

2007 JUN 06
SZEGED
2

STTS
AF 622

VILÁGTÖRTÉNET

2006 ősztél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Radó Bálint: A brit polgárháború kezdete egy skót szemével. Alexander Henderson két röpirata	3
Demeter Gábor: A nagyhatalmak és kisállamok játszmái a londoni békekonferencián 1913. február 4-ig	20
Pintér János Zsolt: Az Arany Horda és a Fekete-tenger	36
Nagy Kornél: Az örmény apostoli egyház és Róma kapcsolata a középkorban	47
Farkas Ildikó: A magyar és a török–tatár népek turanizmusa	52
Blagoveszt Njagulov: Történetírás Bulgáriában a kontinuitás és a változás között	64
Penka Pejkovszka: Történeti hungarológia Bulgáriában a posztmodern korban	69
Iliana Marcseva: A bulgáriai szocializmus társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásai. Témák, problémák, kilátások	74

SZEMLE

A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában (Ism.: Kránicz Mónika Emese)	78
Christopher Breward – Edwina Ehrman – Caroline Evans: The London Look. Fashion from Street to Catwalk (Ism.: Simonovics Ildikó)	80
Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnes: Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarok élete és az óhaza (Ism.: N. Szabó József)	84
Edmund Makowski: Poznański czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL (Ism.: Mitrovits Miklós)	86

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A BRIT POLGÁRHÁBORÚ KEZDETE EGY SKÓT SZEMÉVEL

Alexander Henderson két röpirata

Az elmúlt évtizedek hivatalos magyar történetírása nem csupán azért volt igazságtalan a 17. századi brit köztörténettel szemben, mert a marxista „angol polgári forradalom” kifejezést sulykolta, hanem azért is, mert csak érintőlegesen emlegette az íreket és a skótokat, noha az előbbieknél különösen sok keresztet kellett hordozniuk. Helyénvaló volna Magyarországon is meggyökereztetnünk az angolszász historiográfiában ma már általánosan használt „polgárháború”, „a három királyság háborúja” és „a Brit-szigetek vallásháborúja” kifejezéseket.

Alexander Henderson (ca. 1583–1646) skót presbiteriánus lelképásztor volt, aki számos alkalommal kivette a részét a nagypolitika alakításából is. Tanulmányomban két, a maga korában „bestsellernek” számító röpiratát kívánom görcső alá venni. Témabeli rokonságuk folytán kiváltképp indokolt a két mű egy cikkben belüli elemzése. Mindkettő megfelel G. Orwell meghatározásának, hogy a pamflet széles közönségnek szánt, rövid, polemizáló irat.¹ Céloom, hogy a polgárháború nem kizárólagosan angol szemzőgből való láttatásához hozzájáruljak.

Miután a lelkész-politikus távrolról sem jól ismert alakja a magyar történeti irodalomnak, John Coffey 2005-ben készített internetes életrajza alapján egy vázlatos pályaképet kell adnom az 1583 táján a skóciai Criech-ben, Fife grófságban született pamfletíróról. Henderson George Gladstones, St. Andrews érsekének pártfogoltjaként kezdetben a püspöki egyházszervezet lelkes híve volt. 1611-ben szentelték fel,² 1612 tavaszán az erősen anti-episzkopális érzelmű Leuchars-ban lett lelkész. Sok gyülekezeti tag tudni vélte, hogy egy Forganben tett látogatása során hallott prédikáció nyomán vált a presbiteriánus ügy támogatójává. Az íg hirdetés alapja a János-evangélium 10, 1 verse volt, márpedig Leuchars-ban „rabló módjára” kellett annak idején bemászni a templomába, mivel a hívek bezárták előtte az ajtót. 1618-ban St. Andrews új érseke, John Spottiswoode, a presbiteriánusok nagy ellenlábasa a skót egyház, a Kirk Perth-ben tartott közgyűlésén (*General Assembly*) a még VI. (I.) Jakab király által kikényszeríteni kívánt „katolikus ízü” ún. perth-i artikulusoknak akart érvényt szerezni. Ekkor már Henderson és az élemedett korú William Scot lelkészek az érsek ellenzéki vezető alakjai voltak.³

Az itt csak röviden érinthető 1637–1638-as „szövetségi forradalom” („*covenanter revolution*”)⁴ Hendersont váltakozva főleg Edinburgh-ban és Glasgow-ban találta. 1637. december 6-án az I. Károly-féle elhíresült imakönyv elleni demonstráció gyanánt a fővárosban négy „tábla” alakult, a nemesség, a gentry, a polgárság és a lelkészek képviselőitében. Az ötödik „táblát” illette az egyeztetés és a döntéshozatal joga. Henderson ezen ötödik tábla tagja volt. 1638. február 23-án Henderson és Archibald Johnston of Wariston azt a megbízatást kapták, hogy a híres *National Covenant*-et megfogalmazzák. Ezt február 28-án a régi ferences templom helyén 1620 karácsonyára felépült protestáns templomban (*Greyfriars*) aláírták a jelenlévők, Henderson bevezető fohászát követve.⁵

Henderson az episzkopális érzelmű St. Andrews-ban és Perth-ben is híveket szerzett a fent említett *Covenant* ügyének, 1638 júniusában pedig egyik fő tárgyalópartnere volt Károly király megbízottjának, Hamilton márkinak.⁶ A *General Assembly*

1618 után húsz esztendővel, 1638. november 21-én Glasgow-ban ült össze először. Hamilton távozása után decemberben a *General Assembly* Henderson hathatós közreműködésével eltörölte a perth-i cikkelyeket, a püspöki rendszert, elítélte az arminianizmust⁷ és letette az összes püspököt. Canterbury-ben William Laud⁸ ekkor gyűlölte meg igazán Henderson nevét.⁹

Henderson 1639 januárjában otthagyván hosszú leuchars-i szolgálatát, Edingburgh főtemplomának (*High Kirk*) vezető lelkésze lett. Ekkor írta az általam vizsgálendő „*A Skót Királyság Nemeseinek, Báróinak, Polgárainak, Lelkészeinek és Közrendűinek Tiltakozása, Cáfolván az ő és eljárásuk bűnösségét, amellyel vádolja őket a legutóbbi, 1639. február 27-én Angliában kiadott Nyilatkozat*” című¹⁰ munkáját, amelyet széles körben terjesztettek Angliában, sokakban a skót „covenanterek” iránti rokonszenvet ébresztve.¹¹

1639. augusztus legvégén az edinburgh-i parlament előtt hirdetett ígét, 1640 januárjában az edinburgh-i egyetem rektorává választották. Haláláig évente újraválasztották erre a tisztségre, s az egyetem anyagi és tudományos gyarapodásához jelentős mértékben hozzájárult.¹² Az Aberdeenben tartott *Kirk*-közgyűlésen nem vett részt, mivel a skót hadsereget kísérte „a püspök második háborújába”. (Miután a skót presbiteriánusok az episzkopális egyházi hierarchiát, a püspöki rendszert kívánták végérvényesen eltörölni, elsődlegesen St. Andrews érsekének és a többi püspöknek „zsarnoki uralma” ellen vívott harcnak állították be a háborújuk különböző szakaszait.) Ehhez az időszakhoz kötődik az e cikkben szintén tárgyalni kívánt „*Tiltakozás a Skót Királyság Rendjeinek részéről április 16-án Anglia Parlamentjének a Jelen Bajokat Érintően*” című röpirata is.¹³

Miután a skótok Newcastle-be bevonultak, Henderson a riponi békekötéshez vezető tárgyalások egyik kulcsszereplője volt.¹⁴ 1640 novemberében Henderson öt társával Londonba utazott azzal a nyilvánvaló céllal, hogy prédikációikkal szimpátiát váltsanak ki az angolokban a skótok sorsa iránt. Mivel egy pamfletet és egy „deklarációt” is írt londoni tartózkodása során, védelmébe véve a főpapság befolyása elleni skót fegyverfogást,¹⁵ kivívta a király haragját. Henderson még további három presbiteriánus szellemiségű röpiratot fogalmazott Londonban, majd 1641 júliusában visszatért szülőhazájába. Augusztus 14-én I. Károly megérkezett Edinburgh-ba. Hendersont királyi káplánná és a Holyrood Palota főesperesévé nevezték ki. Ezúttal több ígéhirdetésével újból elnyerte az uralkodó tetszését. 1643 februárjában Oxfordban járt, a skót-angol presbiteriánus szellemi egység ügyét előmozdítandó, de nem sok sikerrel. Májusban visszatért Skóciába, a híres Montrose grófját igyekezett meggyőzni arról, hogy ne szakítson a „covenanterekkel”. Henderson ezúttal sem ért el eredményt.

Az ún. *Ünnepélyes Liga és Szövetség (Solemn League and Covenant)*, amelyet Henderson és Wariston vetettek papírra a skót-angol vallási unió érdekében, kezdetben kedvező fogadtatásra talált. Henderson december 27-én már a *House of Commons*-ban prédikált a „pápista babonák” ellen. Megjegyzendő, ezek közé sorolta Kálvin személyes meggyőzésének megfelelően a karácsony időhöz kötött ünneplését is. Másrészt az egyre erősödő independens (kongregacionalista) irányzatot szektának minősítette – ismét csak kálvini szellemben –, és azt a leghatározottabban elítélte.

1645 januárjában Uxbridge-ben találjuk a neves lelkészt, ahol a királlyal való tárgyalásokon vett részt. Ezek sikertelenek maradtak, mivel a royalisták a püspöki rendszerhez ragaszkodtak. 1645-ben Skócia és London között ingázott Henderson. Amikor 1646 májusában I. Károly király megadta magát a skótoknak, Hendersont Newcastle-be küldték, hogy rávegye az uralkodót a *Solemn League and Covenant*

elfogadására. Károly készségesnek mutatkozott a Hendersonnal való eszmecserékre, s összesen öt levelet írt neki, míg Henderson hármat a királynak. Ezt a levélváltást már 1836-ban kiadták Edinburghban.¹⁶ Végül a király a püspöki egyházszervezet kérdésében hajthatatlan maradt, Henderson egészségi állapota pedig egyre rosszabbodott. 1646. aug. 19-én hunyt el Edinburghban. Nem meglepő, hogy őt is a középkori ferences templom (*Greyfriars*) helyére épült, a reformáció után elsőként felszentelt protestáns templom cintermébe temették.¹⁷

1639. évi röpiratát Henderson saját korának, a konfesszionális ortodoxiak időszakának aligha meglepő felütésével kezdi művét. Isten magasságos tervei nem kifürkészhetők, de kinyilatkoztatta akarátát. Ez jó alapot ad a feltételezésre, hogy „az Úr nagy dolgokat tervez végrehajtani a földön”.¹⁸ Figyelembe kell vennünk, milyen jeleit látja az isteni terveknek. Úgy érvel, hogy a többi reformált egyháznak nyújtott kehely most Skóciára vár.¹⁹ Egyértelműen a Jézusnak az Atyaistentől készített Olajfák-hegyi keserű pohárról van szó, ezt minden pamfletolvasó azonnal érthette. Ez jól példázza a Glenn Burgess által megkülönböztetett kora újkori politikai nyelvezetek közül a teológiai, amelynek Burgess szerint a közérthetőség volt a legfőbb előnye.²⁰ Nem a hittudomány akadémikus, elvont nyelvét jelentette, hanem a szószékről történő igehirdetéssel való rokonságot. Mindenki számára ismerősen csengett. Hozzátehetjük, így nyilván a pamfletírók is szívesen felhasználták.

A röpirat alaptémája: a *Kirk* kegyes választ várt legutóbbi – és minden egyes – *supplicatio*-járá. Ehelyett az adott év, 1639. február 27-én, amint arra a pamflet alcíme is utal, a király elítélte a *Kirk* remonstránsait, az irat templomokban való felolvasását is kötelezővé téve. Henderson a királyi elítélést olyan iratnak nevezi, amely semminemű új, addig megválaszolatlan vádat nem tud ellenük előhozni. A régi vádatkat öfelsege megbízottjai révén már részletesen cáfolták, de most ezen irat arra vállalkozik, hogy újfent tisztázza a skót egyház híveinek álláspontját, tiszta szándékát.

Alexander Henderson rezignáltan leszögezi: semmilyen hiteles tájékoztatás nem várható a „prelátusoktól, apródjaiktól és élősködőiktől”. Különös csengésű mifelénk a vallási köntösre és társaira való utalás, mindenesetre a lelkész ekképp ír: teljesen hamis az az állítás, hogy lázadók módjára „Öfelsege királyi hatalmát fel akarjuk forgatni a vallás ürügye alatt”. Ekkor jön elő elsőként a pamflet legfontosabb üzenete: csakis „hitvallásunkat és nemzeti szövetségünket” (*Covenant*) védelmezzük. Ebből következik, hogy a hírhedtté vált, arminianus szellemiségű szertartáskönyv és a püspöki kormányzás visszautasítása elengedhetetlen, mert ezek felforgatják „Isten tisztelét és az egyház fegyelmét”. A szerző siet aláhúzni: mindez semmiképp nem jelentheti a királyi hatalom elleni lázadást. Majd folytatja: „Az igaz királyi hatalom pillérei a vallás és az igazságosság, amelyet eskünkkel megerősítve mindig is igyekeztünk támogatni, s bizonyosak vagyunk afelől, hogy amennyiben ezeket békében hagyják, látható lesz az egész világ előtt, mennyire támasztékai Öfelsege trónusának.”²¹

Henderson visszautasítja, hogy a skót „covenanterek” „áruló, perverz, lázadó és ellenséges” erők volnának, amint azt is, hogy a *Covenant* az Isten felkentje (a szertartás közismerten az Ószövetségre megy vissza) elleni összeesküvés, céljuk pedig „Anglia jó alattvalóinak leigázása”. Ezután ismételten cáfolatát adja lázadó mivoltuknak: „Isten látja a szívünket”, a királyt a „covenanterek” úgy tisztelhetik csak, ha bárminemű lázadást elvetnek. Ugyanakkor „ellentámadásba” megy át, kifejtve, hogy a „canterburyánusok” egyoldalú tájékoztatása az uralkodót teljesen félrevezeti. Hasonlata szerint így felborul az állam hajója, s vele együtt a kormányos, a Laud-féle frakció által oly álságosan emlegetett király is.

A „visszavágás” része az is, hogy rátér saját sérelmeik (a korban visszatérően a „*grievances*” szót használták) felsorolására: főpapjaik felbolygatják az istentiszteleti rendet, a *Kirk* rendjét, a tanítást tévelygéssé alakítják, püspöki zsarnokságot vezetnek be, emberi kitalálásokkal kívánják helyettesíteni Isten ígését, mindezeket túl pedig az állam legfőbb irányító szerveit kisajátítják. Mindennek céljából „megalkottak egy szertartáskönyvet, hogy azt a királyság minden templomában használják mint Isten nyilvános tiszteletének egyedüli formáját”. Ezen ágendás- és imakönyv ellen senki nem szólhat, aki mégis megteszi, azonnal elveszti lelkeszi állását. A püspökök ellen sem emelhet senki szót.²²

A lelkész érvelésének egyik jól megfigyelhető motívuma, hogy kiemeli, minden törvényes és rendes utat végigjártak. A röpirat címében is szereplő „nemesek, bárók, polgárok, lelkészek és közrendűek” alázattal kérelmezték „Őfelsége Tanácsának Lordjait”, hogy kérvényüket terjesszék a király elé, azonban semminemű érdemleges válasz nem érkezett, csak az egyébként teljesen békés gyűlés, a *General Assembly* határozott elítélése. Ezért a kérvényezők eltökélték, hogy megújítják Istennek és Istennel kötött ünnepélyes „nemzeti esküjüket és Szövetségüket”, amint folytatni fogják buzgó imáikat is, és újabb kérvényt intéznek a királyhoz, hogy engedélyezni kegyeskedjék a *General Assembly*-t és a parlamentet Skóciában. Ezek a fórumok a sérelmek orvoslásának szokásos helyei.²³

Röviden ki kell térnem a kálvinista „*covenant theology*” másik elemére, amelyet viszont már a skót presbiteriánusok is magukénak éreztek. Azt olvastuk, hogy megújítják Istennek és Istennel kötött szövetségüket. A *Vindiciae, contra tryrannos* című hugenotta ellenállás-elméleti írás a legjobb példája annak, hogy a kálvini szövetségi teológia megértéséhez nevéhez illően nem a szerződés, hanem a szövetség a kulcs. Isten szerepe a *stipulatio*, kezdeményezésére a fejedelem ígéretet tesz az igaz vallás feletti öröködsre. Az alattvalók, akiket királyukhoz hasonlóan egy másik, külön szövetség köt Istenhez, szintén megígérik, hogy az igaz („kálvinista”) vallásban maradnak. A *Vindiciae* ezt ahhoz hasonlítja, amikor a hitelező kezes állítását követeli. Legyen bár az uralkodó vagy a nép az a fél, amelyik ígéretét szegi, az ezzel járó következményeket a másik félnek is viselnie kell. A királyt és népét mindenekelőtt az köti össze, hogy mindkettő szövetségre lépett a Mindenhatóval, akinek egyszerre felelősek ugyanazért. Emellett a fejedelem közvetlenül is megígéri népének az Isten törvényeinek megtartását. Alattvalói (*subjecti*) neki azt ígérik, hogy amíg az isteni törvények szerint jár el, engedelmeskednek.²⁴ Mindebből könnyűszerrel levezethető volt az uralkodónak való ellenállás.

Henderson aligha tévesztette szem elől ezt a kálvini-kálvinista szövetségelméletet és ennek implikációit. Ezért is írhatta közvetlen folytatásként, hogy amikor számtalan petíciójuk hatására őfelsége küldöttje jelenlétében, királyi engedéllyel a *General Assembly* összeülhetett, akkor sem tárgyalhatták sérelmeiket szabadon, ahogy azt „Krisztus megengedte”. Érdekes ez a „*which was warranted by Christ*” kitétel. A Szentírásból nehezen vezethető le ilyesmi, hacsak nem az apostoli testületnek az iskarióti Júdás árulása utáni kiegészítésére gondolunk. A feloldást abban látom, hogy Henderson a krisztusi jóváhagyás után így folytatja: „és ahogy azt a közjó (*public weale*) előírja”.²⁵ Ez már bevallva, bevallatlanul is a *lex naturalis* szférája! A Bibliából nagyon is következik a fejedelemnek az a kötelezettsége, hogy a közjót szolgálja. Sőt, biblikus alapon érvelhetünk általában a közjó mellett. A Henderson által említett „*publick weale*”, mely a *res publica* fordítása, gondolatilag rímel a „*common weale*”, „*commonweal(e)*”, „*commonwealth*” szavakra. Az utóbbi közismerten a 17. század

közepének brit politikai válsága, a köztársaság idején jelenik meg. A Kantorowicz által kifejtett, a király két teste koncepcióból következő „*body politic*” („*corpus politicum*”) mellett éppen a „*commonwealth*” jelölte a 17. században angolul az államot,²⁶ nem csupán a szintén használatos „*state*” szó, amelynek leszármazási tábláját a legtöbb európai nyelvben Paczolay Péter vezeti végig.²⁷

Henderson azt írja tehát, amikor a *General Assembly* végre összeülhetett, nem tárgyalhatott szabadon, sőt „azóta hadakkal és Angliából ellenséges invázióval fenyegetnek bennünket”. Itt jelenik meg elsőként a később még többször előforduló „törvényes és szükséges védelem” kifejezés („*lawfull and necessarie defence*”). A szerző siet hozzáfűzni: „messze vagyunk attól, hogy rátámadjunk szomszédainkra vagy ártunk nekik”. Ugyanakkor kézenfekvő, amennyiben a gonosz tanácsadók cselszövésére (!) a király nem védelmezi népét, a politikai közösségnek önmagát kell megvédenie. Ez a tomista gondolatmenet protestáns adaptációja. Az államnak, a politikai közösségnek van egyfajta teleológiai szerepe, elidegeníthetetlen joga, hogy önnön magát megvédelmezze. A tomisták ezt úgy fogalmazták meg, hogy *ex vi iuris naturalis* megilleti az államot az önvédelem joga éppúgy, mint az egyént is.

Alexander Henderson sorra cáfolja a „covenanterek” ellen felhozott „aljas” vádakát: kifejti, hogy sosem lázadtak a királyi hatalom ellen, éppen ellenkezőleg! Tisztelettel említi „Öfelsége szent személyét”.²⁸ Kálvin, Béza, az angol Peter Martyr és a skót John Knox is azt vallották, hogy istentelen parancsot nem szabad végrehajtani.²⁹

A lelkész a „canterburyánusok” azon állítására, hogy állami jóváhagyás nélkül semmilyen egyházi szerződés vagy szövetség nem érvényes, azt írja, hogy ezt az erastiánus (bár nem használja a korban közkedvelt elnevezést) álláspontot már oly sok egyházi és világi szerző cáfolta, hogy felesleges kitérnie erre.³⁰ Erastus Tamásról (1523–1583) Szántó György Tibor emlékezik meg.³¹ Ennek az Angliában hivatalosan 1534-től (*Act of Supremacy*) létező államegyházi berendezkedésnek ellenpontjaként az ultramontán katolicizmust nevezhetnénk.

Henderson egyértelműen tagadja, hogy az általa ismert skót *Kirk*-tagok közül bárki is visszautasította volna, hogy letegye az alattvalói hűségesküt.³² Kiemelendő, hogy a természetesen protestáns származás szerinti ötödik parancsolatból eleve fakad az uralkodó iránti köteles hűség. A 16–17. században ezt a parancsolatot tágan értelmezték, s egyáltalán nem csupán a vér szerinti szülőknek kötelelesen kijáró tiszteletet értették rajta, hanem a szolgák és szolgálók, valamint az uralkodó, az állami felsőség iránti tiszteletet és engedelmességet is. G. J. Schochet Luthert és Kálvint említi, akik ugyanígy vélekedtek e parancsolatról, továbbá a puritán lelkészek többségét.³³

Más kérdés, hogy biblikus, összkeresztény szellemben „figyelmezteti” az uralkodót: a hit tisztaságára saját *regnumában* elsődlegesen neki kell ügyelnie, s Isten az ítéletnapon ezt számon kéri rajta. A Walter Ullmann által petrinológiának elnevezett teokratikus pápai érvrendszerben ugyanígy ez az elsődleges céltételezési feladata a keresztény fejedelemnek, mint a protestáns gondolkodásban.³⁴ Amennyiben ez így van, a maga által egyedül helyes ecclesiológiájúnak tartott *Kirk*-ben látott „újítások” miatt joggal borzad el Henderson, állítva, hogy a vallásban való újítás minden más újításnál iszonyosabb. A „*service-book*”-ról azt írja, hogy az „*innovation of religion*”. Büszkén említi, a *Church of Scotland* nem *tabula rasa*, létezik a *Kirk* által elfogadott istentiszteleti rend.³⁵ Eszerint rendbontásnak számít minden újítás.

Feltétlenül szükséges röviden elidőznünk az „*innovation*” szónál. A „*reformation*” elnevezés az őseredeti – vallási értelemben vehetjük úgy is, hogy orto-

dox, igaz hitű – lényeg megőrzését, sőt leginkább annak megerősítését jelentette. A reformátorok éppen ezért tiltakoztak a „hitűjítő” kifejezés ellen. A reformáció nem „hitűjítás” az ő szemükben, hanem hitmegújítás. Nem áll ez a protestáns reformációs igény messze a katolikus reform(áció), megújulás azon ősi alapelvétől, hogy „*Ecclesia semper reformanda*”. Ezzel szemben az „*innovation*” („újítás”), „*novelty*” vagy „*noueltie*” („újdonság”) szavak a lényeg elvesztését implikálták, mindenképp negatív, pejoratív tartalmat hordoztak. (VI.) I. Jakab skót–angol király 1604-ben Londonban elmondott parlamenti beszédében éles hangon ítélte el az újdonságokra fogékonyakat, de főként a „Kiválás párttűtő felforgatóit és az állam Rendbontóit” („*factious stirrers of Sedition, and Perturbers of the common wealth*”).³⁶ Mindezek a szavak és származékaik I. Károly *Eikon Basiliké*-jében is felbukkannak.³⁷ A saját „canterburyánus” részérdekeiket gátlástalanul hajszolókról írt bírálatot Alexander Henderson is az „*innovation*” szóval. A „frakció” és „újítás” kifejezéseknél keresve sem találhatnánk a korban rosszabb csengésűeket.

Azt azonban öntudatosan elveti, hogy *Covenant*-jük révén hazaárulók volnának, továbbá ezáltal bárminemű világi, főleg királyi hatalmat akarnának maguknak vindikálni. Érthetően sérelmezi viszont, hogy Canterbury-ben azt vallják, a királyi hatalom csak abban az esetben állítható vissza jogaiba Skóciában, ha fegyveresen támadnak az északi királyságra. Márpedig az ágendás könyvet „az Assembly tévedésektől, babonáktól, bálványimádástól és keresztyénietlen zsarnokságtól hemzsegőnek nyilvánította”. Itt következik Henderson „huszárvágása”: ha ezt aláírjuk, ha ehhez hozzájárulunk, a mi lelki üdvünkért felelősséggel tartozó szeretett uralkodó „mennybe jutását” veszélyeztetjük! Ezen döbbenetes érvt kiegészíti még azzal, hogy ekképp megnehezítenék a királyné áttérését, a *Covenant* híveinek szemében nyilván a francia Henrietta Mária megtérését az igaz – nem „pápista” – hitre. Ráadásul az összes, a *Kirk* tagjainak békéjéért imádkozó testvéregyházat megsértenék. A legfontosabb pedig, hogy aláírásukkal saját üdvösségük is végveszélybe kerülne, gyermekeikre iszonyú örökséget hagynának, gátnának a „Seregek Urának” munkáját, Krisztust megfosztanák bírói és királyi hatalmától, végül pedig ellenszegülnének a Szentléleknek.³⁸ Ez utóbbi a teológiában az igazi halálos bűn, mely nem bocsátatik meg sem ezen, sem a másvilágon,³⁹ éppen ezért Henderson kijelenti: legyen átkozott mindaz, aki az Igét megveti és a velük barátságos angolok ellen hadba vonulna, hacsak nem a skótok vallásának, szabadságainak és életének védelmezésére.⁴⁰

Ezen a ponton szükségesnek érzi a különbségtételt zsarnok és nem zsarnok között. Létezik „Király, aki Királyságában lakik, és fülét mindkét párt előtt nyitva tartván, helyesen tájékozódik”. Létezik „Király, távol tőlünk, más királyságban, aki csak az egyik félre hallgat, és így félrevezettetik ellenlábásaink által”. Újabb „királytípus”, amelyik a királyságot védelmezi a lázadókkal szemben. Megint más az az uralkodó, aki ügyet sem vet hű alattvalói alázatos kérvényeire, sőt hadakat indít ellenük. Van király, aki ellensége saját és népe vallásának, s csak saját kedvét keresi. Végezetül van a „mi királyunk”, aki velünk együtt ugyanazt a vallást örömmel vallja, ragaszkodik atyja jó példájához és saját esküjéhez, miszerint megvédi alattvalói életét, vallását, szabadságát és törvényeit.⁴¹

Kulcsfontosságú mondatot ír le Henderson a következőkben, amennyiben úgy nyilatkoztak, hogy királyukhoz a skót presbiteriánusokat „természetes és hűséges szeretet” („*naturall and loyall affection*”) fűzi. Ezzel összhangban állítja: legnagyobb fájdalomuk, hogy „Őfelsége királyi Nevével oly messzemenően visszaélnék a gonosz emberek”.⁴² Semmiféle álszentséget nem szabad itt feltételeznünk, Henderson vaióban

mélyen tisztelte uralkodóját, s éppoly mélyen vetette meg a „canterburyi frakciót”. Az érdekes azonban a „természetes” szeretet. Ez megint a *ius naturale* szférája. A „természetes” szó a „*nascor, nascere*”, azaz „születni” igéből származik: „*naturalis*”. Guené megállapítása, hogy „a késő középkori európai államok többségének ereje abból adódott, hogy lakosaik számára természetesnek tüntek”.⁴³ Természetes alattvalók azok voltak, akik az adott *regnum*ba beleszülettek. Ennek következtében – ahogy Henderson fenti kifejezéséből is kiténik – a *rex*hez hűséges, iránta engedelmes alattvalóknak kellett lenniük, hiszen a királyságba mint országba éppúgy beleszülettek, mint a király a királyságba annak területi jellegét és *officium*át tekintve egyaránt. Tomista alapon – ettől főleg a 17. században a protestáns teoretikusok sem félték már – a természet törvénye mindenki számára előírja, hogy lojális legyen a *communitas perfectissima*, az állam és annak kormányzó uralkodója iránt. Ezt vallja Alexander Henderson is.

A röpirat írójának érvelése szerint a gonosz tanácsadók ármánykodása folytán „ez a Sziget, amely oly hosszan élvezte a béke áldását, véres mezővé és közös ellenségeink zsákmányává változott”.⁴⁴ A „közös ellenség” nyilván a laudianus párt, angolok és skótok számára egyformán. Az a gondolat, hogy a belülről gyenge, széthúzó ország a külső ellenség könnyű prédája, a 16. századi, elsődlegesen angol politikai gondolkodás egyik alaphangja volt. Vérbeli abszolutista gondolatot a 16. század Angliájában aligha találunk, de mindenképpen jelen van a politikai felsőség iránti engedelmisség, a jól kormányzott és rendezett állapotú királyság („*well-settled monarchy*”, *république bien ordonnée*) gondolata. Ez köszön most vissza a 17. századi skót Henderson írásában azzal a jelentős eltéréssel, hogy ő éppen az ellenállást igyekszik igazolni, míg a 16. századi angol politikai gondolkodók ezt tiltották, ha nem is abszolutista alapon.

A legutolsó bekezdésben a fentieknek megfelelően „az Úr munkájának” nevezi önvédelmüket, fegyverfogásukat. Ismét költői és egyben felháborodott a kérdészőn. Ne lenne törvényes az önvédelem? Nincs joga a skótoknak megelőzni vagy visszaverni ádáz ellenségeik csapásait? Nem lehet kivenni a fegyvert azok kezéből, akik arcátlanul a királyt saját alattvalói ellen indítják hadba? Nem biztonságosabb mind a király, mind a királyság számára a védekező háború, melyben csatában legyőzik az ellenséget? Mintha Panormitamus „*vim vi repellere licet*” tételét. Henderson nem riadt vissza akár a katolikus kánonjogból meríteni érveit. Hivatkozik is a természeti és a tételes törvényekre összesen nyolcsornyi latin idézettel, amely keretet ad érveinek. Az idézet így kezdődik: „*ad defensionem sufficit, quod praecedat offensa vel justus timor offensae*”.⁴⁵

Mielőtt a zárósort leírná Henderson, hogy ti. „Javítva a generall Assembly által, Mr. A. Jhonston Clark révén, Edinb., 1639. március 22-én”, egy inkább fenyegetően hangzó, bár – kétségünk nem férhet hozzá – kegyesnek szánt mondatot is beiktat. Eszerint a „covenanterek” kérik Istent, hogy a fegyverek eldobása mielőbb bekövetkezhessék, mielőtt még „a gyógyíthatatlan szakadásra” sor kerülne.⁴⁶

Ezt a „gyógyíthatatlan szakadástól” való félelmet Alexander Henderson másikkal, általam vizsgálándó röpirata alaphangjának nevezhetjük. Említettem, hogy ez a mű akkor született, amikor a skót hadakat „a püspökök második háborújába” kísérte. Amint a már tárgyalt pamflet esetében, itt sem árulja el Henderson szerzőségét. Ez ismételten egyezik G. Orwell már idézett műfaji besorolásával, amelyből ezúttal azt emelem ki, hogy a pamfletek szerzői előszeretettel maradtak névtelenek, ezáltal is növelni kívánván írásuk népszerűségét.⁴⁷ Amíg azonban az eddig nagyító alá vett „Remonstrancia” pontos kiadási helye, ideje és kiadója beazonosítható volt (Edin-

burgh, James Bryson nyomdájára, 1639-ben), a most „terítékre kerülő” röpiratról ez nem mondható el. A munka teljes címét már említettem; röviden „*Tiltakozás*”-ként utalok rá a továbbiakban. A cím egyértelműen árulkodik arról, hogy kikhez, milyen fórumhoz fordulnak segítségért a skót presbiteriánusok.

Ezzel tökéletes összhangban áll a mintegy „programadónak” szánt bevezető mondat: ebben csupa nagybetűvel szereplő „SZIGET” („ILE”) szót találunk. Kétség nem fér a folytatáshoz: a Jakab király által is előszeretettel emlegetett földrajzi-vallási-kulturális egységet képező szigetország egészéről van szó.⁴⁸ Isten legnagyobb áldása elsősorban természetesen a közös angol-skót „Keresztyén Hit” (nyilván reformált változatában), másodsorban „a két Királyság Uniója, egy Fő alatt”. Az egység ráadásul – teszi hozzá Henderson – a vallás tisztasága mellett és vérontás nélkül ment végebe, ez a Mindenható különös kegyelme. Miközben egész Európa vérben fürdött, a „Szigeten” béke honolt, és a bőség áldását élvezték az emberek. Sajnos – bár az ellenség és „a szomszédos Államok” emiatt egyaránt irigyelték az 1603 óta perszonális unióban álló két országot – sem Skócia, sem Anglia nem használta ki okosan a „ritka mennyei áldást”.⁴⁹ Mivel ebben az 1640-ben írt pamfletben Henderson jelentős részben ismétli az előző esztendőben írt és közzétett másik röpirat gondolatmenetét, felesleges volna megismételni. Igyekszem csak röviden utalni a Henderson által használt képekre. Emellett természetesen kitérek majd az új gondolatokra is.

Egyszóval az „irigység”, az „istentelen emberek” és a testvérháborút szítók, az „éket verők” („*men of separation*”) a zsákmány reményében „a Királyt elválasztják népétől”. Egyértelmű, hogy itt is a főpapok bitorló hatalmáról van szó.⁵⁰ Céljuk – íme az előző röpirat fő mondanója – „a Vallás megváltoztatása” és az „Állam kormányzatának felforgatása”. Nem véletlenül következik itt az, hogy a „természetes” – láttuk, fordíthatjuk születettnek is – fejedelem elsődleges kötelessége „a Vallás tisztasága felett örködni”, csak másodlagos feladata az istenfélő kormányzás. Márpedig, ismétli a szerző, az uralkodó engedi néhány ember „trónbitorlását”. Ez, jegyezzük meg, az *Act of Supremacy*-val is ellenkezik. Nem nehéz kitalálnunk, kire gondol, amikor „különös-képpen egy Főpapot” említ, egyelőre név nélkül. A petíciók süket fülekre találnak, tehát, az „angol testvéreket” módszeresen félretájékoztatják, s „azon emberek gonosz tanácsára” öfelsege haddal vonul Skócia ellen.⁵¹ Ez egytől egyig önisméltés, de jól illeszkedik a gyújtó szándékú röpiratok műfajához.

Csak részben új Henderson azon érvelése, hogy a külföld nem érti, miként létezhet, hogy két ily közeli, sok szállal, érdeklél, jóakarattal megáldott ország, mint Anglia és Skócia, így kijátszható egymás ellen. Még a természetes király (!) természetes alattvalói (!) elleni hadbavonulásakor is lojalíslak maradtak – állítja Henderson, annak ellenére, hogy „egy nyomorult Prelátus” bosszút szomjazott ellenük. Az uralkodó szembefordítása saját alattvalóival teljes bizonytalanságot idéz elő: „egy Király szavának népe felé az igazság orákulumának kell lennie”.⁵² Ez az E. H. Kantorowicz által bemutatott *Iustitia Mediatrix* királyi szerepkör, szolgálat.⁵³ Egyúttal azonban ezt Henderson a „megállapodások”, „ígéret”, „hit” szavak felsorolásán és fokozatos jelentésbővítésén keresztül mintegy a transzcendentális – A. O. Lovejoy kifejezésével élve –, „kozmosz” szférába is emeli. Ha az isteni örökigazság nem érvényesül a földön, megrendül minden bizalom, minden földi és mennyei, „kozmosz harmónia”.⁵⁴ A szószegés ezért Henderson szerint is botrány, mivel az ígéretek megtartása „minden emberi társadalomban az alapot képezi, és szent és sérthetetlen a Hitetlenek és a Törökök között is”.⁵⁵ Tudvalévő, hogy az ottománok emlegetése – Luther *kezdeti* állásfoglalását (Isten büntetése) leszámítva – az egyik legfontosabb korabeli rémkép volt szer-

te a keresztény Európában. Angliában például a zsarnokot rendszerint „törökszerű” („*Turk-like*”) jelzővel illették. Annál érdekesebb, hogy a katolikus keresztény teológia – mindig is vallott, de – „ki nem prédikált”, a II. vatikáni zsinattal egyértelműen leszögeztet meggyőződése szerint a muszlimok és zsidók nem sorolhatók a „hitetlenek” közé. A „hitetlen gyaur kutya” évszázadaiban ezt a köznép aligha tudhatta. Vajon tudja-e ma a hívő katolikusok döntő többsége? Alexander Henderson viszont külön emlegeti a „Hitetleneket” és a „Törököket”.

A pamfletben itt találkozunk első ízben a még sokszor visszatérő „mesterkedés” („*designe*”) kifejezéssel, amely – bármilyen pejoratív jelző vezesse is be, s ezekkel Henderson a röpirat során nem fukarkodik – természetesen mindig a „canterburyánusokat” jelenti. Ezen a helyen az írásban megjelenik a másik röpiratból hiányzó „a Királyság Alaptörvényei” („*The Fundamental Laws of the Kingdome*”) elnevezés. Ez az egyik leginkább képlékeny szóösszetétel a korban. A franciák mindvégig beleértették a koronabirtokok elidegeníthetetlenségét és a száli törvénykönyv által megtiltott nőági örökösödést (*lois fondamentales*). Angliában a Magna Charta éppúgy szerepelt alaptörvényként, mint annak csak egyetlen, bár meghatározóan fontos írásbeli manifesztációjaként is, hiszen az angol ősi, történeti, íratlan alkotmány köztudottan szokásjog. Ekképp maga a *common law*, az angol közös jog is jelenthette az alaptörvényt. Annak meghatározása, hogy a skótok mit értettek a *leges fundamentales*-en, nem egyszerű feladat, Hendersonnál maradvá viszont egyértelmű, hogy ő a „Vallás és az ősi Szabadságjogok” tiszteletben tartását sorolta ide. Mivel alázatos kérések el sem jutnak a király felséges füleihez Canterbury érsekének és az uralkodót körülvevő „erőteljes Pápista Frakció” miatt, így elfojtják a „szabad Alattvalók jogos szabadságát” éppúgy, mint [a király] „valamennyi Királyságában az igaz reformált Vallást”. Erre Henderson egy minősítést ismer: „ördögi mesterkedés” („*devilish designe*”). A legnagyobb sérelem természetesen így az igaz kálvini vallást éri, de a parlament munkájának akadályozása révén a világi ügyeket sem lehet rendezni, noha ez utóbbi még Róma ellenére sem volt.⁵⁶

Aligha sokkolhatta volna jobban Henderson a röpirat olvasóit, mint a korabeli „mumusok” felemlegetésével. Carterburyt Spanyolország és a konklávék mozgatják. Az átlagolvasó vajmi kevés ismerettel rendelkezhetett a pápaválasztó bíborosi testület latin elnevezésének eredetéről, így a „*regnante Christo*” állapotban lévő egyház vezető testületének indokolatlan többes száma sem lehetett feltűnő. Akiket tehát bábuként mozgatnak, Laud érsek és társai, „*viperák fajzatai*” („*viperous blood*”).⁵⁷ Jakab király és a kor megkülönböztetett szeretettel használta ezt az ó- és újszövetségi biblikus csengésű vipera-hasonlatot.⁵⁸ A – tehát nem biológiai értelmű – természeti törvényt sok szerző az állatvilágra is kiterjesztette. Jakabnál a vipera az, amely *természetellenesen* ellenszegül szüleinek. Henderson is ezzel a közkedvelté vált vipera-hasonlattal él.

A részérdek-frakció gondolkörében mozogva a pamfletíró *természetellenes* testvérháború, polgárháború szításával vádolja a „canterburyánusokat”. Egyetlen reménye Istenben, hogy – s ez a pamflet egyik legfőbb motívuma – „kötelezettségeink és a kölcsönös szeretetről való bizonyosságunk csakúgy, mint testvériségünk oly szorosán egymásba fonódik és kötődik veletek minden, Isten és Ember, Fejedelem és Nép iránti köteletségben, hogy csakis egy és ugyanazon barátaink és ellenségeink lehetnek”.⁵⁹

Henderson Isten bőséges kegyelmét kéri valamennyi skót nevében, hogy Anglia ismét Európa „fénye” és „irigységének oka” legyen. Ellenkező esetben Anglia ősi parlamentje a királyi hatalommal együtt nevetség tárgya lesz. Nagyon fontos kité-

tel, hogy – sajnos – „egy ideje a Parlamenteket nem az Alattvalók sérelmeinek enyhítésére hívják egybe, s így miközben a gyógyítás volna a feladatuk, csak növelték az ÁLLAM nyavalyáit”.⁶⁰ Henderson minden megnyilatkozása arról tanúskodik, hogy – skótként – kedvére volt a Fortescue által *dominium politicum et regale*-ként „king-in-parliament”-ként azonosított „vegyes vagy kevert” angliai kormányzás, a „mixed constitution”. Kontler Lászlónál olvassuk, hogy Angliában a legfőbb hatalom birtokosa a korona és a parlament együttese, amint azt is, hogy a londoni parlament az igazságszolgáltatói jogkör mellett egy, a 15. századtól kezdődő folyamat során „előrelépett a szuverenitásból való részesedés felé.”⁶¹

Skóciában a parlamenti törvényjavaslatok előkészítése hagyományosan a *Lords of the Articles* feladatai közé tartozott. John Miller meglátása szerint amennyiben a királynak sikerült ezt a testületet a maga számára megnyernie, már nem ütközött különösebb nehézségekbe. Érvelése szerint „a királyi hatalom intézményes akadályai gyengék voltak, szemben a gyakorlatiakkal”.⁶² Jenny Wormald állítja – én ezt a nézetét a leghatározottabban vitatom, mivel 1559–1560 eseményei nem vethetők egybe a már a konszolidáció felé induló királyság viszonyaival –, a skót parlament a közhiedelemmel ellentétben nehezen kezelhető volt.⁶³ Sokkal inkább azt kell figyelembe vennünk, hogy Henderson korában már javában létezett a perszonálunió, de messze volt még a reálunió. Jakab király már Londonból főként Dunfermline grófjának segítségével kormányozta szülőhazáját, ahová köztudottan csak egyszer, 1617-ben tért vissza angliai koronázása után. Folyamatról van szó, de bizonyos a fentiek alapján, Henderson az alattvalók sérelmeire adandó gyógyír legfőbb helyeként tartotta számon általában a parlamenteket.

A pamflet 13. oldalán a szerző a már elemzett „természetes” gondolkörnek megfelelően mind a skótokat, mind az angolokat „született” (a királyságba „beleszületett”) embereknek („native people”), uralkodójukat pedig természetes fejedelmüknek („natural Prince”) nevezi. A természetes kötelék a legerősebb, mert megfelel emberbe a Teremtő által oltott hajlamnak. Henderson a természetes, veleszületett kötelék szétvágásával vádolja azokat, akik „pápista” módra „idegeneket” („strangers”) használnak fel arra, hogy őfelségét megfosszák megbízható és hűséges tanácsadóitól. Akik ezt művelik, egy „erős Frakció” Canterburyben. A „strong Faction” implikációit tárgyaltam már, most ugyanúgy elítélőek rájuk nézve a fél oldalon belül háromszor előfordul – majd a munka során még sokszor, sok jelzővel ellátott – „mesterkedések” („their designs”) és „céljaik” („their ends”) szóhasználatok.⁶⁴

A „királyi belelátás” (az érintetlen titokról ír a szerző) az államügyekbe Hendersonnál éppúgy, mint egy abszolutista politikai írónál a nép „közös biztonságára”, „közös javára” fordítandó. Ez az *utilitas publica, bonum commune, salus populi* gondolkör. Figyelemre méltó, hogy Henderson azt írja, a prerogatívákat a fejedelem a törvényektől kapja. I. Jakabként a Stuart-uralkodó parlamenti beszédeiben világossá tette: ha idő kellett is elsajátításához – ezt a közsjogászok eleve lehetetlennek minősítették, ha „laikusról” volt szó –, mindig tiszteletben tartja a prerogatívát is magában foglaló angol *common law*-t.⁶⁵ Bár Henderson skót volt, nem szabad felednünk, az „egész Szigetben” gondolkodott, sőt éppen az angolok rokonszenvét kívánta elnyerni röpirataival. Aligha téves Jakab király és Henderson gondolatai között párhuzamot vonnunk, s ez már a közsjogászoknak sem lehetett *horribile dictu*. A királyi felségjogok az ősi alkotmányként felfogott *common law* rendjéhez igazodnak, abba illeszkednek. A prerogatívákat a „Törvény” elismeri, mintegy „abban léteznek”.

Henderson az ismert „*faction*”-tól félti az „igaz Királyi hatalmat”. Mesterkedésük folytán megfordul a természetes helyzet: a királyi felségjogot nem a törvények biztosítják, hanem a rosszul értelmezett felségjog révén „minden ember és minden Törvény a Fejedelem tetszésének rendeltetik alá”. Itt jelenik meg az írásműben az „*absolute*” szó.⁶⁶ Konnotációja egyértelműen negatív, pejoratív.

James Daly 1978-ban megjelent tanulmánya az „abszolút” szó jelentéskörének változását követi nyomon. Most csak annyit emelhetek ki belőle, hogy Daly kutatásai szerint (VI.) I. Jakab korától felgyorsult az a folyamat, amelynek révén a szó politikai töltetet nyert, mégpedig negatívát. Az „abszolút” szó a 17. század második felében már a „modern”, negatív tartalmat hordozta, teljesen indokolatlanul. Ebben Locke-nak nagy szerepe volt.⁶⁷ Hendersonra ő még nem hathatott, de a jelentésmódosulás folyamata már zajlott. Henderson szemében az abszolút (már nem a régi „*arbitrary*”, „önkényes”) hatalom a „Vallás és az Állam kormányzatának” felforgatására használtatik fel. Újból a rangbeli elsőséget élvező vallás és az istenesen kormányzott állam képe jelenik tehát meg. A hendersoni párhuzam érdekes: miután mind az egyházi, mind a világi ügyek közösen érintik a népet és a királyt, az ezek felforgatásából eredő gondokat is közösen kell viselniük. A fejedelem egyre több hibát (nem bünt! – jellemző ez Hendersonra) követ el, az alattvalók sérelmei és terhei pedig csak növekednek. Ez a „Fejedelem iránt gyűlöletet” kelt, ami önmagában szörnyű és természetellenes. Ugyanakkor így a nép ősi, a régiektől örökölt jogait, szabadságait veszélyezteti.⁶⁸

Ezekről az ősi szabadságjogokról, közéjük értve a parlamenti tanácskozás jogát is, a „*faction*” azt állítja, hogy egyedül a fejedelem kegyéből, jóindulatából, ajándékából erednek. Tanításuk szerint az alattvalók jogainak fenntartása („*maintenance*”) királyi tetszésen múlik, „és nem az Alattvaló igazi születési jogából”.⁶⁹ A „születési jog” („*birth-right*”) kifejezés az abszolutizmus sok változata közül az egyik leginkább elterjedtnek, az isteni jogalapú abszolutizmusnak kulcsszava volt. A fejedelem egyedül Istentől kapta uralmát, méghozzá „beleszületés” révén. Ha a Gondviselésnek nem tetszett volna, nem született volna meg a trónvárományos, vagy nem érte volna meg trónra kerülésének idejét. Henderson ezt a szófordulatot nem az uralkodó, hanem az alattvalók *természetes*, elidegeníthetetlen jogaként értelmezi. Amíg I. Jakab király 1622-ben megjelöltetett „Deklarációjában” leszögezte, hogy a „*free speech*” nem parlamenti privilégium, a prerogatívák pedig nem vitathatók szabadon, a vita tárgyát nem a prerogatívák és a privilégiumok létének kérdése képezte. Az uralkodó elismerte a privilégiumokat, a *common law* pedig a prerogatívákat. A közsjog biztosította a privilégiumokat, a királyi felségjogokkal együtt ezek a Smith által leírt „*balance*”, a *Jacobean consensus*” tartópillérei voltak.⁷⁰ Hendersontól nem állhatott távol ez az „egyensúlyelmélet”, mégis az 1621. évi parlament képviselői többségének álláspontját visszhangozva az volt a meggyőződése, hogy a képviselői privilégiumok ősi szabadság alapján léteznek, nem a király kegyéből.

Hendersonnak röpiratában még „várnia kellett”, hiszen a szabad szólás jogát csak a *Bill of Rights* tette pozitív törvénné.⁷¹ J. H. Hexter állítása szerint a szólásszabadság jogát 1689 előtt mindig úgy értelmezték, hogy sértetlen marad a lelkiismeret szabadsága akkor is, ha tilosak a „félrevezetett” lelkiismeretből adódó lázító megnyilatkozások.⁷²

Ugyanitt Henderson használja a „szabad Királyság” („*free Kingdome*”) kifejezést.⁷³ Ez nála a fent bemutatott szabad szólás mellett – láttuk – mindenképpen jelentette a reformált vallás és a skót szabadságjogok tiszteletben tartását. VI. Jakab skót

király *Trew Law* című munkája – amellyel Patterson meglátása szerint jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a világot autonóm és szuverén államok közösségeként fogják fel a kora újkorban⁷⁴ – a „szabad” szó címben való szerepeltetésével jóval többet igényel, mint a választás elvének kizárását. Ez egy vérbeli abszolutista írásmű, a király hatalmát törvény nem korlátozhatja. Jó okkal tételezhetjük föl, hogy az ellenállási teoretikus Henderson nem osztotta ezt a nézetet. Számára teljesen mást jelentett a „szabad Királyság”, még az uralkodónak való hódolatteljes hűség hangsúlyozása mellett is. Az uralkodó iránti hűség viszont semmi esetre sem áll szemben a zsarnoknak való ellenállás gondolatával, főként ha ezt a hírhedt „frakció” cselszövése váltja ki. Éppen ezért fejezi ki sajnálatát a röpiratíró, amiért a londoni parlamentnek több alkalommal félbe kellett szakítania munkáját. A parlament feloszlata uralkodói jogkör, de Henderson nem rója fel neki, hogy él ezzel a joggal. Kitalálhatjuk: az aljas szándékú frakciót teszi felelőssé.⁷⁵

A most adresszált angol parlamentről azt írja, hogy az fordulópontot fog jelenteni „az egész Sziget, mindkét Királyság” életében. Vagy az addigi legboldogabb lesz, vagy véglegesen felforgatja a közös ellenség céljai szerint az „Egyházat és az Államot” (*Kirk and State*). Természetesnek nevezhetjük, hogy az egyházi szféra megelőzi az államit, amint azt is, hogy e kettő sorsa Hendersonnál (is) egybefonódik. Sokat elárulnak még a szerző nézetéről a további, egymással kapcsolatban álló kifejezések, mintegy az egyik a másikat feltételezve: „a Vallás igazságát szerető emberek”, „a Király tiszte”, „a Királyságok [ti. Anglia és Skócia] biztonsága.”⁷⁶

Henderson úgy nyilatkozik, az ember elkeseredettségében már-már arra a gondolatra jut, Isten tudatosan bünteti népét. Az Ótestamentumból ismerős „Isten ostorai” kifejezést érthetően azokra érti, akik „önös céljaikat” („*private designes*”) „gonosz céljaikat” („*their wicked designes*”) „a Királyságok közös nyugalmanak megzavarása révén” kívánják elérni. Henderson, a „*balanced constitution*” híve elképedve tapasztalhatta, hogy – nézete szerint – parlamentre a „frakció” mesterkedése folytán már alig van szükség Londonban. Mintegy mentőövként sorjázattja a „megosztás” („*division*”), „testvéreitek” („*your Brethren*”), „Öfelsége szolgálata” („*the service of his Majesty*”) szóképeket. Ezek mindegyike a skót–angol egymásraultaltságot, a természetellenes testvérháború elkerülését szolgálja, legfőképp „a Királyságok biztonsága” szókapcsolat. Ennél *expressis verbis* azt írja, hogy „ezek semmilyen megfontolással nem választhatók szét”.⁷⁷

Önisméltés, hogy Canterburyt „az Egyházba és az Államba való belemászással” vádolja. Érdekesen hat ez a „belemászni” („*creeping*”) szó, de jól tükrözi a kortársak többségét nyilvánvalóan ijedelemmel eltöltő alattomoságot, amellyel kapcsolatban nem mulasztja el a „trójai faló” képét sem elővenni. Kik ők egy protestáns országban? Henderson nem marad adós a felelettel, mintegy tovább hergelve röpiratával az olvasóközönséget: jezsuiták, spanyolok, franciák.⁷⁸ A francia „*Auld Alliance*” hosszú évszázadokon keresztül biztonágérzetet nyújtott a skótok számára az angolokkal szemben, csak 1560-ban távoztak a franciák végleg Skóciából.⁷⁹ Figyelemre méltó, hogy Henderson most ezt a „pápista” kötődést is az elrettentés szándékával említi.

Ezután a homloktérben ismét a vallás tisztaságának megőrzése áll, tükrözve a kálvinista szövetségelméletet: balgaság volna Istenről következtetlenséget feltételezni. Soha nem volt utálatosabb szent színe előtt, mint az, hogy gyalázat éri a vallás tisztaságát. Ezen Henderson a szertartásrendet, a szertartáskönyvet és magát az egyházat érti. Ismét tanúi lehetünk az egybefonódásnak valamiféle istenes állam képében: a vallás megzavarása magának az államnak felforgatásából ered – véli Henderson.⁸⁰

A „züllesztés” a *Kirk*-ben (a *Church of England*-ben is) éppúgy folyik, mint az államban, mégpedig párhuzamosan. A *Kirk*-ön belüli felforgatásról ezt írja: „ahol ezt valamikor is gyakorolták, biztos jele az Államon belüli változtatásnak és változásnak is”.⁸¹ Az „*alteration*” és „*change*” szavak a már ismertetett „*innovation*”-re és társaira hívelnek, szükségtelen tovább részleteznem ezeket.

Fontos, hogy Henderson az angolokat történelmükre emlékezteti: folyamatosan „a pápista veszély és zsarnokság” ellen kellett harcolniuk. Állítása szerint az érsekek mindig bitorolni akarták Angliában a király *officium*-át. Most már Skócia felett is uralkodni kívánnak a természetes király helyett. Epésen „lelki Atyáknak” („*spiritual Fathers*”) nevezi őket, akik – súlyos ez a vád – a lelkiismerettel manipulálnak.⁸² A „*conscience*” szó, a latin *conscientia*, a lelkiismeret Bainton kutatásai nyomán (Gerhard idézésében) „a reformerek számára semmit nem jelent *scientia* nélkül. A lelkiismeretnek (*Gewissen*) a tudáson (*Wissen*) kell alapulnia.”⁸³ Nem feladatom a *scientia-conscientia* párhuzam korabeli – és azóta is érvényes – katolikus-protestáns értelmezéseit taglalni. Egy bizonyos, Hendersonnak az az érve, hogy a „canterburyánusok” el akarják hitetni mindenkivel, hogy a „*Covenant of Scotland*” a királyi prerogatívát sérti, nagyszerű taktikai fogás volt a részéről. Érvélése elmés: ha ez igaz volna, a pápa és a spanyol király lennének a legelsők, akik ilyen *Covenant*-okat hoznának létre Angliában és Írországbán is a királyi hatalom gyengítésére.⁸⁴ Érdekes ez a – mondhatnánk – modern kori politikai eszköztárra (is) jellemző kijelentés.

Henderson a nevezett „frakció” további módszerének nevezi „a gyűlölet [magvának] elvetését [...] köztük és mások között.” A „másokon” egyértelműen a királyt és az angolokat érti. Szóválasztására fel kell figyelnünk. Eszerint a gyűlölet „belevészetett” („*ingraven*”) a „canterburyánusok” szívébe.⁸⁵ Ezt a szót – tomista, neotomista hatásra – éppen a lelkiismerettel kapcsolatban alkalmazta a kor visszatérően. Ez a gondolati „csavar” megítélésem szerint implicit utalás a főpapak elveteműltségére.

Henderson a közös veszély felismerése céljából utal arra, hogy a két királyság unióját is a két parlament hagyta jóvá, fenntartva az önálló jogrendszereket. A jelen végveszélyben ismét a két parlamentnek kell „Megbízottak” („*Commissioners*”) útján egyeztetniük a közös ellenséggel szembeni harcot. A két parlament felelőssége ezért mindennél nagyobb: meg kell akadályozniuk, hogy a „két Nemzet” saját törvényeiket is elveszítve egymás ellen véres küzdelmet, testvérháborút vívjon. Henderson ezúttal is hódolatteljes Károly iránt: a király e nemes célért bizonyára örömmel hívja majd egybe mindkét ország parlamentjét. Ez fel fogja nyitni az ő „felséges”, mindig az igazságot, igazságosságot és „méltányosságot” („*equity*”) kereső szemeit.⁸⁶ Az *aequitas*-ra való utalás az angol parlamentben ülők számára különösen ismerősnek hathatott. Az angol jog, a *common law* „kisegítő jogorvoslata” az *equity*. Régi maxima volt az „*Equity follows the law*” (az *Equity követi a jogot*), így állítja a Hanbury által felállított rendszer alapján Visegrády Antal, hogy az *equity* a királynak az a kivételes joga, hogy prerogatívája révén kegyelmi úton orvosolja az igazságtalanságokat.⁸⁷

Henderson Skóciát és Angliát együttesen, reálunióban vizionálva „szabad és független Királyságnak” nevezi. Ófelsége tiszte ezen szabadság és a törvények felett őrködni. Amennyiben az alattvalók az ő gonosz tanácsadói indítatására karddal találják magukat szemben, mind Skóciának, mind Angliának „szükséges és igazságos védelmét” meg kell szerveznie. Szembeötlő, hogy az *arcana imperii*-ből következő, a *necessitas*-ról, a szükségshelyzetről való döntés a középkortól kezdve általánosan elterjedt koncepciójával szemben abban az esetben, ha az uralkodó elmulasztja ezt a vé-

delmet, sőt „Őfelsége erőit elindítják” természetes (!) alattvalói ellen, a „szükségesség” felől való ítélet a parlamenteket illeti. Miután 1707-ig csak perszonális unió volt, ezen Edinburgh és London parlamentjét kell érteni. Ez a döntés ilyenkor „Isten és a világ”, illetve „minden igaz Keresztyén” előtt igazolja őket”.⁸⁸

Henderson a parlamenteket „az Állam nagy Orvosainak” („*the great Physitians of that State*”) nevezi, feladatukat pedig abban látja, hogy Isten és ember előtt világossá tegyék a jelen nyomorúságban az önvédelem – nem véletlenül elsődlegesen „Vallásunk” védelmének – elkerülhetetlenségét és jogosságát, sőt kötelességét. Immár – folytatja Henderson – nem holmi adóztatási kérdéstről van szó, hanem életről és halálról. A helyzet oly komollyá fordult, olyannyira megváltozott (ismét a „*changed*”, „*altered*” szavak, ezúttal mint igék), hogy most már „Vallásunk és a Királyság Szabadsága” forognak veszélyben. Az „elvetemült tanácsadók” olyannyira elvakították „kegyes Királyunkat”, hogy csak rájuk hallgatván „elvágtatik az engedelmességnek az a csomója, melynek révén Lelkiismeret szerinti kötelesség fűz bennünket Őfelségéhez és a Törvények megtartásához.”⁸⁹ Ez az idézet azért kiemelten fontos, mert a rómaiakhoz írt levelet idézi: „Annak okáért szükség engedelmességre, nem csak a haragért, hanem a lelkiismeretért is.”⁹⁰

Ezután olvasunk a „*Consent*” és „*Advice*” szavakról. Ha Henderson abszolutista volna, a „konszenzust” elvetné, a tanácsadást javasolná. Királyhű ellenállási teoretikusként viszont azt írja: „Jó okunk van a félelemre, hogy ami egyetértések nélkül kezdődött, tanácsadásotok ellenére folytatódik majd.” Ezzel a parlament szinte laudianus szellemű figyelmen kívül hagyására utal, miközben az angol parlamentet „*high Court*”-nak, főbírósnak nevezi. Ekképp nyilatkozott a skótok parlamentjéről VI. Jakab király: „a király és hűbéresei főtörvényszéke”.⁹¹ Tudvalévő, hogy a párizsi parlament volt Franciaország központi bírósága. Az angol parlament szerepe ettől eltérő, de tagadhatatlan: valamiféle „alkotmánybírósnak” híján a Lordok Háza a mai napig a főtörvényszék szerepét tölti be az angol jogban.⁹² Henderson szerint ennek a „Főbírósnak”, a londoni parlamentnek mihamarabb perbe kellene fognia a felforgató főpapokat. Itt már leírja – most először – Henderson Laud canterburyi érsek nevét. Addig csak mint „Canterbury”-t emlegette, esetleg „a frakciót”. Néhány sorral feljebb még azt olvassuk, hogy egyetlen ember arcátlanul kisajátítja magának a döntéshozatal jogkörét, ekként Angliát annak „testvére”, Skócia ellen hadba viszi. Ugyanebben a kontextusban elképedve jegyzi meg Henderson, hogy a nemzetközi jogot („*the Law of Nations*”) semmibe veszi Laud, mivel a király által engedélyezett és egybehívott skót parlament követéit lefogják az angol fővárosban. Ezen a ponton a röpirat szerzője vitathatatlanul önellentmondásba kerül. Miközben egészen idáig a közös skót–angol ügyről írt nagy vehemenciával, most „kiesik szerepéből”, és ezt írja: „...mivelhogy mi két eltérő Nemzet és Királyság vagyunk” („*for we are two diverse Nations and Kingdoms*”).⁹³

Henderson a röpirat (*pamphlet, leaflet*) műfaji sajátosságával teljes összhangban újra és újra ismétli érveit, melyek közül mindent felülír „az Isten, a Természet és a Nemzetek Jogával” egybecsengő ön- és honvédelem szükségessége, elkerülhetetlensége. A „pápisták” és „szekértolók” elítélése természetesen nem maradhat el. Tudvalévő, hogy az 1535. évi „hazaárulási törvény”, a *Treason Act* után még számos „*treason law*” született Angliában, amelyek többségét ugyan inkább politikai, mint vallási okok váltották ki.⁹⁴ De ez a lényegesen semmit nem változtat. Az angol mellett a skót társadalom is bármikor fanatizálható volt a „pápista-jezsuita” összeesküvés felemlegetésével. Sőt, 1559–1560-ban a felülről végrehajtott, Cranmerék és Thomas Cromwellék által

„levezenyelt” angol reformációhoz képest a skót vallásváltás tényleg gyors és átütő sikerű volt, főleg, ha a katolikus hiten maradtak arányszámát tekintjük Angliában és Skóciában a 16. század második felében.

A röpiratíró lelkipásztor nem volt egy zsarnokölést szorgalmazó Buchanan (vagy Mariana), nem is volt egy Ravailac. Mindvégig megmaradt I. Károly hűségén. Amikor úgy adódott, hogy az uralkodóval kellett élete végén tárgyalnia, „őszinte szeretettel viseltetett iránta”. Ezeket a szavakat 1960-ban írta róla Marcus L. Loane, Sydney koadjutor püspöke. Igaza volt az életrajzíróknak, akinek titulását Henderson – mint láttuk – fiatalon még nem ellenezte. Később radikalizálódott egyházkormányzati kérdésekben. Ugyanakkor bemutatott második pamflete végén nagy lelki nyugalommal ismételte: mindig tiszteletben tartják Isten és a természet törvényét, éppen ezek írják elő az önvédelem jogosságát. Imádkoznak, hogy Károly király távolítsa el a rossz szándékú tanácsadókat.⁵ Ha helyesen tájékoztatják, nem borul fel a *Kirk* és az állam rendje, de a király trónusa sem.

Alexander Henderson mindkét vizsgált röpiratának, „remonstráciájának” kézenfekvő konklúziója a második végén szereplő mondat: egy valóban szabad parlament „Krisztus Evangyéliomának” terjesztését elősegíti, mindkét királyságot megszabadítja a fenyegető veszélytől, a szuverént hatalmasabbá és dicsőségesebbé teszi („glorious”). Érdekes, de nem véletlen, hogy a „gracious” jelző után a későbbi brit himnusz újabb elemével találkozunk. Henderson a skót *Kirk* egyik legnagyobb alakja volt, méltó John Knox és Andrew Melville hagyatékához, méltó Samuel Rutherford és más meghatározó lelkipásztorok nagyságához. Sosem lépte át a Rubicont, úgy volt a zsarnokkal szembeni rezisztencia feltétlen szószólója gyűjtő hatású röpirataiban, hogy egyetlen pillanatra sem hagyott kétséget királyhűségéről. Ezért húzott jól kirajzolódó választóvonalat zsarnok és király közé.

Jegyzetek

¹ Orwell, G. – Reynolds, R. (eds): British Pamphleteers. Vol. I. From the Sixteenth Century to the French Revolution. London, 1948. 7.

² A reformált egyházak, bár a papi rendet mint szentséget természetesen nem ismerik el, használják a lelkészszentelés kifejezést, indokolatlan volna idegenkednünk tőle.

³ www.oxforddnb.com, 1.

⁴ Az elnevezés onnan származik, hogy 1638 decemberében a Glasgow-ban összeülő skót egyházi közgyűlés tagjai ún. Nemzeti Szövetséget („National Covenant”) kötöttek egymással. Ez gondolatilag és jórészt tartalmában is rimelt az ugyanazon év februárjának végén – márciusának elején Edinburgh-ban aláírt „Szövetségre” („Covenant”). Vö. Lynch, M.: Scotland. A New History. London, 1996. 276.

⁵ A mai látogatók ugyancsak meglepődhet a történelmi jelentőségű, 1620 karácsonyára elkészült templom enteriőrjén: Pantokrator-ikon, feszület, gyertyák, festett üvegablakok, latin feliratok, az Úrasztala mellett térdplők. Virágvasárnap református körmenet (!) több templom érintésével, nagycsütörtökön lábmosás szertartása, nagyszombaton vigíliai tűz- és vízszentelés. Ha ezekről Kálvin genfi tanítványa, az Anglián keresztül hazájába visszatérő John Knox, vagy akár a szintén Genfben tanult utóda, Andrew Melville és az egész Covenant buzgó hívei tudtak volna, alighanem Krisztus „templomtisztításának” példáját követték volna.

⁶ www.oxforddnb.com; 3.

⁷ Nevét Jacob Arminius, eredetileg Van Hamem (1560–1609) leideni teológiai tanártól vette. Követőit, akiket remonstrásoknak is neveztek, a Kálvin Jánosnak – egyébként helytelenül – tulajdonított eleve elrendelés tanának „engedékenyebb” felfogása miatt üldözték. Végül a dortrechtli zsinat (1618–1619) vetette el ezt a nézetet, helyet adva a kontraremonstráns, azaz gomarista felfogásnak.

⁸ Canterbury arminianusokkal rokonszenvező, a „szentség szépségét” hangsúlyozó prímásérseke volt. 1573-ban született, 1645-ben kivégezték.

⁹ www.oxforddnb.com; 4.

¹⁰ The Remonstrance of the Nobility, Barrones, Burgesses, Ministers and Commons within the Kingdome of Scotland, Vindicating them and their proceedings from the crymes, wherewith they are charged by the late Proclamation in England, Feb. 27. 1639. (A továbbiakban: Remonstrancia.)

¹¹ www.oxforddnb.com; 4.

¹² Uo. 5.

¹³ A Remonstrance Concerning the Present Troubles From the Meeting Of The Estates Of the Kingdome of Scotland, April 16. unto the Parliament of England. (A továbbiakban: Tiltakozás.)

¹⁴ www.oxforddnb.com; 6.

¹⁵ The Unlawfulness and Danger of Limited Prelacy, or Perpetual Presidency in the Church, valamint The Scots Commissioners Proclamation.

¹⁶ The Papers which passed betwixt His Sacred Majesty and Mr Alexander Henderson, concerning the Change of Church Government at Newcastle, 1646. In: Aiton, John, The Life and Times of Alexander Henderson, Giving a History of the Second Reformation of the Church of Scotland and of the Covenanters, during the Reign of Charles I. Edinburgh, Fraser & Co. North Bridge, 1836. 639–660.

¹⁷ www.oxforddnb.com; 6–9.

¹⁸ Remonstrancia. 3.

¹⁹ Uo. 3.

²⁰ Burge, G. The Politics of Ancient Constitution. London, 1992; 75.

²¹ Remonstrancia. 4–6.

²² Uo. 9.

²³ Uo. 7–10.

²⁴ Garnett, G. (ed): Vindiciae, contra tyrannos: or consering the legitimate power of a prince over the people, and of the people over a prince. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. XXV–XXVI.

²⁵ Remonstrancia. 10.

²⁶ Kantorowicz, E. H.: The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology. Princeton, 1957. 1957.

²⁷ Paczolay Péter: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In: Gombos J. Finnország politika-története 1809–1917. Szeged, 1994. 15–19.

²⁸ Remonstrancia. 10–11.

²⁹ Skinner, Q.: The Foundations of Modern Political Thought. Vol. Two. The Age of Reformation. Cambridge, 1978. 213.

³⁰ Remonstrancia. 12.

³¹ Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom. Budapest, 2000. 238.

³² Remonstrancia. 19.

³³ Schochet, G. J.: Patriarchalism, Politics and Mass Attitudes in Stuart England. In: The Historical Journal, XII. 1969/3. 424–428.

³⁴ Ullmann, W.: Principles of Government and Politics in the Middle Ages. London, 1961. 38.

³⁵ Remonstrancia. 20.

³⁶ Sommerville, J. P. (ed): King James VI and I: Political Writings. In: Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 140. (A továbbiakban: King James VI and I.)

³⁷ Kövi Á.: A polgárháború királyi narratívája az Eikon Basiliké tükrében. Kiadatlan diplomadolgozat, Pécs, 1997. 9.

³⁸ Remonstrancia. 21–23.

³⁹ Mt. 12, 31–32. Ismeretes, hogy ez az egyik szentírási alapja a tisztítótűzről szóló katolikus tanításnak.

⁴⁰ Remonstrancia. 23–24.

⁴¹ Uo. 24.

⁴² Uo. 26.

⁴³ Guenée, B.: States and Rulers in Later Medieval Europe. Oxford, 1985. 64.

⁴⁴ Remonstrancia. 27.

⁴⁵ Uo. 31.

⁴⁶ Uo. 32.

⁴⁷ Orwell: i. m. 7.

⁴⁸ King James VI and I. 135.

⁴⁹ Tiltakozás. 1–2.

⁵⁰ Uo. 2.

⁵¹ Uo. 3–4.

⁵² Uo. 4–5.: („The word of a King which should be The Oracle of truth to his people.”)

⁵³ Kantorowicz: i. m. 107.

- ⁵⁴ *Lovejoy, A. O.*: The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea. New York, 1965. 62.
- ⁵⁵ Tiltakozás. 5. („...is the ground-work of trust in all humane society and is sacred and inviolable amongst Infidels and Turks.”)
- ⁵⁶ Tiltakozás. 7–9.
- ⁵⁷ Uo. 8.
- ⁵⁸ *Kiss Gergely – Radó Bálint – Saszhalmi Endre*: Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény az abszolutizmus elméletének tanulmányozásához. Pécs, 1997. 21. (A továbbiakban: Abszolutizmus.)
- ⁵⁹ Tiltakozás. 9.
- ⁶⁰ Uo. 11.
- ⁶¹ *Koniler László*: Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, 1997. 54–57.
- ⁶² *Miller, J.*: Britain. In: Miller, J. (ed.): Absolutism in Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 217.
- ⁶³ *Wormald, J.*: Der schottische König Jakob VI (1588–1625). In: Duchhardt, H. (ed.): Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne. Mainz, 1997. 108.
- ⁶⁴ Tiltakozás. 13.
- ⁶⁵ King James VI and I. 184.
- ⁶⁶ Tiltakozás. 13.
- ⁶⁷ *Daly, J.*: The Idea of Absolute Monarchy in Seventeenth-Century England. In: The Historical Journal, XXI. 1978. 231–246.
- ⁶⁸ Tiltakozás. 12–13.
- ⁶⁹ Uo. 12.
- ⁷⁰ *Smith, A. G. R.*: Constitutional Ideas and Parliamentary Developments in England 1603–1625. In: Smith, A. G. R. (ed.): The Reign of James VI and I. London, 1973. 176.
- ⁷¹ *Mackenzie, K.*: The English Parliament. London, 1968. 38.
- ⁷² *Hexter, J. H.* (ed.): Parliament and Liberty from the Reign of Elizabeth to the English Civil War. Stanford, 1992. 44.
- ⁷³ Tiltakozás. 12.
- ⁷⁴ *Patterson, W. B.*: King James VI and I and the Reunion of Christendom. Cambridge, 1997. 28.
- ⁷⁵ Tiltakozás. 13.
- ⁷⁶ Uo. 14.
- ⁷⁷ Uo. 14–15.
- ⁷⁸ Uo. 15.
- ⁷⁹ *Lynch*: i. m. 229.
- ⁸⁰ Tiltakozás. 15.
- ⁸¹ Uo. 15.
- ⁸² Uo. 15–6.
- ⁸³ *Gerhard, G.*: Old Europe, 1000–1800. New York, San Francisco, 1981. 117.
- ⁸⁴ Tiltakozás. 16.
- ⁸⁵ Uo. 16–17.
- ⁸⁶ Uo. 17.
- ⁸⁷ *Visegrády Antal*: Angolszász jog és politika. Budapest, Pécs, 1999. 93–95.
- ⁸⁸ Tiltakozás. 17–18.
- ⁸⁹ Uo. 18–19.
- ⁹⁰ Róm. 13, 5.
- ⁹¹ Tiltakozás. 19.
- ⁹² Abszolutizmus. 18.
- ⁹³ Tiltakozás. 18–19.
- ⁹⁴ *Williams, E. N.*: Dictionary of England and European History 1485–1789. London, 1984. 126.
- ⁹⁵ Tiltakozás. 25.

A NAGYHATALMAK ÉS KISÁLLAMOK JÁTSZMÁI A LONDONI BÉKEKONFERENCIÁN 1913. FEBRUÁR 4-IG

A Balkán-probléma a múltban azért tudott jelentős szerepet kivívni magának, mert a nagyhatalmi csoportosulások erőviszonyaira döntő hatással volt, hogy a térség kisállamai miképp befolyásolják a kialakult labilis egyensúlyi állapotot. A Balkán volt az utolsó európai terület, mely még nem sorakozott fel a két európai nagyhatalmi tömb valamelyike mellett, ugyanakkor stratégiai jelentősége volt. Juhász József úgy véli, az 1912–1913-as Balkán-háborúk és a legutóbbi konfliktussorozat között az volt a legnagyobb különbség, hogy az utóbbi esetben a nagyhatalmak érintettsége egyáltalán nem volt nyilvánvaló, éppen ezért késlekedtek a reakciókkal is.¹ Diószegi István fontosnak tartja, hogy „*az osztrák–orosz hatalmi versengés már egy évszázada fennállt, de még sohasem okozott általános krízist a világpolitikában*”.² Ezzel szemben 1912–1913 során általános válság alakult ki, s csak részben az orosz–osztrák ellentét mentén, úgy, hogy az összecsapást nem (csak) a nagyhatalmak provokálták. Míg korábban a nagyhatalmak jobban hatottak a Balkánra, mint fordítva, 1912–1913-ban a viszony már korántsem volt egyirányúnak nevezhető. A keleti kérdés a századforduló után – Törökország létén és a balkáni befolyási övezeteken túl – egyszerre fenyegette az európai egyensúlyt és a világbékét is.

Ennek alátámasztására elegendő megfigyelni a konfliktust megelőző ötven év tanulságait. Míg 1878-ban a nagyhatalmak osztották fel a félszigetet egymás igényeit korlátozva, 1913-ban, Bukarestben a kisállamok tették meg ugyanezt a nagyhatalmak és egymás korlátozásával, ráadásul korábban, 1853–1856 között a hatalmak még éppen a felosztás ellen léptek fel. Hogy a beavatkozási lehetőségek hogyan szűkültek, illetve mekkora veszélyeket hordoztak magukban, arra jó példa, hogy míg 1853–1856 között a nagyhatalmak képesek voltak háborúba menni Oroszország ellen – igaz, ekkor nem csak a Balkán volt a tét –, 1876–1878-ban, hasonló szituációban már inkább a diplomáciai nyomásgyakorlás eszközét választották Oroszország megállítására. 1913-ban egy nagyhatalmi katonai beavatkozás még komolyabb veszélyt rejtett volna magában, a nyomásgyakorlás pedig semmit sem ért. A másik oldalról nézve, míg az 1856-os rendezésből kimaradtak a balkáni kisállamok, 1878-ban már ott találjuk őket a törökök ellen hadat viselő államok között. A kisállamok részéről az igazán önálló lépések sorozata talán a szerb–bolgár háborúval kezdődött, amit akkor a Monarchia a bolgárok figyelmeztetésével még következmények nélkül le tudott állítani; 1913-ban erre már hat nagyhatalom akarata sem volt elegendő. Elsősorban azért, mert akaratok nem volt egyöntetű, s áttételesen a szövetségi rendszerek erőpróbájaként tekintettek az 1912–1913-as válságra, a döntő erőfölény kiharcolására tett kísérletként, amit kisállami szövetségeseiken keresztül áttételesen is elérhetnek, anélkül, hogy fegyverhez kellett volna nyúlniuk.³

Ellentétben a két korábbi konfliktushelyzettel, a balkáni szituáció kiéleződése 1912–1913-ban nem nagyhatalmi kezdeményezésnek volt köszönhető. 1853 és 1877 után, amikor is nyílt nagyhatalmi ellenzéssel szembesült, Oroszország 1912–1913-ban már nem mert közvetlenül beavatkozni, s más stratégiát választott céljai eléréséhez, s ehhez – új taktikai elemként – egy életképes, önfenntartó szövetségi rendszert hozott létre, ami a Monarchiának minden törekvése ellenére 1904 után nem sikerült.⁴ Az oroszok korábbi kísérlete – egyetlen balkáni szövetséges támogatása – mindig kudarc-

ba fulladt a Monarchia szerb–bolgár ellentétet kielező ellenszövetségi tervei miatt, a csarikovi nyílt behatolás szintén. 1912-ben hasonló volt a helyzet, mint 1878-ban, csak most nem egy nagyhatalom állt Konstantinápoly kapujában.⁵ A kisállamok katonai és diplomáciai erejét és a helyzet komolyságát mutatta, hogy ez a lépésük ugyanúgy konferenciai összehívásához vezetett, mint korábban Oroszországhé.

Az a tény, hogy a nagyhatalmi beavatkozási lehetőségek eszköztára egyre inkább beszűkült, illetve a fellépések egyre nagyobb veszélyt rejtettek magukban, míg a kisállamok önállóbbá váltak, az előbbieket aligha vonható kétségbe. E tanulmány ezen eseménysorozat egy szeletét, az 1912–1913-as Balkán-háborúk londoni békekonferenciájának 1913. február 4-ig, a háború kiújulásáig tartó szakaszát mutatja be figyelmet fordítva mind a kisállami, mind a nagyhatalmi taktikákra, a rendelkezésre álló osztrák (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) és bolgár levéltári források (Centralen Dársaven Isztoricieszki Arhiv) mellett magyar, osztrák és bolgár napilapok olykor valós, olykor spekulatív beszámolóira alapozva.

A felszínen a nagyhatalmak mindent megtettek a háború eszkalációjának megakadályozására, pontosabban, hogy kimaradjanak a konfliktusból. Önmagában a Balkán-kérdés közömbös volt számukra mindaddig, míg egy hatalom kísérletet nem tett a beavatkozásra, ezzel az egyensúly módosítására. A nagyhatalmak számára a balkáni államok igényei természetsszerűleg mellékesek voltak, mert az egyensúly felborulásával fenyegettek. Az összehívott konferenciák sem a Balkán-kérdést voltak hivatottak rendezni, hanem a nagyhatalmak viszonyát egymással. A konferencia inkább a lehetséges nagyhatalmi, illetve nagyhatalmi-kisállami különlegységek okozta egyensúly-módosulást igyekezett kiküszöbölni. Az ellentétek miatt nem találtak optimális megoldást a rendezésre, így viszont a londoni nagyhatalmi konferencia határozatait a Balkán Szövetség nem fogadta el. A nagyhatalmak ezzel elvesztették utolsó lehetőségüket a félsziget kollektív kontrolljára.

Végső soron a nagyhatalmi koncert csúfosan leszerepelt: sem a Balkán-háborúk elkerülése, sem az egymással való viszony rendezése nem sikerült, és a nagyhatalmak elképzeléseiket a félszigetre sem tudták rákényszeríteni. Mivel a sorozatos nagyhatalmi hibáknak köszönhetően a balkáni államok kezébe került a kezdeményezés lehetősége, így a hatalmak csak követő modellt alkalmazhattak. Csakhogy a hatalmaknak előre kidolgozott forgatókönyve nem volt válság esetére.⁶

A Balkán Szövetség 1912. október 8. és november 17. közötti diadalmas előrenyomulása, Lüleburgasz, Szaloniki, Skopje bevétele, a kumanovói győzelem, Drinápoly körülfoglalása és Csataldzsa megrohanása, a tengerszorosok veszélyeztetése és a törökök első fegyverszüneti kéréseinek visszautasítása felborította a nagyhatalmak által kidolgozott korábbi állásfoglalást. A Balkánon Csataldzsa, Drinápoly, Janina és Szkutari kivételével megszűnt a török fennhatóság. A nagyhatalmi különakciók – és ezzel a helyzet további bonyolításának – elkerülése érdekében szükségessé vált a párbeszéd. A Monarchia és Oroszország által meghirdetett status quo a lüleburgaszi győzelem után túlhaladottá vált.⁷

A berlini szerződés elvileg a nagyhatalmakra hagyta a végső döntés jogát, amennyiben a Balkán helyzetében változás áll be. Ezzel a joggal éltek is korábban a nagyhatalmak, mikor a háború kitörése előtt átadták jegyzéküket a törököknek (is), amelyben leszögezték, hogy nem engednek területi változást a félsziget rendjében.⁸ Véleményünk szerint ez a lépés azért volt elhibázott, mert a törökök nagyhatalmi védelmet véltek kiolvasni a sorokból, így nem törekedtek igazán a macedón probléma

tényleges rendezésére, s a kisállamokkal való megegyezésre (jóllehet a nagyhatalmak egy része éppen a törökök várható győzelme miatt ragaszkodott a status quohoz).

A londoni békekonferencia összehívásával – ahol csak a kisállamok képviselői ültek tárgyalóasztalhoz – a nagyhatalmak fontos elveket adtak fel 1878-ból, de legalább a látszólagos ellenőrzést fenn tudták tartani. Ezzel a lépéssel a balkáni államok elérték külpolitikai nagykorúságukat és függetlenedésüket az 1878-as szerződésektől, a nagyhatalmi felügyelettől.⁹ Ezért volt különleges jelentősége annak is, hogy az 1913-as bukaresti békét a nagyhatalmak végül már nem tudták revideálni. Az volt az 1878-as rendezés végső kudarca.

A másik, nagyhatalmi nemzetközi konferencia létrejötté egyben azt is jelentette, hogy nincs lehetősége a balkáni államoknak és a nagyhatalmaknak különmegállapodásra. Ilyen értelemben a nagyhatalmak összehívása Grey angol külügyi államtitkár és Poincaré részéről kitűnő megoldásnak ígérkezett, a konferencia azonban fokozatosan eljátszotta a balkáni államok amúgy is csekély támogatását, aminek az lett a következménye, hogy az ott hozott döntések a nagyhatalmakat ugyan kötelezték, de a kisállamok egyszerűen figyelmen kívül hagyták a rendelkezéseket. E konferencia döntéseivel itt részletesen nem foglalkozunk.

Érthető módon a nagyhatalmi beavatkozás növekvő veszélye miatt a balkáni államoknak – és melleleg a nagyhatalmaknak is – az lett volna az érdeke, hogy mihamarabb békét kössenek.¹⁰ E lehetőséget korlátozta, hogy nem szereztek meg minden kívánt területet, és erre a törökök hajthatatlansága miatt nagyhatalmi segítség nélkül esélyük sem volt. Az első török javaslatok elutasítása, illetve a kisállamok túlzó igényei végül is ahhoz vezettek, amit a balkáni államok egyrésztől éppen elkerülni igyekeztek – a nagyhatalmi beavatkozáshoz. Másfelől viszont csak így juthattak diplomáciai többlétszámú támogatáshoz, és így erőfölényhez előbb a törökökkel, majd egymással szemben. Ezért a balkáni államok végül is nem tiltakoztak a nagyhatalmi beavatkozás ellen. A törökök pedig éppen a nagyhatalmi beavatkozásban látták az esélyt a teljes összeomlás elkerülésére, legyen az akár antant, akár német–osztrák támogatás. Így megindult a verseny a nagyhatalmak kegyeinek elnyeréséért azok után, hogy előzőleg kívánságuk ellenére kirobbantottak egy háborút. 1913 elejéig tehát a nagyhatalmak – elsősorban nem saját diplomáciai eredményeiknek, hanem a kisállamok diplomáciai kudarcainak köszönhetően – még kedvező pozíciókkal bírtak. A kisállami katonai sikerek miatt azonban a nagyhatalmak semmiképpen sem voltak semlegesnek tekinthetők, a nagyhatalmi érdekcsoportok az egység hiánya miatt végül egymással is megküzdeni kényszerültek, nem csak a balkáni államok törekvéseivel, s lehetetlenné vált az összhatalmi nyomásgyakorlás.

A diadalmas bolgár sereg november 5-e után Konstantinápoly előtt állt, miközben a nagyhatalmak egy része a status quót pártolta, másik része az „érdektelenség” politikája mellett állt ki. A tengerszorosok fenyegetettsége – az orosz és osztrák mozgósítások mellett – felbolygatta a kedélyeket. A bolgároknak olyan taktikát kellett kidolgozni, amellyel rávehetik a hatalmakat a területi követeléseik elfogadására úgy, hogy közben azok nem avatkoznak bele az események menetébe saját érdekeik védelmében, hiszen a szorosok sorsa a nagyhatalmak számára is fontos volt. A Lloyd Georgezal való találkozás során (1912. október 31.) Madzsarov londoni bolgár nagykövet még a következő alapelveket szögezte le: 1) Bulgária nem kívánja Konstantinápoly, a Boszporusz és a Dardanellák megszerzését, követeli viszont a Szarozsi-öböl–Malatrafok vonalat. 2) Szaloniki nemzetköziesítendő, 3) a mohamedán Albánia kapjon autonómiát. Bulgária ezzel eléllt az eddig általa is elfogadott status quótól (Bulgária azt

(Bulgária azt állította, hogy a háborút nem területi célok miatt, a macedón reformok kikényszerítéséért indította, valójában a hatalmakat és a románokat kívánta ezzel távol tartani a beavatkozástól). Ugyanakkor olyan elképzeléseket is hangoztatott, melyek egybeváltak a nagyhatalmak által követelt intézkedésekkel. Bulgária javaslatai partnerre találtak Lloyd George személyében. A brit kormányzat arra az állásfoglalásra jutott, hogy nem lép fel a törökök védelmében,¹¹ azaz lemondott a status quo védelméről, s a desinteresselme hívélül szegődött.

Csakhogy a török fegyverszüneti kérelem kérése miatt Bulgária számára szükségessé vált, hogy ne csak minél hamarabb békére kényszerítsék a törököket, „*de Európát is megfélemlítsék*”, ezért szükségessé vált csapataik bevonulása Konstantinápolyba. Madzsarov arra hivatkozott, hogy nem adhatnak időt a török csapatoknak, hogy Kis-Ázsiából erősítést hozzanak. „... hiszem, hogy egy nap majd a miénk lesz Konstantinápoly, de most még túl nagy falat a torkunknak – írta, megfogalmazva a bolgár blöff háttérben álló célokat: *Ha mindent nekünk adnak, amit akarunk, Bulgária kétszer nagyobb lesz... Az oroszokat és angolokat Konstantinápolyon kívül Törökország semelyik része nem érdekli. Ezért Konstantinápoly fenyegetése maga is biztosítja, hogy a többi területet megszerzi Bulgária.*”¹² Az angol külügyminiszter ezért – tartva Konstantinápoly elésétől és az antant együttműködésének gyengülésétől – inkább megígérte a bolgár érdekek támogatását a béketárgyalások során, mintsem hogy a további komplikációkkal is számolnia kelljen. Az angolok tehát eljutottak nemcsak a status quo feladásához, de a be nem avatkozás elvét is elvetették. A britek egy része tévesen úgy vélte, ha Törökország „megszabadul” európai birtokaitól, Kis-Ázsiában újjászülehet, megakadályozva a német behatolás továbbterjedését. Ha a bolgárok bevonulnak Konstantinápolyba, nemcsak a status quo nem lesz fenntartható, de a törökök tárgyalási pozíciói is megroppannak – ezért az angolok fellépése akarva-akaratlan részben a törökök érdekeit is védte.

A Monarchiát és a hármass szövetséget nem zavarta volna különösebben Konstantinápoly eleste, ha ezzel kellemetlen helyzetbe hozható Oroszország. Így Bulgária és a Monarchia érdekei e kérdésben egybeestek, a bolgárok Csataldzsa és Drinápoly ügyében kaptak is némi támogatást az osztrákoktól. Novembertől minden fél igyekezett maximálisra növelni zsarolási potenciálját.

Október 24-én (november 6-án) a cár elutasította Drinápoly bolgár kézre kerülésének gondolatát.¹³ Október 28-án (november 9-én) ezért – tehát még szintén a csataldzsai roham előtt – Danev, a bolgár szobranje elnöke hangot adott véleményének, hogy szerinte európai nyomás nélkül Törökország a nyilvánvaló vereség ellenére sem fogja önként átadni az igényelt területeket, szükséges tehát megszerezni a nagyhatalmak támogatását.¹⁴ Az előbbieket alapján bizonyos, hogy a katonai indokok mellett ez is szerepet kapott a csataldzsai rohamban – a szorosok elfoglalásával való fenyegetőzéssel látták biztosnak Anglia és Oroszország érdeklődésének felkeltését. A roham után Anglia azonnal a fegyverszünet támogatói mellé állt, Oroszország viszont nem a bolgárok által várt módon reagált. Szazonov a támadás hatására a románok felé fordult a bolgárok hátában. Csataldzsa megrohanása tehát félig blöff volt, s ezzel a törökök is tisztában voltak.

Szazonov orosz külügyminiszter eredeti álláspontja tehát az volt, hogy Drinápoly a törököké marad, de francia kérésre végül is elállt ettől. Konstantinápoly elfoglalásához azonban nem járult hozzá, erre az esetre a flotta mozgósítását helyezte kilátásba, akár huszonnégy órán belül.¹⁵ Ugyanakkor Gesov bolgár miniszterelnökkel is közölte – valószínűleg így próbálva lebeszélni a bolgárokat Konstantinápoly elfog-

lalásáról –, hogy a szerbek nem kaphatják meg a kívánt adriai kikötőt, így természetesen a bolgárok sem juthatnak ki a Dardanellákhoz, hiszen ez alaposan felborítaná az egyensúlyt a felek között.¹⁶ A közlés egyben azt a burkolt figyelmeztetést is tartalmazta, hogy – akár kijutnak a bolgárok a Dardanellákhoz, akár nem – a szerbek automatikusan Macedónia felé fognak fordulni, így a bolgár fegyverekre esetleg másutt is szükség lehet. Sőt várható volt, amennyiben a bolgárok mégis megkísérlik Csataldzsa bevételét, maguk az oroszok fogják Szerbiát és Romániát erőteljesebb lépésekre sarkallni. Ezzel az oroszok is feladták a desinteresselment politikáját.

Ferdinánd bolgár királyon és vezérkarán kívül senki sem tartotta reálisnak Konstantinápoly tartós megszerzését a bolgárok közül – de a nagyhatalmak nem elhanyagolható veszélyforrást láttak az ilyen irányú törekvésekben. Danev, a szobranje elnöke maga úgy nyilatkozott a németeknek, hogy nem áll szándékukban meghódítani a várost, mert az a kis-ázsiai partvidék nélkül értéktelen és életképtelen, Kis-Ázsia megtámadása pedig mindenkiben bolgárellenes érzéseket keltene, és esélytelenné tenné a vállalkozást.¹⁷ Az angolok egy ideig ugyan gondolkodtak azon, hogy Szalonikit és Konstantinápolyt nyilvánítsák szabad kikötőnek, semleges, nemzetközi ellenőrzés alatt álló területnek a szorosokkal együtt, de az oroszok elutasították a javaslatot.¹⁸

Az orosz békejavaslat – feladva a status quót – végső soron a következőket tartalmazta: a törökök lemondanak minden területről az Enosz–Midia vonaltól keletre; így a bolgárok nem juthattak ki a Márvány-tengerre. Madzsarov és Danev is úgy gondolták, hogy a Rodostó–Midia vonal kierőszakolása nem éri meg a háború folytatásával járó kockázatot, mert bizonyos, hogy a törökök azt önként nem adják „... és csupán Rodostó miatt sehol másutt ne kelljen területről lemondani”.¹⁹ A szerbek a bolgár–szerb szerződés szövegének megfelelően megkapják Skopjét és egy területsávot az Ohridi-tóig és San Giovanni di Medua kikötőjéig, így egy korridoron keresztül kapcsolatot teremthetnek a tengerrel. Albánia autonóm török tartomány lesz. Montenegró megkapja a Szandzsák teljes területét, Románia semlegességéért cserébe határkiigazítást kap Dobrudzsában. Szaloniki szabad kikötő, az Athosz-hegy semleges terület lesz.²⁰ Látható, hogy Románia kárpótlása már a kezdet kezdetén fontos szerepet kapott az orosz politikában, továbbá, hogy a szerbeket adriai kikötővel kívánták jutalmazni, ami ismételten arra utal, hogy – bár az 1912-es szerb–bolgár szerződés nem mondta ki – az ilyen irányú értelmezések nem voltak idegenek az oroszoktól sem. Mint ahogy az sem, hogy november elején feladva a status quo és a desinteresselment elvét, helyette immár a felosztást propagálják.

Kiamil pasa nagyvezér már november 3-án a hatalmakhoz fordult közbenjárás ügyében, november 11-én pedig ismételten békét kért, amit a bolgárok elutasítottak.²¹ Genadiev külügyminiszter a bukaresti béke után élénken kritizálta az akkori bolgár vezetés Csataldzsa alatti magatartását, hiszen az említett dátumon kívül még kétszer nyílt alkalom a békekötésre.²²

A fegyverszünet megkötését siettetette Kiamil pasa állítólagos közeledése is a semleges románokhoz,²³ akik Dél-Dobrudzsát szerették volna megszerezni a status quóban beállt változás miatt. A bolgárok nem bírtak szabadulni gyanújuktól, hogy a Monarchia és Oroszország a dél-dobrudzsai román igények támogatásával próbálja a románok Erdélyre és Besszarábiára vonatkozó követeléseit elterelni,²⁴ s a bolgár területnövekedést meggátolni.

Az orosz diplomácia titkos reménye ugyanakkor nemcsak az volt, hogy sikerül eltávolítani Romániát a hármas szövetségtől, és hogy hamarabb kényszeríthetők

békére a bolgárok a dobrudzsai román követelések támogatásával, de az is, hogy Románia belép a Balkán Szövetségbe Dél-Dobrudzsa feláldozása árán.²⁵ Az oroszok azt nem vették figyelembe, hogy az utóbbi két cél elérése egymásnak ellentmondott, hiszen egy területi engedményekre kényszerített Bulgária aligha látná szívesen és szövetségesként Romániát, míg Románia a kompenzáció elmaradása esetén nem lépne be a szövetségbe. Az oroszok ilyen irányú törekvései szükségszerűen azt erősítették, hogy a másik fél a Monarchia oldalán keressen támaszt.

Danev budapesti látogatása során – reagálva az oroszok Szerbiával és Romániával való fenyegetésére – egyértelműen elutasította a szerbek kijutását az Égei-tengerre,²⁶ ezért is érezte később árulásnak, amikor a Monarchia szerbeknek tett ilyen irányú javaslata napvilágot látott. A ruszofil bolgár kifejtette, hogy a nemzeti egység elérése után az Oroszországgal való együ...nűködés véget ér, megszűnnek a közös érdekek, és Bulgária a Monarchia felé igyekszik majd jobb kapcsolatokat kiépíteni, hiszen érdekeik sehol sem ütköznek.²⁷ Az utóbbi kijelentés burkoltan annak elismerését is jelentette, hogy Macedóniát – mivel Bulgária is változatlanul igényt tartott rá – csak úgy kaphatja meg, ha szövetséget vagy kereskedelmi kijutást ígér a Monarchiának az Égei-tengerre. Levonta a következtetést, hogy a Balkán Szövetségen belül növekednek az ellentétek, és Bulgária ezért keresi a Monarchia támogatását. Az október 29-i (november 11-i) kihallgatáson a császár felajánlotta a Monarchia támogatását, amennyiben bolgárok hajlandók valamiféle kompenzációt adni Romániának.²⁸

Ami a Monarchia állásfoglalását illeti, Lloyd George felismerte, ha a Monarchia bevonul a Szandzsákba, diszkreditálná magát, ezután aligha lenne olyan helyzetben, hogy egy nemzetközi konferencián legálisan és sikeresen képviselje érdekeit – hiába építené meg a Szandzsák-vasutat a nagyhatalmak tiltása ellenére, aligha juthatna ki kedvezményekkel Szalonikiig, a szerbek Adriától való távortartása pedig szintén nehezen lenne keresztülvihető a nagyhatalmi reunión.²⁹ Éppen ezért a Monarchiától az angolok nem vártak ilyen lépést. A Monarchia elképzelése éppen az volt, hogy érdekeit a nagyhatalmi koncerten belül érvényesítse, s nem konfrontatív politikával. Így is tett, amikor november első felében elérte, hogy Szerbia ne kapjon kijáratot az Adriára, és Albánia legyen autonóm.

A Monarchia mellé állva Madzsarov támogatta a független Albánia gondolatát, mert különben a szerbek és a görögök pretenciói a területre „*diszkreditálnák felszabadító harcunkat*”.³⁰ A háttérben mindemellett az állt, hogy – mivel lemondott a Szandzsákról és a Szalonikit érintő törekvéseiről – a Monarchiát Madzsarov szerint ezért Albániában morális támogatásban kell részesíteni, s ezzel együtt elérni, hogy ne támogassa az Adriáról kiszoruló, s az oroszok támogatását bíró, Égei-tenger felé forduló szerbeket.

Danev lelkesedés nélkül ugyan, de támogatta az adriai szerb kikötő ügyét, mert tudta, ha a szerbek nem kapják meg, akkor Macedóniában kell őket kárpótolni. A Monarchia Adria-politikája tehát közvetve a bolgár érdekeket is fenyegette, pedig Berchtold szándéka éppen a bolgárok megnyerése volt. A Monarchia azzal, hogy később kiszorította Szerbiát az Adriáról, tulajdonképpen szét is törte a Balkán Szövetséget, aminek végeredményeképpen a bolgárok itták meg a levét, akiket végül a macedóniai szerb aspirációk a Monarchia karjaiba hajszoltak.

A csataldzsai roham előtt tehát ez volt a helyzet. A Monarchia kész volt erőteljesebb eszközöket igénybe venni a szerbek ellen az Adria ügyében, vélvén, hogy az elvi támogató nyilatkozatok ellenére Bulgária nem fog Szerbia oldalán hadat viselni, sőt a szerb Niš és Piret megszerzésére buzdították a bolgárokat.³¹ A bolgárok pedig

úgy látták, hogy a Monarchia nincs ellene a Balkán Szövetség létének, sőt akár török-ellenes fellépésének, amennyiben Szerbia nem tagja annak, és a szövetségnek nincsenek Monarchia-ellenes céljai.

A csataldzsi roham elhárítása mindenestre azt jelentette a törökök számára, hogy a tárgyalásokon diplomatái feltételeket szabhattak, s nem voltak teljesen kiszolgáltatottak a szövetségeseknek, akik így akarva-akaratlan kénytelenek voltak Oroszországhoz (vagy másához) fordulni a törökökre való nyomásgyakorlás erősítése érdekében. Az orosz befolyás erősödése viszont – a háború okozta kezdeti diplomáciai eltávolodás után – ismét egybevágott Oroszország terveivel, amely egészen addig ismét kedvező helyzetben érezhette magát, míg a szövetségesek és a törökök követelései közötti ellentmondás a háború folytatásához nem vezetett.

A csataldzsi roham kudarca ellenére az a helyzet állt tehát elő, hogy mire a törökök november 3. után ismét a nagyhatalmak mediációját kérték, azok közben már túlléptek az általuk propagált status quo keretein. Amikor november 7-én Törökország képviselői megkérdezték Pallavicinit, vajon tárgyaljanak-e a szövetségesekkel olyan alapokon, mint tették elődeik annak idején San Stefanóban, reménykedve a békeszerződés nagyhatalmi felülvizsgálatában, Pallavicini tárgyalásokra biztatta a törököket.³² De hamar kiderült, hogy az oroszok ragaszkodnak ahhoz, hogy a kisállamok osszák fel a zsákmányt, s ne a nagyhatalmak londoni konferenciája – mert az utóbbi bekövetkezte tovább gyengítené az oroszok pozícióit a Balkán Szövetséggel szemben. Így a törökök kezdeti reményei gyorsan elszálltak, ennek következtében nem a gyors és megalázó békekötést választották, reménykedve a nagyhatalmi revízióban, hanem egy másik megoldást.³³

A törökök első ajánlata a szövetségesekhez november 18-án érkezett be, ebben Noradunghian külügyminiszter autonómiát ígért Albániának és Macedóniának, de Trákiához ragaszkodott. A békejavaslat területi része a következőképpen hangzott. A Drinápolyi vilajet autonóm lesz, Bulgária megkapja Lozengrádot, Kirdzsalit, Musztafapását, Nevrokopot és Dorumajbabát, továbbá szabad vasúti kijutást az Égei-tengerre. Görögország megkapja Elaszónát, Grevenát, Prevezát, Szerbia Kumanovót, Prištinát, Mitrovicát és a Szandzsák keleti felét, míg Montenegró a Szkutari-tavat a város nélkül, Plavát és a Szandzsák nyugati felét. Albánia, Macedónia és a szigetek is autonómiát kapnak, de a kormányzót a törökök nevezik ki.³⁴ Az ajánlattal még a szerbek sem lehettek elégedettek, mert csak vasúti kijutást kaptak a tengerhez.

Törökország tulajdonképpen alig ígért többet, mint amit maguk a szövetségesek a háború előtt követeltek. A tárgyalások során a törökök számára egyértelműen adott volt, hogy az időhúzás a szövetségen belüli ellentétek kiéleződéséhez vezet, ami a szövetség szétesését is jelentheti, s kedvezőbb békelehetőséget, ráadásul a nagyhatalmak beavatkozásának valószínűsége a megegyezés elmaradásával csak nő. Nem véletlen, hogy a török politikát a németek és a Monarchia is támogatták. Ez a politika 1911–1912 során Olaszország ellen nem volt sikeres, igaz akkor az asztal túloldalán csak egy állam állt, amelyet viszont minden hatalom támogatott törekvésében. Azzal, hogy a törökök a bolgárokhoz fordultak a fegyverszüneti kérelemmel – ami mellel logikus volt, hiszen ők jelentettek komoly veszélyt a fővárosra –, egyrészt vezető szerepet tételeztek fel a bolgárokról, így erősítve szövetségen belüli pozícióikat, másrészt megkísérelhették őket különbékére kényszeríteni, ami a szövetségesi keretek áthágását és a szövetség szétesését jelentette volna.

A fegyverszünetet végül december 3-án kötötték meg.³⁵ Görögország flottája katonai szerepe és az égei-tengeri szigetek hovatartozásának kérdése miatt hadviselő

fél maradt. A görög flotta tevékenysége nélkül a törökök bármikor átdobhattak volna erősítéseket a balkáni frontra Ázsiából vagy Tripoliból. A Berchtold meghirdette status quo végérvényesen megdőlt, a Poincaré által javasolt „desinteressement” politikája szintén. A Balkán Szövetség és a törökök tárgyalásai új feladatok és új helyzet elé állították a nagyhatalmakat is. Mivel a Monarchia politikája eddig a Balkán Szövetség kialakulásának megakadályozását célozta, nem volt tartalék „forgatókönyve” a szövetség létrejötte utáni szituációk kezelésére. Ezért improvizálni kényszerült, miként Oroszország is. Az antant meg akarta tartani a Balkán Ligát a saját céljaira, míg a hármass szövetség szét akarta verni.³⁶ Ez alapjaiban meghatározta a két konferencia ügyéhez való hozzáállásukat.

A nagyhatalmi konferencia mellett a hadviselő felek is összeültek a békefeltételek tárgyalására a St. James palotában december 16-án.³⁷ A szövetségesek azonnal követelték a szigetek és Drinápoly átadását, amit a törökök megtagadtak, mint ahogy nem voltak hajlandók tárgyalni a görög küldöttekkel sem, akik nem írták alá a fegyverszünetet. A nagyhatalmak elképzelései szerint Drinápolyról és a szigetekről le kell mondaniuk a törököknek, azonban az utóbbiak semlegesítendőek, és a kérdéskör a nagykövetségi reünióna tartozik. A görögök ragaszkodtak ahhoz, hogy a béketárgyalásokon a szigetek kérdése is véglegesen rendeződjön.

December 14-én a békekonferencia első ülésén a felek elfogadták azt a bolgár javaslatot, hogy először a keleti, bolgár–török határt kell kijelölni.³⁸ Ez létfontosságú volt Bulgária szempontjából, hiszen a kormányzat mielőbb el akarta érni a bolgár sereg tehermentesítését és átcsoportosítását Macedóniába, emellett így elkerülhették a szerzett területek azonnali felosztásának várhatóan nagy vitákat kavarázó lépését. Ezzel ráadásul elérték, hogy Bulgária érdekei kulcsfontosságúvá váltak a tárgyalás során, és végig meghatározó szerepet játszottak.

Az már a kezdetektől fogva látszott, hogy a nagyhatalmi támogatás csak áldozatok és lemondások árán nyerhető meg. Paradox módon éppen Bulgária volt az, mely a területi engedményeket leginkább elutasította, pedig San Stefano felélesztéséhez neki volt a leginkább szüksége a nagyhatalmi támogatásra. A Monarchia közvéleménye úgy vélte, minél több területet szerez meg Bulgária Macedóniában, annál kevesebb jut a szerbeknek, ezért az ilyen terveket csak támogatni lehet. Ez részben ellent is mond a „Drang nach Salonika” elvének, részben viszont Bulgária szimpátiájának hosszú távú megnyerésével éppen ezt a célt szolgálta. A másik oldalról viszont a Monarchia azt sem tartotta lehetetlennek, hogy ha Macedóniát mégis Szerbiának juttatja, a szerbek talán engedélyezik a forgalmat Szaloniki felé. Sőt egy harmadik elképzelés szerint, ha Bulgária elveszti Szalonikit, de megtartja Kavalát, az a Monarchia számára ugyanolyan jó kikötő – hiszen az is az Égei-tengeren van –, de a Monarchia és Kavala közötti vasúti összeköttetés problémája miatt ekkor szükség van Románia barátságára is. Éppen így válik érthetővé Berchtold részéről a bolgár–román megegyezés propagálása és maga a „tojástánc” szükségszerűsége is, különösképpen 1913 nyara után.³⁹

A szövetségesi bizalom megingása és egy szerb–görög–török különbéke esetleges veszélye is befolyással volt a helyzetre. December 2-án (15-én) Gesov arról informálta a delegációt, hogy a békekötés sikertelensége esetén elképzelhető, hogy Bulgária egyedül lesz kénytelen folytatni a háborút Drinápoly megszerzése érdekében,⁴⁰ ezért szükségesnek tartott 15–20 napot nyerni a hadsereg számára, hogy az feltöltse állományát és készleteit.⁴¹ December 10-én (23-án), mikor a törökök közölték hajlandóságukat a tárgyalások megkezdésére a görögökkel, Szavov tábornok jeleltette Gesovnak, hogy az oszmánok csapatokat hoznak át Gallipoliba és Csataldzsába, és

szerinte hamarosan megkísérlik a kitörést. A főparancsnok úgy vélte, hogy a tárgyalásokon nem érhető el Drinápoly átadása, éppen ezért fontos, hogy a tárgyalások eredményel vagy anélkül, de négy-öt napon belül véget érjenek.⁴² Szavov követelte a hadműveletek folytatását, kifejtve, hogy a fegyverszünet ellenére a bolgár sereg napi 3 millió levájába kerül az államnak.⁴³ Ez kellemetlenül érintette Danevet, hiszen immár két ellentétes elképzelésnek kellett megfelelnie egy időben.

A Porta az összegyűlt szövetséges képviselőknek – az államok londoni nagyköveteinek – december 26-án előterjesztett egy javaslatot, mely szerint a határ Enosztól nyugatra a Szaroszi-öbölben kezdődne, és úgy érné el a Fekete-tengert, hogy Drinápoly török kézen maradjon. Nyugat-Trákia és Macedónia egy része, beleértve Szalonikit is, autonóm provincia lenne a szultán szuverenitása alatt, míg Bulgária csak az Égei-tengerhez való kereskedelmi, gazdasági kijutás lehetőségét kapná meg, ugyanúgy, mint Szerbia az Adriánál, és ez így egyenlő feltételeket biztosítana a két állam számára.⁴⁴ Ennek különösen a Monarchia örült volna, hisz így a szerbeket érintő javaslata precedens értékűvé és követendő példává válna, míg egy autonóm tartomány létrehozása jobb beavatkozási lehetőséget jelentett volna, mint egy szerb, vagy bolgár, vagy egy felosztott Macedónia. Másnap a török minisztertanács egy új elképzeléssel állt elő: az Égei-tenger partja az Ergene folyótól Szalonikiig maradjon török, Szaloniki nyilvánításék nemzetközi kikötővé, Kavalát viszont megkapnák a bolgárok.⁴⁵ Drinápoly kérdése kulcsfontosságú volt. Berchtold már december 21-én kijelentette, hogy Drinápoly nem maradhat a törököké, és ebben szövetségesei is egyetértettek. Bár az oroszok eredendően a várost török kézen kívánták hagyni, a Monarchia álláspontja miatt ők is kénytelenek voltak véleményüket megváltoztatni e kérdésben, nehogy Bulgária és a Monarchia között közeledés induljon meg. December 28-án a törökök közzétették hivatalos ellenjavaslatukat a szövetségeseknek: 1) A Drinápolyi vilajet a törökök közvetlen irányítása alatt marad. 2) Macedónia fejedelemség lesz Szaloniki központtal, s a szultán szuverenitása alatt marad, egy Balkán Szövetség által jelölt fejedelem irányításával, akit viszont a szultán nevez ki. 3) Albánia autonóm lesz a szultán szuverenitása alatt,⁴⁶ egy, az oszmán uralkodócsaládból származó herceg uralma alatt, akit 5 évre választanak, s mandátumát meg lehet hosszabbítani. 4) Minden égei-tengeri sziget török marad. 5) A krétai kérdéstről nem a békekonferencia hivatott dönteni, hanem a nagyhatalmak.⁴⁷

Mivel a Balkán Szövetség képviselői egyáltalán nem támogatták a török javaslatot, a török delegátusok másnap egy módosított javaslatot nyújtottak be, ami még mindig túl messze volt a szövetségesek elképzeléseitől. Új javaslatukban a törökök megállapították, hogy Konstantinápoly védelméhez elengedhetetlenül szükséges Drinápoly, de lemondtak Szaloniki birtoklásáról. A Porta ragaszkodott ahhoz is, hogy Trákia Xanthiig török kézen maradjon, de kijelentette, hogy hajlandó átadni Epiroszt, ugyanakkor ragaszkodik Albánia autonómiájához. Amennyiben Drinápolyt mégis át kell adni, úgy az egész Drinápolyi vilajetnek török kézen kell maradnia.⁴⁸ Bulgária csak akkor kaphat kompenzációt Nyugat-Trákiában, ha hajlandó lemondani Drinápolyról. A török küldöttek ragaszkodtak a szorosok bejáratához közeli szigetekhez, a többinek olyan autonómiát ajánlottak, mint Szamosz volt.⁴⁹ A javaslat a szövetségesek számára teljesen elfogadhatatlan volt, hiszen fegyverük segítségével sokkal többet elértek, jöllehet kezdetben ők is az autonómia megvalósítását hangoztatták fő követelésükként. Válaszul a tárgyalások megszakításával fenyegetőztek. Madzsarov kényszeredetten írta, hogy *„míg a katonák három hét alatt Konstantinápolyig jutottak, addig a diplomaták ugyanennyi idő alatt csupán az autonómiáig”*.⁵⁰

A törökök január 3-án tették közzé újabb javaslataikat Noradunghian külügyminiszter és Resid effendi útján: 1) A Drinápolytól nyugatra fekvő területekről lemondtak. 2) Albánia autonómiát kap. Határaitól és a politikai berendezkedésről a nagyhatalmak döntenek. 3) A Drinápolyi vilajetre nézve Törökország azt javasolja, hogy a bolgár–török határkiigazításról Bulgáriával közvetlenül tárgyalhasson. 4) Krétát illetően döntő a nagyhatalmak véleménye. 5) Az Égei-tenger szigeteit a törökök Kis-Ázsiához tartozónak tekintik, ezért nem mondanak le róluk.⁵¹

A Novaković vezette szerbek rögtön több kifogást is emeltek: az 1. pontot elfogadták azzal a feltétellel, hogy Szkutari és Janina még török kézen lévő területe is belesik. A 2. pont esetén ragaszkodtak ahhoz, hogy a nagyhatalmak és a szövetségesek közös döntése határozza meg Albánia sorsát. A 3. pontot elutasították, mert a szövetségi szerződésnek nem engedték a különfejezmények megkötését. A 4. és 5. pontot pedig egyenesen felháborítónak tartották.⁵² A törökök a 3. pont esetében elfogadták az ellenvetéseket, de a 4. pont esetén figyelmeztettek arra, hogy Krétát – alkotmánya miatt – mintegy „bizományba adták” a nagyhatalmaknak, tehát a döntés az ő kezükben van. A 2. pont esetében a török álláspont győzedelmeskedett, mivel a londoni reunióan a nagyhatalmak a Monarchia érdekei és magatartása miatt már a kezükbe vették az ügyet. Az 5. pontról viszont nem sikerült megegyezni.

Noradunghian úgy nyilatkozott, hogy Drinápolyról maguk a bolgárok is hajlandók lennének lemondani, mert szeretnének gyors békét kötni, de a városról való lemondásba a többiek sohasem egyeznének bele, mert ez szükségképpen a macedóniai bolgár jelenlétet erősítené. Ezért ragaszkodnak a szövetség tagjai is a kollektív tárgyalásokhoz: mindenképp a bolgároknak akarják Drinápolyt adni, nehogy Macedónia felé forduljanak, veszélyeztetve az ottani szerb és görög jelenlétet.⁵³ Noradunghian – egyébként találó – megállapítása nagy nyilvánosság előtt történt, s a szövetségesek közötti bizalom megingását eredményezte más eseményekkel együtt.

Danev helytelenül úgy vélte, hogy a törökök továbbra is osztrák támogatásban bíznak, s azért nem írják alá a békét. Felhívta a Monarchia figyelmét arra, hogy az a hatalom, mely kijut a Dardanellákhoz (Oroszországra gondolt), öt éven belül maga adja majd Drinápolyt a bolgárok kezére, hogy szövetségét megnyerje. Danev a szigetek kérdésében is felajánlotta támogatását a törököknek, ha azok lemondanak Drinápolyról, s gyorsítják a békemegállapodás létrejöttét: ez esetben az életképes ázsiai Törökország és Bulgária között baráti viszony is kialakulhatna.⁵⁴ Danev nem akarta azt sem, hogy Montenegró elessen Szkutaritól, s azzal áltatta az osztrákokat, ha a várost megkapja az ország, átállna a Monarchia oldalára a szerbekéről.⁵⁵ A bolgár politikus kollektív nagyhatalmi nyomást kért Drinápoly ügyében, s a nagyhatalmi jegyzék később éppen ezt tette⁵⁶ – feladva a be nem avatkozás elvét.

Törökország a nagyhatalmi beavatkozásban bízik, a háborút aligha akarja felújítani, és abban reménykedik, hogy a nagyhatalmak ebben a balkáni államokat is megállíthatják – vélte a Monarchia római követe, Mérey Kajetán.⁵⁷ A törökök számára az egyetlen lehetőség a kedvező békére az volt, ha sikerül megosztani a szövetségeseket, és/vagy kiprovokálni a nagyhatalmak beavatkozását a békefolyamatba – így a bolgárok kérését sem vették zokon. Erre egyébként azért is jó esélyeik voltak, mert a szövetségesek ahelyett, hogy a mielőbbi megegyezést forszírozták volna, egymással szemben nyilvánosan is követeléseket fogalmaztak meg a területek felosztását illetően. A szerbek a szerződés felülvizsgálatát követelték, kijáratot az Adriai-tengerre, s a Vardar bal partját. Mijatović szerb delegátus kijelentette, ha Bulgária megkapja Drinápolyt, nem illeti meg Macedónia.⁵⁸ A bolgárok ugyanis Macedónia megszerzése esetén

balkáni hegemóniájuk védelmében szükségszerűen szövetséget fognak kötni a törökökkel. Bulgária egyedül nem olyan erős, hogy Drinápolyt elfoglalja, ezért rá van utalva, hogy a segítségért cserébe tárgyaljon Macedónia újrafelosztásáról.⁵⁹

Január 6-án a törökök elfogadták a Marica–Tundzsa határvonalat és lemondtak Kirkkiliszéről. Francia körök a Drinápolyról való lemondásért cserébe Khiosz és Mütiléné megtartását ajánlották fel az oszmánoknak, akik ezt elutasították.⁶⁰ Krétát hajlandók voltak átadni, de a többi szigetről nem mondtak le.⁶¹ Ez elfogadhatatlan volt a szövetségesek számára, a tárgyalások megszakadtak.

A nagyhatalmaknak kellett közbelépniük, ezzel céljukat a törökök elérték. Grey egymás után három javaslatot tett a drinápolyi kérdés rendezésére, de mindhármat visszautasították. Ezek a következők voltak: 1) Drinápoly maradjon török, de veszítse el erődjellegét. 2) Drinápoly átadásáért cserébe a nagyhatalmak garantálják Konstantinápoly biztonságát. 3) Drinápoly bolgár lesz, a mecsetek extraterritoriálisak, de szultáni őrsgéggel, a sírokat pedig nemzetközi felügyelet alá helyeznék. Az első elképzelésben a törökök a nagyhatalmi álláspont kedvező módosulását látták irányukban, de a második javaslatot képmutatónak tartották. Rámutattak arra az ellentétre, hogy a nagyhatalmak eddig a status quo elvét hangoztatták, most pedig segédkeznek Törökország feldarabolásában. Konstantinápolyt pedig úgysem vehetik el a törököktől, mert egyik nagyhatalom sem egyezne bele, hogy a város orosz legyen, az oroszok pedig sosem hagynák, hogy bolgár kézbe kerüljön. *„Levágják kezünk-lábunk, most a fejünket akarják levágni, és azt ígérik, utána nyugton hagynak minket”* – panaszkodtak a török küldöttek.⁶²

A Balkan Committee egyik tagja, Edward Boyle felvetette – akárcsak korábban a törökök –, hogy a Konstantinápoly és Drinápoly közötti terület kapjon autonómiát a szultán szuverenitása alatt. Venizelosz ezt elfogadta, de Madzsarov úgy nyilatkozott, mivel a terület csak Bulgáriával határos, a görögök véleménye aligha számít e kérdésben. Drinápoly (és Szaloniki) nélkül Bulgária kijutása szinte lehetetlenné vált volna az Égei-tengerre, s a görögöknek éppen ez a törekvésük.⁶³ A törökök Kelet-Rumélia, Kréta és Macedónia példáját hozták fel, melyek valamennyien autonómiával rendelkeztek, de az említett területek mind elvesztek, vagy elveszni látszottak, és csak állandó feszültségforrást jelentettek. Egy autonóm Trákia előbb vagy utóbb Bulgária vagy Görögország része lenne, esetleg a három érintett ország összeveszne rajta, így ez a megoldás állandó feszültséget gerjesztene a felek között. Valószínűleg ez a megoldás már csak ezért sem merült fel a nagyhatalmak részéről Macedóniát illetően. A török küldöttek utolsó javaslatként felajánlották Dedeagaç és Thaszosz átadását a bolgároknak cserébe Drinápolyért. Szavov bolgár tábornok azonban ezt elutasította.⁶⁴ Danev visszautasította azt a javaslatot is, hogy a törökök csak a Marica jobb partján lévő Karagaç külvárost adják át Drinápolyból, ahol a vasútállomás volt, valamint a vasutat Dedeagaç kikötőjéig.⁶⁵

Mivel a bolgárokkal való megegyezés nem járt sikerrel, a Porta megkísérelte Görögországot leválasztani a szövetségesek oldaláról. Ha ez sikerül, és a görögök kilépnek a szövetségesek közül, a törököket semmi sem akadályozta volna meg afrikai és ázsiai csapataik Európába szállításában, ami a háború menetét is számukra kedvezően befolyásolhatta volna. Tevfik lemondott Ciprusról – ez brit birtok volt –, Krétáról, Szamoszról, Szamothrakéről, autonómiát adott volna Rodosznak – ez meg olasz megszállás alatt állt –, Khiosznak, Kósznak, Kilimnosznak, és csak Lémnosz, Tenedosz és Imbrosz birtokához ragaszkodott, sőt szabad elvonulás fejében Janinát is átadta volna, és szövetségi szerződést ajánlott. A görögök viszont ezt egyrészt kevés-

nek, másrészt Ciprus és Rodosz miatt gyanúsnak tartották, így visszautasították.⁶⁶ Mivel Ciprus is szóba került, a törökre neheztelő Fitzmaurice konstantinápolyi angol nagykövet azzal fenyegetőzött, hogy támogatni fogja a Törökországhoz tartozó, de a tripoli háború miatt olasz megszállás alatt lévő Dodekanészosz Görögországhoz csatolását.⁶⁷ Ezt viszont az olaszok vették zokon, és egy ideig leszavaztak minden angol javaslatot. A török állam csőd közeli helyzetbe került, fizetéképtelenné vált. Végül egy 2,5 millió font értékű német hitel húzta ki a bajból az akkor már hatalmon lévő ifjútürök kormányt. Ebből becslések szerint egy hónapig lehetett folytatni a háborút.⁶⁸

A bolgár sajtó kijelentette, a jelenlegi háború az igazságtalan berlini rendezésnek, a San Stefanó-i béke megsemmisítésének a gyümölcse, a felelősség ezért a helyzetért a lap szerint a hatalmakat terheli. Ezért nem szabad hagyni, hogy beleszóljanak a mostani béke eredményébe, kedvezőtlenül befolyásolva azt. Bulgária a béke mellett van, mert a *felszabadító háború* csaknem befejeződött. A háború folytatása teljesen csak Törökországtól függ. Ha a háború folytatódik, az újabb áldozatok újabb jogokat fognak adni a bolgároknak.⁶⁹

A huzavonát megelégedő nagyhatalmak közül az oroszok már december 23-án kijelentették, ha a háború újra elkezdődik, nem garantálhatják tovább semlegességüket. Januárban már az Arméniába való benyomulást tervezték,⁷⁰ de január 4-én Grey-nek sikerült elérnie egy megállapodást, hogy a béketárgyalások megszakadása esetén közösen gyakorolnak nyomást Konstantinápolyra, mielőtt egy második San Stefano születne. A németek elutasították az erőszakos kényszerítő eszközöket: „*Azt kell tanácsolnunk Törökországnak, ürítse ki Drinápolyt... ha a törökök visszautasítják az átadást, a bolgároknak maguknak kell bevenniük.*”⁷¹ A német politika, mely 1912-ben még Berchtold bolgárbarát irányvonalát követte a Balkánon, ekkor már érezhetően törökbarát irányt vett fel, amit csak felerősített Kiderlen-Wächter külügyminiszter december 30-i halála. A nagyhatalmak egy közös jegyzék átadásában állapodtak meg. A jegyzék szövegében az állt, hogy a háború folytatásával Törökország Konstantinápoly birtoklását kockáztatja, és csak a nagyhatalmak támogatása biztosíthatja a konszolidációt, ehhez viszont Drinápoly és a szigetek feltétel nélküli átadása szükséges. Cserébe a nagyhatalmak biztosítják a drinápolyi muszlimok jogait, és hogy a szigetek ne jelentsenek veszélyt a Dardanellákra.⁷² Vagyis a törökök számára kedvezőtlenül ütött ki a nagyhatalmak beavatkozása, hiszen nem sikerült Drinápolyt illetően megosztani őket, vagy támogatásukat megnyerni.

A nagyhatalmak hozzáállása a semleges felől egyértelműen a beavatkozást szorgalmazó álláspont felé mozdult el. Vilmos császár nyomásgyakorlást célzó tanácsából is egy diplomáciai botrány kavaró Balkán-ultimátum lett, amit ő igen nehezményezett: „*A közeljövőben a nagyhatalmak egyetlen törökellenes lépését sem toleráljuk...*”⁷³ A számukra kedvező hangvételű, semlegesnek nem nevezhető jegyzék hatására a Balkán Szövetség ismét kilátásba helyezte a fegyverszünet felmondását, így a jegyzék a béke kikényszerítése helyett az ellentétek kiélezését szolgálta.

A nagyhatalmi jegyzék hatására Törökországban fontos változások zajlottak le. A konzervatív-liberális kabinet nem akarta elfogadni a nagyhatalmi jegyzéket, ezért összehívták a vallási, polgári és katonai vezetők nagytanácsát. Január 22-én a díván 96:1 arányban elfogadta a békefeltételeket. De mielőtt a jegyzék elfogadását nyilvánosságra hozták volna, az ifjútürök Enver bej 40 ember élén 23-án puccsot kísérelt meg, melynek során a díván tagjait elfogták, a hadügyminisztert, Názim pasát, aki korábban sikertelenül kísérelte meg felszámolni mind a Kiamilt támogató katonai ligát, mind az ifjútürök katonai szervezeteket, pedig agyonlőtték. A szultán menesztet-

te a Kiamil–Muktár-kormányt: az ifjútörök Egység és Haladás Pártja 1912. júliusi hatalomvesztése után ismét a kormányba került.

A kollektív demars sikertelen lesz – jósolta meg január 16-án Mérey Kajetán. A római követ szerint Törökország egy kiújuló háborúból jól jönne ki, hiszen sokkal több területet már úgyszem vesztet, Konstantinápoly elesét pedig úgyszem tűrnék a nagyhatalmak. Mivel a Balkán Szövetség nem nyerhet sokat, így az új török kormánynak nem kell a bukástól tartania. A törökök abban reménykedhetnek, hogy a románok támadást indítanak Szilisztria megszerzéséért, a bolgárok pedig csak akkor adnák át azt a várost, ha megszerzik Drinápolyt, ez egy ördögi kör, melyben mindenkinek a háború az érdeke. Minél jobban követelik a románok a várost, annál erősebben lövik Drinápolyt a bolgárok, s annál erősebben kapacitálják a törökök a románokat a beavatkozásra.⁷⁴ Egy új háborúval a szövetségesek nem nyerhetnek sokat.

Az új török kormány elutasította a nagyhatalmak jegyzékét és a szövetségesek követeléseit.⁷⁵ Drinápolyt csak a Marica jobb partján lévő részét lett volna hajlandó átadni, és a lausanne-i olasz–török béke miatt hazaárulással vádolta az előző kormány tagjait. A szigetek átadását a törökök szintén megtagadták, tudván, hogy a nagyhatalmaknak jobb egy török kézben lévő tengerszoros, mint egy orosz kézen lévő, éppen ezért Konstantinápoly blokádját – amivel az antant fenyegetőzött – nem tartották reális tervnek,⁷⁶ miként azt sem, hogy ha Bulgária beveszi a csatlódsai erőrendszert, a nagyhatalmak semlegesek tudnának maradni. Sőt kilátásba helyezték, hogy lezárják a tengerszorosokat. Az utóbbi eset kellemetlenül érintette volna az orosz gubonaexportot, melynek 1901–1910 között 80%-a a szorosokon keresztül jutott Európába. Az orosz export sokkal inkább a Földközi-tengert használta, mint északi kikötőit: a mangánérc-forgalom 93%-a és a vasérc 60%-a, a cement 70%-a és a vasúti sínek 100%-a a szorosokon keresztül bonyolódott.⁷⁷ Így a szorosok lezárása gazdasági csődöt jelentett volna az oroszok számára – illetve biztos belépésüket a törökellenes háborúba.

Január 28-án a Porta közölte válaszáat a január 17-i nagyhatalmi jegyzékre. Ebben leszögezték, hogy Imbrosz, Lémnosz, Khiosz, Mitiléne és Drinápoly mindenképpen török birtoknak tekintendő. Az új kormány elődje január 3-i javaslatához kíván visszatérni, azaz az Ardát javasolta határfolyónak. A törökök visszautasították nemcsak a bolgárok által követelt Rodostó–Malatra-fok határvonalat, de az enyhébb Enosz–Mídiá és a számukra még kedvezőbb Enosz–Ergene vonalat is, melyet a nagyhatalmak támogattak ugyan, de a bolgárok nem. Sőt követelték a vámok 4%-os emelését. A Balkán Szövetség erre január 29-én felmondta a fegyverszünetet, és február 3-án megkezdődött a háború második szakasza.

Jegyzetek

¹ Lásd: Juhász József: A Nyugat-Balkán a mai nagyhatalmi politikában. In: Árvay V. – Bodnár E. – Demeter G. (szerk.): A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Bp., Hungarovox, 2005. 277–286.

² *Díószei István*: Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika. Bp., Gondolat, 1967. 371.

³ A végeredményt mindkét fél döntetlenként vagy a saját győzelmeként könyvelte el, s ez erősen befolyásolta a későbbi konfliktusokhoz való hozzáállásukat.

⁴ Az orosz külpolitika a szorosok státusza megváltoztatásának kudarca után vált csak a Balkán Szövetség szószólójává, s míg Csarikov törekvését egyértelműen offenzíven értelmezte az antant is. Az utóbbit, melyet egyes vélekedések szerint az oroszok csak a félszigetre való visszatérésüket igyekeztek előkészíteni, szövetségesei elfogadták.

⁵ *Hanotaux, G.*: Le guerre des Balkans et l'Europe 1912/13. In: Etudes diplomatiques. vol. 2. Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1914. 183.

⁶ Harris, N. D.: The Effect of the Balkan Wars on European Alliances and the Future of the Ottoman Empire. Proceedings of the American Political Science Association. Vol. 10. 1913. 107.

⁷ A Daily Mailt idézi: Mir, Nr. 3689. 1912. október 20. (november 2.)

⁸ *Dungern, Freiherr von*: Die Bukarester Friedenskonferenz. In: Jahrbuch des Völkerrechts. 2. Abt. 2. München–Leipzig, 1914. 245–246.

⁹ *Boeckh, K.*: Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan. München, Oldenbourg, 1996. 51.

¹⁰ Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan 13. aug. 1912. – 6. nov. 1913. K. u. K. Ministerium des Aussem. (A továbbiakban: DAB.) Wien, 1914. XXXIV. Nr. 66. Tarnowski an Berchtold, Szófia, 1912. november 2. Ez ellenkezett Berchtold törekvéseivel; lásd. DAB, Nr. 45.

¹¹ *Madzsarov, M.*: Diplomacseszkata podgotovka na nasite vojni. Szpomeni, csasni pizma, sifrovani telegrami i poveritelni dokladi. Szofia, Izd. na Akcionernoto Druzsesztvo „Mir”, 1932. 73–74. 1912. október 18. (31.)

¹² Uo. 91.

¹³ *Markov, G.*: Bălgarija v Balkanskija Szăjuz szrestu Oszmanskata Imperija 1912–1913. Szófia, Nauka i Izkusztvo, 1989. 106.

¹⁴ *Markov*: i. m. 112. Rádásul várható volt, hogy a törökök is a nagyhatalmi támogatásban bíznak.

¹⁵ *Taylor, A. J. P.*: *Harc a hatalomért*. Budapest, Scolar, 2000. 589.

¹⁶ *Gueshoff, I. E.*: The Balkan League. London, Murray, 1915. 63. Szazonov ezt Hartwig belgrádi nagykövettel is tudatta, tehát nem egyszerűen üres blöffről volt szó.

¹⁷ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. Szerk.: *Thimme, F.* – *Lepsius, I.* – *Mendelssohn-Bartholdy, A.* Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. 1927. XXXIV. Nr. 12533. Kiderlen válaszul 1912. december 8-án elfogadta, hogy Szilisztria átadásáért cserébe a bolgárok megkapják Szalonikit. Uo. XXXIV.– I. Nr. 12546. továbbá Österreich–Ungarns Aussenpolitik. Bände I–IX. Eds.: *Bittner, L.* – *Přibram, A. F.* – *Übersberger, H.* Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1930. (A továbbiakban: Ö–U. A.) V. Nr. 5023. Ennek némileg ellentmond, hogy korábban egyes bolgárok a görögöket a kis-ázsiai partvidékkel kívánták kárpótolni Macedónia elvesztéséért, és arra is született terv, hogy a görög flotta áttör a Dardanellákon!

¹⁸ Vosztocsnyij voprosz vo vnesnyej polityike Rosszi, konyec 18 –20 naccsalo vv. Moszkva, 1978. 352.

¹⁹ *Madzsarov*: i. m. 69. Utalás Macedóniára.

²⁰ *Boeckh*: i. m. 43.

²¹ DAB Nr. 119. Pallavicini Berchtoldnak, november 21. A fegyverszüneti tárgyalások során a törökök meggyőződtek arról, hogy a szövetségesek követeléseit elfogadhatatlanok: 1) Drinápoly átadása a védőséggel együtt, 2) a Csataldzsa-vonal átadása – ez védtelenné tenné Konstantinápolyt, és tarthatatlanná a törökök maradék tárgyalási pozíciót. 3) Janina átadása a görögöknek, 4) Dibra és Durazzo átadása a szerbeknek, 5) Szkutari átadása Montenegroinak. Ha a szövetségesek kevéssé mohók, s elfogadják az utolsó török javaslatot, vélhetően nagyhatalmi beavatkozás nélkül is véget érhetett volna a háború.

²² *Genadiev, N.*: Recs ot Genadiev m-r na vānsnite raboti i na izpovjadanijata proizneszena na 8. IX. 1913 g. v gradskoto kazino v Szofija. Szofija, 1913. 26–27. A politikai helyzet mellett az egészségügyi is jelentősen romlott két hét alatt. Csataldzsánál a nagy rohamok két napja alatt 4600 bolgár betegedett meg kolerában, ebből 600 meg is halt, a törököknél először 3000, majd újabb 2800 megbetegedés történt, az utóbbiakból mintegy ezren meg is haltak.

²³ *Karpat, K. H.*: The Memoirs of N. Batzaria. The Young Turks and Nationalism. In: International Journal of the Middle East Studies, Vol. 6. No. 3. 1975. July, 295.

²⁴ *Markov*: i. m. 107.

²⁵ Uo. 155–156.

²⁶ Centralen Darzseven Isztoricseszki Arhiv (a továbbiakban: ЦДИА), ф 176. оп 1 а. е. 1193. л. 194.

²⁷ Ö–U. A. IV. Nr. 4363. és Nr. 4378. 839–840. és 848–850.

²⁸ *Markov*: i. m. 112.

²⁹ *Madzsarov*: i. m. 73–74. 1912. október 18. (31.)

³⁰ Uo. 76. és 87.

³¹ Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) PA XII. Türkei Kt. 393., XLV/7. fol. 476–477. és ЦДИА, ф 568. оп 1 а. е. 741. л. 54–73. és а. е. 855. л. 10–11.

³² Ö–U. A. IV. Nr. 4306. 1912. november 7. Pallavicini.

³³ Ö–U. A. IV. Nr. 4489.

³⁴ Bălgarija, Nr. 4. 1912. november 5. (18.). és Ö–U. A. IV. Nr. 4579. 1912. november 23. Pallavicini.

³⁵ A fegyverszüneti feltételek a következők voltak: 1) A fegyverszünet a békekötésig vagy a békétárgyalások megszakadásáig tart. 2) A békétárgyalások Londonban, december 13-án kezdődnek. 3) A támadási szándékot négy nappal a támadás előtt jelezni kell. 4) A seregek tartják az elért pozíciókat. 5) Az ostromlott török

erődök nem kaphatnak utánpótlást. 6) A törökök feloldják a Fekete-tenger blokádját. A bolgárok szállíthatnak utánpótlást Drinápoly ostromló seregeiknek, a törökök a védőknek nem.

³⁶ Helmreich, E. C.: *The Diplomacy of the Balkan Wars*. Cambridge, Harvard Univ. Press. 1938. 245–246.

³⁷ A bolgárok részéről részt vett a szobranje elnöke, Danev, továbbá Madzsarov londoni nagykövet, Paprikov tábornok. Görögországot Venizelosz miniszterelnök képviselte, rajta kívül jelen voltak Sztefan Szkoludisz külügyminiszter, Georg Streit bécsi nagykövet, Danglisz vezérkari főnök, Jannisz Genadiosz londoni követ. Montenegrót Lazar Mijusković egykori miniszterelnök, Ivan Popović volt konstantinápolyi követ és Vojnović volt igazságügy-miniszter képviselte. A szerb delegációt Stojan Novaković volt kormányfő, Andra Nikolić, a szkupstina elnöke és Milenko Vesnić párizsi nagykövet képviselte. A törökök részéről Reshid pasa kereskedelmi és gazdasági miniszter, Oszmán Nizami pasa berlini nagykövet és Salih pasa tengerészeti miniszter volt jelen. *Boeckh*: i. m. 52.

³⁸ Doklad na Parlamentarnata Izpitatelna Komisziya (a továbbiakban: ДПИК.) Tom. 1. Szófia, 1918. 272.

³⁹ HHStA PA I. Kt. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. Nr. 14. fol. 152–163. Politische und wirtschaftliche Erwägungen zur Balkankrise. A Handelspolitisches Aktionsprogram szerint szükséges a Szkutari–Alessio–Dibra–Monasztir vasútvonal megépítése, valamint délebbre, a görögökkel megegyezve egy albán–görög vasút Szaloniki–Üsküb felé a Grevena–Kasztoria–Florina–Monasztir szakaszon. Ezek egyértelműen a Monarchia szaloniki expanzióját kísérelték meg elősegíteni. Ezen iratok szerint a Monarchia 1917-re a Drina szabályozását, hajózáshatóvá tételét, az Užice–Vardište vonal megépítését, Lovčen megszerzését és ismét csak a Szerbiával való vámuniót tűzte ki célul maga elé. HHStA PA I. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. fol. 182–188. Übersicht der bei den Verhandlungen mit Serbien und Montenegro vom Standpunkte der politischen und wirtschaftlichen Interessen; és Ö–U. A. IV. Nr. 4317., 4278., 4318., 4118.

⁴⁰ Ez csak úgy lehetséges, ha a törökök elfogadják a többi szövetséges követeléseit, de Bulgáriáét nem. Ez rávilágít arra, hogy a bolgárok tudatában voltak követeléseik túlzó mivoltának, illetve reális veszélyét látták annak, hogy kielégített szövetségeseik nem fogják követni egy új háborúban. Ezért is érthetetlen makacsságuk egymely esetben. A szövetségesek persze örömmel várták akár a háború folytatását is, hogy segítségükért cserébe különféle előnyöket csikarjanak ki.

⁴¹ ДПИК, Tom. 1. 282. A miniszterelnök szerint a Porta háromféleképpen reagálhat: ellenjavaslatot nyújthat be a határokról, megszakíthatja a tárgyalásokat, de nem mondja fel a fegyverszünetet, vagy újrazedi a háborút.

⁴² ЦДИА, ф 176 к. оп. 2. а. е. 1196. л. 132.

⁴³ ДПИК, Tom. 1. 296. Genadiev találóan jegyezte meg, hogy a háború előtt 15 millió levából olyan ostromágyúkat lehetett volna venni, amelyek segítségével Drinápoly hamarabb elesett volna. *Genadiev*: i. m. 9.

⁴⁴ Reichspost, 1912. december 27. Nr. 599.

⁴⁵ Uo. 1912. december 27. Nr. 600.

⁴⁶ Ellentétben például Madzsarov javaslatával, az Albániáról való döntést azért követelik maguknak a szövetségesek, mert Bulgária számára fontos, hogy szövetségesei feloszthassák egymás között, különben Macedónia felé fordulnak – ismerte el a Mir. Mir, Nr. 3741. 1912. december 12. (25.)

⁴⁷ Mir, Nr. 3746. 1912. december 17. (30.) és Reichspost, 1912. december 29. Nr. 603.

⁴⁸ Budapesti Hírlap, 1913. január 2. és 1913. január 4. A helyzetet komikussá tette, hogy Palaiologosz Eugénia hercegnő, egy angol ezredes özvegye, Theodor görög trónkövetelő lánya az utolsó bizánci császár sarjaként követelte az égei-tengeri szigetek trónját.

⁴⁹ Reichspost, 1912. december 30. Nr. 604.

⁵⁰ *Madzsarov*: i. m. 99–100. A háború előtt azonban ez volt a szövetségesek legfőbb követelése, és biztosak voltak abban, hogy a törökök elutasítják az autonómiát, ami kitűnő ürügyül szolgál majd a Ligának.

⁵¹ Mir, Nr. 3750. 1912. december 21. (január 3.), Budapesti Hírlap, 1913. január 3., és HHStA PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1913. január 2. fol. 27–28. Friedensvorschlag.

⁵² Budapesti Hírlap, 1913. január 2.

⁵³ Budapesti Hírlap, 1913. január 2.

⁵⁴ HHStA PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1912. december 27. Nr. 5582. fol. 659. Mensdorff, London.

⁵⁵ Uo. PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1912. december 27. Nr. 5581. fol. 660. Mensdorff, London.

⁵⁶ Uo. PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1913. január 4. fol. 57. Nr. 782. Mensdorff, London.

⁵⁷ Uo. PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1913. január 7. fol. 38. Nr. 1223. Mérey, Róma.

⁵⁸ *Mijatovich, Ch.*: *Memoirs of a Balkan diplomatist*. London, 1917. 235–245.

⁵⁹ Budapesti Hírlap, 1913. január 21. Jóllehet a szövetségi szerződés szerint a segítség kötelező és nem alku tárgya.

- ⁶⁰ Budapest Hírlap, 1913. január 7.
- ⁶¹ HHStA PA XII. Kt. 398. Türkei, Liasse XLV/4. Balkankrieg. 1913. január 4. fol. 57. Nr. 782. Mensdorff, London.
- ⁶² Budapesti Hírlap, 1913. január 8.
- ⁶³ *Madzsarov*: i. m. 105. 1912. december 20. (1913. január 2)
- ⁶⁴ Budapesti Hírlap, 1913. január 10. Szavov külön tárgyalásokat folytatott a fronton.
- ⁶⁵ Ezt a javaslatot Noradunghian Szavov és Dimitriev tábornokoknak tette, nem a konferencia bolgár küldötteinek.
- ⁶⁶ Budapesti Hírlap, 1913. január 12.
- ⁶⁷ Uo. 1913. január 22.
- ⁶⁸ Uo. 1913. január 28.
- ⁶⁹ *Mir*, Nr. 3722. 1912. november 23. (december 5). *Mir*, Nr. 3713. 1912. november 14. (27.).
- ⁷⁰ Budapesti Hírlap, 1913. január 30.
- ⁷¹ *Helmreich*: i. m. 267.
- ⁷² A jegyzék a nagyhatalmi igényeket is tartalmazta, a beavatkozás már csak ezért sem tekinthető semlegesnek, kimondva, hogy a nagyhatalmak beavatkozhatnak Törökország belügyeibe saját pénzügyi érdekeinek védelmében. Törökország cserébe megkapja a gazdasági segítséget Konstantinápoly és a kis-ázsiai vidék stabilizálásához. DAB, Nr. 213. Berchtold an Pallavicini, Konstantinápoly, 1913. január 5.
- ⁷³ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. i. m. XXXIV. Nr. 12678.
- ⁷⁴ HHStA PA I. Balkankonflagration. Kt. 493. Liasse XLV/13. fol. 261–271. 1913. január 16. Róma.
- ⁷⁵ DAB, Nr. 264. Pallavicini an Berchtold, 1913. január 30.
- ⁷⁶ *Helmreich*: i. m. 268.
- ⁷⁷ *Gerolymatos, A.*: The Balkan Wars. Conquest, Revolution and Retribution from the Ottoman Era to the Twentieth Century and Beyond. Basic Books, 2002. 149.; *Thaden, E.*: Russia and the Balkan alliances of 1912. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 1965. 139.

AZ ARANY HORDA ÉS A FEKETE-TENGER

Tanulmányunk témája egy rövid, de viharos korszak, amely során a Fekete-tenger térsége kiemelkedett korábbi periferikus helyzetéből és központtá szerveződött.¹ Egy szárazföldi és egy tengeri szisztéma létesített kapcsolatot egymással azért, hogy közösen biztosítsák az áruk, illetve a kereskedők szabad mozgását. A partnerek a következők voltak: az Arany Horda és az itáliai városállamok. Jelen tanulmányban arra keressük a választ, hogy a partra szálló, a parton bázisokat kiépítő, a kontinens belsejébe törekvő itáliaiak, illetve az eurázsiai szárazföldet Kínától Krímig birodalomba szervező Dzsingiszidák milyen módon valósították meg együttműködésüket.

A természeti környezet

A Fekete- és az Azovi-tenger lezárja azon hosszú tengerövet, amely összekapcsolja a Mediterráneumot az Atlanti-óceántól a Kaukázusig. Ezen vízfelület „felfűzhető” tengerszorosokra, kezdve Gibraltártól a Dardanellákon és a Boszporuszon át a Kercsi-szorosig. Tanulmányunk helyszíne itt, az antikvitásban Kimmériai Boszporusznak nevezett szorosnál kezdődik. A Krím félszigeten, az Azovi-tenger peremén, a Don és a Kubán torkolatvidékén kapcsolódott össze az Arany Horda állam-szervezete az ugyanitt meglepedő itáliai kolóniákkal.

Strabón azt állította, hogy a Fekete-tenger hideg és viharos.² Ammianus Marcellinus szerint ködös és zátonyos, ráadásul északi szegélye befagyhat, amely veszély egy „igazi” tengert soha nem fenyeget.³ Noha mindkét vélemény mögött ott húzódik a Földközi-tenger és a Fekete-tenger kulturális háttérének mássága, azonban ennek ellenére a természeti környezetet – a téli időszakra vonatkozóan – pontosan jellemezték. A genovaiak a 13. század második felében nyilván a gyorsan felfutó kereskedelem és a vele járó haszon vonzásában még télen is hajóztak. Ezen gyakorlatot a 14. század elején – legalábbis papíron – megszüntették. A velencei rendelkezések október közepétől, illetve november 1-jétől április 1-jéig, a genovaiak pedig december 1-jétől március 15-ig megtiltották a hajózást. Azonban a korlátozások ellenére, figyelmen kívül hagyva azt, hogy az időjárás, a viharok, a köd már ősszel is bizonytalanná teheték a vitorlázást, a genovai hajók egész télen át úton voltak, legfeljebb csak januárban és februárban álltak le.⁴

A hajózás a Fekete-tenger 423 ezer km²-es és az Azovi-tenger 38 ezer km²-es vízfelületén az alábbi időkeretekben zajlott. 955 körül a kordovai Chaszdaiben Jiczchak ibn-Sáprut követői azon értesülést kapták, hogy Kazária és Konstantinápoly között 15 napi tengeri út van.⁵ A válaszevel ugyanezen távolságot 9 napra becsülte.⁶ 1235-ben Julianus barát negyedmagával Konstantinápolyban szállt hajóra, hogy 33 napos utazás után megérkezzen Zikia tartomány⁷ Matrika⁸ nevű városába.⁹ 1253 májusában Guillelmus Rubruc 14 nap alatt tette meg a Konstantinápoly–Soldaia (Szudak) közötti távolságot.¹⁰ Niccolo és Matteo Polo az 1250-es évek végén keltek át a Fekete-tengeren, de az átkelési időt Marco Polo nem említette. 1339-ben Iohannes de Marignolli 8 nap alatt jutott el a császárvárosból Kaffába.¹¹ Láttuk azt, hogy az európai utazók kiindulási pontja kivétel nélkül Konstantinápoly volt, még Julianus esetében is. Más útvonalat használt Ibn

Battuta, aki Szinopéból megközelítőleg hat nap alatt érte el a Krím félszigetet.¹² Ezen Szinope–Krím útvonal az ókorban és a középkorban egyaránt ismert volt. Szergej Pavlovics Karpov szerint a Trapezunt–Kaffa távolságot 2–12 nap alatt, a Trapezunt–Konstantinápoly közötti szakaszt 8–19 nap alatt lehetett megtenni. Ez utóbbi esetben 12 napos átlaggal számolt, amely időtartam azonban a körülményektől függően elérhette akár a 40 napot is.¹³ A fentiek alapján megállapíthatjuk azt, hogy mintegy két hét alatt a Fekete-tenger bármely két városa közötti utat meg lehetett tenni. Ezt kiegészíti a Trapezunt–Itália vagy a Tana–Itália útvonal, amely 3–3,5 hónapos hajózást jelentett.

Az Arany Horda megszervezését követő években az itáliai hajók a Krím félszigeten kötöttek ki. A Krím 26 ezer km²-es, dunántúlnyi területét két részre oszthatjuk, síkságra és hegyvidékre. A Krími-hegység a maga mintegy 150 km-es hosszával és 50 km-es szélességével a félsziget alsó peremén húzódik: körülbelül a mai Szevasztopoltól Feodoszijáig. Éghajlatválasztó, tőle északra kontinentális, délre pedig mediterrán az éghajlat. A Krími-hegység, más néven a Jajla, felfogja a Kelet-európai-síkságról érkező hideg szeleket, s míg északon fokozatosan lejt az alföld felé, addig délen meredeken szakad a tengerbe. A hegység és a víz közötti 2–8 km-es védett parti sávon az otthonihoz hasonló időjárási feltételek mellett sorakoztak a görög, majd az itáliai kolóniák.¹⁴

Korszakhatárok

Ahhoz, hogy a krími-azovi térséget el tudjuk helyezni a szűkebb és a tágabb környezetben, sőt a világkereskedelemben, két szempontot kell megvizsgálunk: a gazdaság jellemzőit, illetve a politikai szerveződés kereteit. A Fekete-tenger északi térségében tapasztalunk bizonyos szintű gazdasági állandóságot, amelyben a kereskedelmi partnerek „nemzetisége” ugyan változott, azonban az eladott és a megvásárolt termékek fajtái változatlanok maradtak a Kr. e 7. századtól kezdve korszakunkig, sőt azon is túl. Az Arany Horda egész területén található termékek, a helyiek és a behozottak lajstromba vétele külön tanulmányt igényel, amivel az alábbiakban nem foglalkozunk. Mivel a krími-azovi térség jellegzetességeit, állandó és változó jellemzőit kutatjuk, némi kitérőt kell tennünk.

A Kr. e. 7. századtól kezdve a Fekete-tenger partvidékén görög kolóniák létesültek. Két évszázad múltán, a 480-as években létrejött a Boszporuszi Királyság, amely hellenisztikus jellegű görög–szkíta „állam” volt. A Kercsi-félszigeten, a Don és a Kubán torkolatvidékén, az Azovi-tenger partjain szerveződött.¹⁵ Történetének egyik igen fontos jellegzetessége az, hogy a görög telepések mindig megtalálták a megfelelő hangot a szomszédságukban élő szkítákkal, majd szarmatákkal, és képesek voltak arra, hogy az ismétlődő nomád „népmozgalmak” után ezen kapcsolatokat újjászervezzék.¹⁶ Ezen „államalakulat” számunkra azért lesz fontos, mert a Boszporuszi Királyság kialakulása és a selyemút nyugati, „európai”, azaz Volgán inneni szakaszának létrejötte az időrendet tekintve párhuzamos esemény volt, továbbá a kereskedelmi forgalom révén a krími-azovi térség összekapcsolódott a Kelettel. A Kr. e. I. évezred közepén megszerveződő, az Azovi-tengerig vezető útvonalak szerkezeti váza azonos lesz az Arany Horda úthálózatával. A Boszporuszi Királyság az általunk vizsgált térségben az első „állam” volt, amely ráépült a távolsági kereskedelemre, megvalósította a tenger és a szárazföld közötti együttműködést, s mint ilyen egy szélesebb körű összehasonlítás első korszakát

jelöli. A Boszporuszi Királyság története körülbelül a Kr. u. 3. század végéig követhető. Herszon és Szudak a népvándorlás évszázadai alatt is fennmaradtak a bizánci flotta és a Krími-hegység védelmében azon „negyven” városkával egyetemben, amelyekről Rubruc adott hírt az 1250-es évek elején.¹⁷ Ezen „Cherszontól Boszporoszig” húzóódó területet nevezte Bíborbanszületett Konstantin (944–959) bizánci császár minden bizonnyal éghajlati jellegzetességei miatt „klímavidéknek”.¹⁸

Tamaz Nikolaevics Beradze három szakaszra osztotta a fekete-tengeri hajózás történetét. Az első, a Kr. e. 8–7. századtól, a görög kolóniák létrejöttétől a Kr. u. 330. évig tartott. Ekkor bárki szabadon hajózhatott és kereskedhetett partjai mentén. A második szakaszban, amelyet a császárváros kiépítésétől 1204-ig számítunk, Bizánc lezárta az idegenek előtt a tengerszorosokat, és a Fekete-tengert a birodalom beltengerévé alakította. A harmadik szakasz Konstantinápoly latinok általi elfoglalásától 1475-ig tartott. Ezen időszak a szabad kereskedelem korszaka volt, amikor a Mediterráneumból érkező kereskedők – legfőképpen az itáliaiak – szabadon hajózhattak és kalmárkodhattak.¹⁹ A periodizáció természetesen tovább folytatható. 1475-re az oszmán-törökök felszámolták a Bizánci Birodalom utolsó maradványait éppúgy, mint az összes fekete-tengeri itáliai kolóniát. Ismételten, akár annak idején a bizánciak, lezárták a tengerszorosokat, az a kereskedelem, amely korábban a Távol-Kelet és Európa közötti összeköttetést biztosította, kimerült abban, hogy ellátta Sztambult.

A 13–14. század folyamán a keleti és az északi árukat itáliai, azon belül is főként genovai és velencei kereskedők vették át. Az 1204–1261 közötti velencei hegemoniát (Latin Császárság) 1261 után genovai fölény váltotta fel, amely korszakunk végéig változatlanul fennmaradt. Jelenlétük között az volt a legfőbb különbség, hogy míg Velencének csak két jelentős ügynöksége volt Tanában és Trapezuntban, addig Genova ügynökségek hálózatával rendelkezett szerte a pontuszi térségben.²⁰ A kereskedelem méretét és fontosságát jól mutatja az a tény, hogy a 14. században a Fekete- és az Azovi-tenger partvidékén mintegy 39 itáliai kolónia létezett.²¹

A szárazföldi korszakhatárok felvázolásánál nem foglalkozunk a Fekete-tengertől északra létrejött nomád birodalmakkal, hanem csak a Dzsingiszidákkal. Konstantinápoly 1204-es elfoglalása szinte egy időben történt Dzsingisz 1206-os kánná választásával, amely kiindulópontja volt a Mongólia „határain” túllépő nagy hódításoknak. 1206 térben nagyon távoli esemény, ezért helyesebb korszakhatárként az 1243-as évet választani. Batu ekkor tért vissza magyarországi hadjárataról a Volga mellé. Az 1243-es esztendő jelöli az Arany Horda „születésnapját”, ez időtől számíthatjuk a kereskedelem és a kereskedők káni védelmezését, immáron nemcsak Azerbajdzsánban, Derbendnél és a Kaszpi-tenger fölötti területeken, hanem a Dzsocsi Ulusz nyugati részén is. A korszak végét szintén pontos dátumokhoz tudjuk kötni, 1395–1396-ban Timur Lenk szisztematikusan elpusztította a Volga menti városokat, elvágvva ezzel térségünket keleti partnereitől. A tengeri összeköttetés 1204–1453 között, Konstantinápoly elestéig, illetve formálisan 1475-ig, a Krím oszmán-törökök általi elfoglalásáig, a szárazföldi pedig 1243–1396 között létezett.²² Ezen időkeretek természetesen nem abszolút kategóriák, hanem a tatár–itáliai együttműködést jelölik.

A krími-azovi térséget két párhuzamos tényező emelte központi jelentőségű régióvá. Az egyik a tengerszorosok megnyitása volt, a másik pedig a Mongol

Birodalom megszervezése. A tatár hódítások a 13. század közepére, második felére átrajzolták Eurázsia politikai térképét. Dzsingisz leszármazottai uralkodtak Kínától a Krímig, a nagykanok Pekingben (Kambalik), a Hülegidák Tebrizben, a Dzsocsidák pedig Szarajban. Kereskedelmi és közlekedési szempontból a birodalom szétesése nem okozott fennakadást, az utódállamok változatlanul fenntartották az utakon a biztonságot. Együttműködésük következménye volt a Fekete-tenger szerepének hirtelen történt megnövekedése. A Dzsingiszidák módosították a Kínából kiinduló útvonalakat. Ezen módosítás kettős jellegű volt. Egyrészt a forgalmat áterelték a tengerről a szárazföldre, azaz az Indiai-óceánról Ázsia középső térségeire. Másrészt az eredeti szárazföldi útvonalak célállomása nem a Földközi-, hanem a Fekete-tenger lett. Ez utóbbi előnyben részesítése az előbbivel szemben a Hülegida Irán és az Arany Hord¹ közös érdeke volt. A Hülegidáké azért, mert nem tudták tartósan ellenőrzésük alá vonni a szíriai és a palesztinai tengerpartot. Ennek következtében a szárazföldön át Kínából és az Indiából továbbra is tengeren érkező árukat Tebrizben gyűjtötték össze, majd onnan továbbították Trapezunton át nyugatra. A Dzsocsidáknak pedig azért, mert biztosították a Távol-Keletre vezető, a Don torkolatából kiinduló legrövidebb és legbiztonságosabb szárazföldi útvonalat, illetve saját termékeiket is a Fekete-tengeren át juttatták el a Mediterráneumba.²³

A krími-azovi térség

A krími-azovi térség bevonása az Arany Horda területén át a transzázsi kereskedelmi rendszerbe gyakorlatilag a Dzsocsi Ulusz megszervezésekor, 1243-ban megtörtént. Ezen megállapításon azt értjük, hogy a Dzsocsidák biztosították a közlekedés alapfeltételeit: az állomáshálózatot, a folyami átkelő helyeket és az úti biztonságot.²⁴ Nagyon beszédes azon adat, amikor Carpini jelentése végén, annak hitelességét bizonyítandó felsorolta a tanúkat. Útitársai között 1245–1246 telén ott voltak a boroszlói, a lengyel és az ausztriai kereskedők, akik Kijevig elkísérték. Visszaútján, 1247 kora nyarán ugyancsak Kijevben tartózkodtak az általa név szerint is felsorolt genovai, velencei, akkoni és pisai kereskedők.²⁵ 1253-ban Rubruc a konstantinápolyi kereskedők tanácsát megfogadva utazott az Arany Hordába.²⁶ A tanácsadás megélt tapasztalatra, kialakult gyakorlatra utal, a Kijevben tartózkodó kalmárok pedig a térség kereskedelmi lehetőségeire. Igen fontos megjegyeznünk azt, hogy mindez a tatárjárás után mindössze három évvel történt, amelyet ha nem is tapasztaltak meg személyesen, hallani mindenképpen hallottak róla. Noha adatot nem találtam rá, egyáltalán nem tartom lehetetlennek azt, hogy Batu egyenesen felszólította a külországi kereskedőket: keressék fel birodalmát. Rubruc jelentésében már megszervezett útvonalakat ismerhetünk meg. A keresztények – követek, kereskedők, adófizető alattvalók –, az oroszok, a blakok (?), a dunai bolgárok, a szudaki polgárok, a cserkeszek, az alánok a Don mentén, Szartach szállásán keresztül igyekeztek Batuhoz a Volga mellé, míg a szaracénok Derbenden át.²⁷ Az 1250–1260-as évekre vonatkozóan még két európai kereskedőt ismerünk név szerint, akik az Arany Horda területén próbáltak szerencsét. Berke (1257–1266) uralkodása idején érkezett meg Nicolo és Matteo Polo.²⁸ Jacob d’Ancona, anconai kereskedő 1270-ben Irakon át utazott Kínába. Feljegyzéseiben megemlítette azt, csupán rövid közlésként, hogy erre az utazásra apja bizonyos szerencsétlen „fekete-tengeri és tanai” vállalkozásai miatt kényszerült.²⁹

A Krím félsziget déli partvidékén, a Jajla védelmében, az úgynevezett Klíma-vidéken a 13. század közepén Szudak volt a legnagyobb kikötő.³⁰ Fontos tranzitállomás a Konstantinápoly felől, a Szinopén át és az északról érkező utazók számára.³¹ A genovaiak 1266-ban Kaffában megszervezték kolóniájukat, a város azonban csak a következő évszázad elejére vette át Szudak helyét, és lett a Fekete-tenger északi partvidékének legfontosabb kikötője.³² Úgy tűnik, hogy a keleti kapcsolatokban a félsziget keleti része már az Arany Horda létrejötte előtt nagyobb szerepet játszott, mint a nyugati, ez a földrajzi helyzetből kifolyólag természetes. A félsziget nyugati végében elhelyezkedő Herszon inkább az észak-déli, a Dnyeperen vagy a Dnyeszteren át Konstantinápolyba tartó forgalom része volt. A Krími-hegység védelmében berendezkedő itáliai kalmárok a szárazföld belseje felé törekedtek, ennek egyik első állomása a Jajlán túli alföld volt.

A Krím félsziget az Arany Horda egyik ulusát alkotta.³³ Rubruc „Kazária” tartományról tudósított, amelynek északi határa a Perekopi-szorosnál húzódott³⁴ Az ulusz „kapitánya”, Csagataj (Scatatai) Batu egyik rokona volt.³⁵ Ibnabdezzahir hagyományozta ránk azon információt, hogy 1263-ban egyiptomi követség érkezett Berkéhez. Szudakban szálltak partra, majd a Krímen át utaztak tovább. Találkoztak Krím kormányzójával, akit Ibnabdezzahir nem nevezett meg, de közölte azt, hogy „tízezer” lovas parancsnoka volt.³⁶ Elmufaddal szintén az 1263-as események kapcsán leírta, hogy Tuk-Bukanak hívták a félsziget kormányzóját.³⁷ Tuk-Buka tízezerdes volt, nojón, azaz nem Dzsocsida.³⁸

A krími ulusz központja Krím városa volt, amelyet Berke idején még mint falut képzelhetünk el.³⁹ Meglehet, hogy eredetileg a „tízezerdes” teli szállása volt. Ezt a települést a genovaiak Szolhatnak nevezték, amely megfelel a mai Sztarij Krím nevű településnek. A Krími-hegység északkeleti peremén található, nem messze Kaffától (a mai Feodoszija). Szolhatot a tatárok alapították, a régészeti feltárások alapján nem volt sem középkori, sem antik előzménye. Az Arany Horda fennállásának ideje alatt végig domináns maradt a félszigeten. Amellett, hogy közigazgatási centrummá szervezték, Kaffához mérhető, vele versengő kereskedelmi és kézműves központtá fejlődött. Krím volt a korai Dzsocsida pénzverés második központja. A városban először Mengü-Temür (1266–1280) uralkodása idején vertek érmét. A kereskedelmi kapcsolatok alapján nem véletlen az, hogy a 13. század közepén létrejött település kultúrája anatóliai és volgai hatásból táplálkozott.⁴⁰ A Krím kormányzóiról a következőket tudjuk: az ulusz élén az 1250-es évek elején egy bizonyos Csagataj állt, az 1260-as években pedig Tuk-Buka. Az egész félsziget 1291–1300 között Nogaj hatalmába került.

Rubruc Szudakot elhagyva a Krímen át indult Szartach Donon túli szállása felé. Miután átkelt a Perekopi-szoroson, keletnek fordult. A követség az Azovi-tenger északi partján haladt oly módon, hogy útközben látták a tengert. Nyár lévén, a Dzsocsidák a folyók felső szakaszán – csak a sztyeppi szakaszt értjük ide – legeltettek, azért Rubruc a tenger mellől elkanyarodott északkeleti irányba. A doni átkeelés nem a torkolatnál történt, hanem valahol a Don és a Volga egymáshoz legközelebb eső térségében.⁴¹ Úgy tűnik, nem merült fel azon lehetőség, hogy Rubruc Szudakból nem szárazföldön utazik tovább, hanem ismét hajóra száll, átszeli az Azovi-tengert, és úgy érkezik meg a Donhoz. Választási lehetősége kimerült abban, hogy a követség holmiját ökrös szekereken vagy lovakon szállíttassa. A már emlegetett 1263-as egyiptomi követség is a szárazföldön át utazott tovább Szudakból.

A téli útvonalról Carpini 1246-os utazása ad némi információt. Februárban indult el Kijevből Batuhoz. Jelentésében közölte, hogy a tatárok télen leereszkenek a Fekete-tenger partvidékére. Ennek megfelelően Carpini a Dnyeper jegén dél felé vette az útját, és azt követően az Azovi-tenger északi, befagyott részét használta. Mindez megkönnyítette a tájékozódást és biztosította, hogy a követség a partvidéken folyamatosan váltott lovakhoz jusson.⁴² A nagyállattartó, legeltető életmód ciklikussága, évszakok szerinti helyzetváltoztatása nemcsak az egyes követségek útvonalát módosította, hanem megszabta az adóztatás idejét is. Rubruc azért nem találkozott Szudak előljáróival, mert azok a télen elmentek Batuhoz, hogy átadják az adót.⁴³

Ibn Battuta az 1330-as években szintén a szárazföldi útvonalat választotta. Bérelt kocsival utazott Kaffából Szolha' ra, majd onnan tovább a Krím félszigeten keresztül 22-23 nap alatt érkezett meg Tanába.⁴⁴ Tana romjai a mai Azov területén találhatóak a Don-delta déli peremén. Az Ibn Battuta által említett kétszeri, ártéren történő átkelés helytálló, mivel az arab utazó északról érkezett meg a városba. Ókori neve Tanaisz, az itáliaiak Tanának, a törökök Azaknak, az oroszok pedig Azovnak nevezték. 1306-ban szerepelt először egy itáliai térképén. A török megnevezés első ízben egy 1317-es érmén látható. A genovaiak 1316-ban, a velenceiek 1332-ben szerveztek benne ügynökséget.⁴⁵ Szergej Pavlovics Karpov szerint a genovaiak az 1280-as években telepedtek meg a városban.⁴⁶ Tana alapítására vonatkozóan nem találtam adatot. Feltevésünk az, hogy a Don torkolatban már az Arany Horda megszervezése előtt létezett település vagy települések. Annak több oka lehetett, hogy az egyes utazók nem közvetlenül oda hajóztak. Szudak vagy a későbbiekben Kaffa biztos kikötőt, falakkal védett települést, „európai” várost jelölt. Ezen előnyök kezdetben hiányozhattak a Don-torkolatban. A 14. század első évtizedeire azonban a kereskedelmi forgalom mérete és a közbiztonság miatt a helyzet megváltozott, Tana virágzó kikötővárossá fejlődött.

A doni ulusz

Az ulusz sokrétű fogalmat alkotott. Jelölte a meghódított terület, a Mongol Birodalom egészét, azon belül az egyes részbirodalmakat, például a Dzsocsi Uluszt vagy a Csagataj Uluszt. Az Arany Horda – Dzsocsi Ulusz – maga is két részből állt: Batu, illetve Orda uluszából. Valamennyi Dzsingiszidának joga volt saját uluszra, azaz saját legelőterületre, sőt rajtuk kívül más származásúak is rendelkezhetek azzal. Összefoglalva: az ulusz jelölte a Mongol Birodalom egészét, az egyes részbirodalmakat és a legelőterületek összességét.⁴⁷

Plano Carpinitől (is) tudjuk, hogy az uluszrendszer a folyókon alapult, azok jelölték az egyes legelőterületek határát, amely az életmód ismeretében logikus és természetes.⁴⁸ Ebben a szisztémában a Don mindkét partja egy-egy uluszt jelölt. Az 1240-es években a Don jobb partján egy bizonyos Karbon legeltetett.⁴⁹ Szartach uluszát viszont a Donon túl, inkább a Volga mellé helyezhetjük.⁵⁰ A Don alsó szakaszán, a bal parton legeltető Dzsocsida nevét nem ismerjük, pedig ezen ulusz témánk szempontjából igen fontos, minthogy a területén haladt át a selyemút legnyugatibb szakasza. Jegorov a következő módon vázolta fel a krími-azovi térségbe vezető úthálózatot: Horezmből a Volga alsó szakaszán át, illetve Azerbajdzsán felől Derbenden és Madzsaron⁵¹ keresztül útvonalak vezettek Tanába.⁵²

A területszervezés gyakorlatához, a terület adta lehetőségek megértéséhez tanulságos lesz megismerkednünk azzal, hogy Szelvna Alekszandrovna Pletneva miképpen vázolta fel ugyanezen térség 9. századi úthálózatát. Magyarázatában a 14. századi Tanának a 9. századi Sarkel⁵³ felel meg, amely sokszoros útkereszteződésben jött létre. Sarkelből út vezetett az Azovi-tenger mentén a Krímbe, a Kubán mellékére és Derbend felé. Külön szakasz kötötte össze Sarkelt a Volga-deltával, illetve onnan tovább a Kámával. A Sarkelnél összefutó útvonalak a selyemút nyugati szakaszát alkották. A város ezen úthálózat tranzitállomása, átrakodó helye, vámhelye volt, amelyet a legforgalmasabb ponton építettek fel.⁵⁴

A kereskedelmi útvonalak és településszerkezet a vizsgált térség igen mély beágyazottságára utalnak. A szakirodalom a selyemút ezen nyugati szakaszáról hasonlóképpen értekezett. Artamonov szerint a Kr. e. 6. században indult meg a forgalom a Krímből a Tiensánon át Kínába.⁵⁵ Ligeti Lajos a Don-torkolat és az Urálban található Perm között vázolta fel a „prémút” egyik szakaszát. Perm egyúttal összeköttetésben volt Észak-Kínával is.⁵⁶ Lubo-Leszniczenko és Bajpakov véleménye szerint a Kr. e. I. évezred közepén már létezett a „sztyeppi út”, amely összekapcsolta Közép-Ázsiát és a Fekete-tengert.⁵⁷ Iszkander Izmajlov ugyanezen szakaszt „szkíta útnak” nevezte.⁵⁸

A krími-azovi térség és a Kelet közötti kereskedelmi útvonalakat az Arany Horda korszakában keletkezett források a fentebb elmondottakkal megegyezően magyarították. Francesco Balducci Pegolotti 1340 körül megírta „A kereskedelem gyakorlata” című könyvet. Művében részletesen ismertette a Tana–Kína útvonalat, amelynek minket érdeklő szakasza Tanából indult, majd Dzsintarhanon (Hadzsitarhan) át vezetett Szarajba.⁵⁹ Ibn Battuta felsorolta az általa felkeresett városokat. A Kaffa, Krím, Madzsar, Azak, Szardak(?) és Szaraj lista a már ismert útvonal egyes állomásait jelölték. Ha megvizsgáljuk az Arany Hordáról érkező 14–15. századi perzsa és egyiptomi forrásokat – Tizengauzen-gyűjtemény –, azokban szintén találunk olyan listákat, amelyek megrajzolják a Fekete-tenger és a Volga közötti útvonalakat. Elomari az Arany Horda kiterjedéséről értekezve felvázolta a birodalmat kelet–nyugati irányban átszelő útvonal állomásait, amelyben szerepel Szudak, Kaffa, Azak, Madzsar és Szaraj.⁶⁰ Ibnhaldun listájában szerepel Szudak, Azak, Madzsar és Szaraj.⁶¹ A perzsa forrásokban találunk néplistákat a Dzsocsi, illetve Batu által legyőzöttek felsorolásával, ezekben többször szerepel a „Krímig és Azakig” terminus.⁶²

A Kaukázus és a Don, a Volga és a Krím közötti úthálózat létrehozása azon a gyakorlaton alapult, hogy lehetőség szerint a víztől ne távolodjanak el túl messzire. A szerkezeti egyezések a földrajzi környezetből adódnak. A délről érkező árukat a derbendi kapun át, a keletről érkezőket pedig a Kaszpi-tenger fölött szállították a Volga-torkolathoz. Ugyanilyen kiinduló vagy végpont volt a Don-torkolat. Külön tanulmányokban érdemes megvizsgálni azt, hogy koronként milyen volt a tengeri és szárazföldi partnerek közötti viszony. Hogyan történt a görög–szkíta, a bizánci–kazár, vagy a latin–tátár együttműködés, amely a krími-azovi térség alapjellegét biztosította a Kr. e. 7. században éppen úgy, mint korszakunkban.

Kaffa

Tanulmányunk végén kissé részletesebben kitérünk Kaffa városára, amely Trapezunt mellett a Fekete-tenger legnagyobb és legfontosabb kikötővárosa volt. Története magába sűríti mindazt, ami a 13–15. században a pontuszi térséget jellemezte.

Karpov gyűjtötte össze azon alapfeltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamely tengerparti település nagyvárossá fejlődjön. A feltételek a következők: védett, biztonságos kikötő; kényelmes útvonalak a szárazföld belsejébe; illetve nem túl magas helyi adók.⁶³ A megfelelő kikötőn az alábbi szempontokat értjük. A kirakodás közvetlenül a part mentén történjen, legyen meg a kellő vízmélység, hogy az árut ne kelljen csónakokon ki-be rakodni. Az öböl védett legyen a viharoktól. A kikötő a várossal egyetemben rendelkezzen a kellő védelmi létesítményekkel, hogy meg tudja védeni magát a fegyveres ellenséggel szemben, érkezzen az akár a szárazföldről, akár pedig a tengerről. A genovaiak a 14. század közepén Kaffa eredetileg fából készült védműveit kőfalakkal és tornyokkal váltották fel.⁶⁴ Ibn Battuta a kikötőben mintegy 200 különféle méretű és típusú hajót „számlált” össze.⁶⁵ Azaz Kaffa teljesítette a megfelelő kikötő kritériumait, amit megtoldhatunk azzal, hogy elérte a kellő nagyságot is. A kényelmes útvonalak alatt értsünk inkább biztonságos közlekedést. Ez szintén adott volt. A helyi adókról, lévén speciális probléma, nem tudok értekezni. Mind a genovaiak, mind a velenceiek a Fekete-tengeren adómentesen kereskedhettek, csak a konstantinápolyi negyedeik után kellett bérleti díjat fizetni. Pisa katonai gyengesége miatt kénytelen volt kereskedelme után 2%-os vámot fizetni. Ezen 2%-os mérték általános volt a firenzei, a provanszál, a szicíliai kereskedők részére. A katalánok által kezdetben, 1268 vagy 1296 után fizetett 3%-os vám már nagyon magas tételnek számított.⁶⁶

Kaffa kereskedelmét három periódusra oszthatjuk. Az első szakasz a 13. század közepétől, második felétől a 14. század végéig, a második szakasz a 15. század első felében, a harmadik szakasz pedig az 1450–1470-es években tartott.⁶⁷ A 14. században Kaffa kereskedelme virágzott. A város kulcspozícióban volt a kelet–nyugati árucserében. Az éremletek alapján kereskedelmi partnerei között volt például Ürgencs, Szamarkand vagy Kambalik.⁶⁸ Továbbá összeköttetésben állt a Volga-vidékkel, a Közel-Kelettel, Bizánccal, az Észak-Kaukázussal, a fekete-tengeri városokkal és országokkal, az orosz fejedelemségekkel, Közép-Ázsiával, Perzsiával, Kínával, Itáliával és Hispániával is.⁶⁹ A 14. század folyamán a város kereskedelme a Szaraj–Kaffa–Konstantinápoly tengelyen nyugodott. Timur Lenk 1395–1396-os hadjárata a tengely keleti tartóoszlopát ütötte ki, amelynek következtében a keleti kapcsolatok megszakadtak, vagy legalábbis igen nagy mértékben visszaestek. A 15. század első felében Kaffa kereskedelmében már nem a levantei áruk domináltak, hanem a „helyi” termékek: a gabona, a hal, a só és a rabszolgák. Konstantinápoly eleste után Kaffa számára rendkívül fontos lett a Moldvai Fejedelemséggel, pontosabban annak területén keresztül lebonyolított kereskedelem.⁷⁰ A változó idők, egy új korszak feltűnő jele volt az, hogy a város 1475-ös elfoglalásakor a mintegy 70 000-es lakosságból mindössze 2000 fő volt a genovai.⁷¹

A 13–15. századi itáliai–tatár együttműködés annak minden konfliktusával⁷² együtt önmagában is egy rendkívül érdekes kultúrtörténeti korszak, egyszersmind a transzázsi kereskedelem, a selyemút történetének fontos fejezete volt. A Pax Mongolica biztosította a Kína és a Fekete-tenger közötti hatalmas eurázsiai térségben az áruk és a kereskedők szabad mozgását.⁷³ A kelet kincseire éhes itáliai kalimárok előtt, miután megadták a tatároknak az általuk mindenkitől követelt ajándékokat, megnyílt az út.

A téma szétfeszíti jelen tanulmány kereteit. A selyemút kereskedelmében a latinokon kívül tucatnyi más nép is részt vett: a Pontusz környékéről éppen úgy, mint a Mediterráneumból. A selyemút útvonalainak csupán rövid szakaszát tudtuk bemutatni. Az ismert és az ismeretlen világ valamennyi áruját összegyűjtötték a Fekete-tenger kikötőiben, amelynek pusztá felsorolása külön tanulmányt igényel. Nem volt módunk érzékeltetni azt az éles kontrasztot, amely Kelet-Európa déli felének városiasodását jellemezte az Arany Horda megszervezése előtt, illetve azt követően. Sem megvizsgálni azt, hogyan biztosították az utazók számára akár naponta többször a lovaglót, illetve máhás lovak cseréjét, tulajdonképpen a mozgó postaállomás rendszert.

Tanulmányunk célja az volt, hogy a krími-azovi térséget el tudjuk helyezni a Mongol Birodalom és utódállamai, illetve a Fekete-tenger térségének történetében. Az 1236–1242-es európai invázió és Bizánc latinok általi elfoglalása jelölte a kezdeteket. Timur Lenk 1395–1396-os hadjárata megszakította a keleti kapcsolatokat. A Fekete-tenger térségének itáliaiak által vezetett kereskedelme mintegy három évtized alatt szűnt meg a feltörekvő oszmán hatalom csapásai alatt. A törökök 1453-ban Konstantinápolyt, 1461-ben Trapezuntot, 1471-ben Tanát, 1475-ben az egész Krímet, 1484-ben pedig Akkermant és Kiliát is elfoglalták. Az itáliai–tatár együttműködés felbomlott, amely nem azt jelentette, hogy új szereplők álltak a régiék helyére, hanem azt, hogy a pontuszi világ rövid virágzás után központból perifériává süllyedt.

Jegyzetek

¹ A tanulmány elkészítését az akadémiai ösztöndíj tette lehetővé (Moszkva, 2005. október–december).

² *Strabón*: Geógraphika. Ford. Földy József. Budapest, 1977. 316.

³ *Ammianus Marcellinus*: Róma története. Ford. Szepesy Gyula. Budapest, 1993. 293–294.

⁴ *Karpov, Szergej Pavlovics*: Putjami szrednevekovich morehodov. Csernomorszkaja navigacija Venecianszkaj Reszpubliki v XIII–XV. vv. Moszkva, 1994. 31–33.; *Beradze, Tamaz Nikolaevics*: Moreplavanie i morszkaja trgovlja v szrednevekovej Gruzii. Tbiliszi, 1989. 153.

⁵ *Kohn Sámuel*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest, 1990. 17.

⁶ *Hunyadi László*: A Schechter-féle szöveg. Egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Budapest, 2001. 170. (Magyar Östörténeti Könyvtár, 16.)

⁷ Zikia tartomány a Tamany-félszigetet, valamint annak környékét jelölte.

⁸ Matrika városa a Tamany-félszigeten található, a Kercsi-szorossal szemben.

⁹ A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Budapest, 1981. 96.; *Relatio Fratris Ricardi*. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. II. Szerk. Emericus Szentpétery. Budapestini, 1938. 536–537.

¹⁰ *Julielmus Rubruc* útleírása. In: *Julianus barát és a napkelet fölfedezése*. Szerk. Györfly György. Budapest, 1986. 201–204. (A továbbiakban: *Julianus barát.*); *Itinerarium Willelmi de Rubruc*. In: *Sinica Franciscana*. I. Szerk.: P. Anastasius van den Wynngaert O. F. M. Quaracchi–Firenze, 1929. 164–168. (A továbbiakban: *SIN I.*)

¹¹ *Relatio Fr. Iohannes de Marignolli*. *SIN I.* 526–527.

¹² *Ibn Battuta* zárandokútja és vándorlásai. Ford. Boga István, Prileszky Csilla. Budapest, 1964. 182–183.; *The Travels of Ibn Battuta*. II. Ford.: H. A. R. Gibb. Cambridge, 1962. 468–469.

- ¹³ *Karpov, Sz. P.*: Italjanszkie morskije reszpubliki i juzsnoe Pricsernomorje v XIII–XV. vv. Problemi torgovli. Moskva, 1990. 60.
- ¹⁴ Magyar nagylexikon. 10. köt. 142.; Magyar nagylexikon. 11. köt. 554–555.; *Székely András*: Szovjet-unió. II. köt. Budapest, 1978. 256–258., 400–402.
- ¹⁵ Világtörténet. II. köt. Szerk.: Utcenko, Sz. L. Budapest, 1962. 72., 416., 421., 709–711., 795.
- ¹⁶ *Vinogradov, J. A.*: „Tam zakolozsja Mitridat...” Voennaja isztorija Boszpora Kimmerijszkiego v dorimszkjuju epohu. Moskva–Szankt-Peterburg, 2004. 9–14.; *Goroncsarovszkij, V. A.*: Mezdsu imperiej i varvarami. Voennoe delo Boszpora rimszkiego vremeni. Moskva–Szankt-Peterburg, 2004. 5–16.
- ¹⁷ Julianus barát. i. m. 206.; SIN I. 170.
- ¹⁸ *Biborbanszületett Konstantin*: A biradalom kormányzása. Ford. Moravcsik Gyula. Budapest, 2003. 187.
- ¹⁹ *Beradze*: i. m. 32., 37., 77.
- ²⁰ *Beradze*: i. m. 86–87.; *Karpov, Sz. P.*: Dokumenti po isztorii venecianszkoj faktorii Tana vo vtoroj polovine XIV. v. In: Pricsernomorje v szrednie veka. Szerk.: Uő. Moskva, 1991. 191–192.; *Karpov, Sz. P.*: Italjanszkie morskije reszpubliki. i. m. 88–111.
- ²¹ *Jegorov, V. L.*: Isztoricesszkaia geografija Zolotoj Ordi v XIII–XIV. vv. Moskva, 1985. 123.
- ²² A fekete-tengeri eseményeket vő.: *Székely György*: Kaffa, a Kaukázusvidék és Kelet-Anatólia a Hunyadiak politikájában. In: Világtörténet, 1994. tavasz/nyár, 6–13.
- ²³ *Beradze*: i. m. 42., 144.; *Runciman, Steven*: A kereszties hadjáratok története. Ford. Bánki Vera, Nagy Mónika Zsuzsanna. Budapest, 1999. 904–905.; *Fedorov-Davidov, G. A.*: Zolotoordinszkie goroda Povolzsja. Keramika. Torgovlja. Bit. Moskva, 2001. 206.; *Manandjan, J. A.*: O torgovle i gorodah Armenij v szvjazi sz mirovoj torgovlej drevnih vremen. Jereván, 1954. 285–286.; *Lopez, Robert S.*: The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350. London, 1971. 109–111.
- ²⁴ Plano Carpini és Guillelmus Rubruc jelentéseiben számos idevonatkozó adatot találhatunk. Julianus barát. i. m. 158–160., 164., 167., 230., 233., 252.
- ²⁵ Julianus barát. i. m. 182–183.; SIN I. 129.
- ²⁶ Julianus barát. i. m. 204–205.; SIN I. 174–175.
- ²⁷ Julianus barát. i. m. 247–248.; SIN I. 209.
- ²⁸ Marco Polo utazásai. Ford. Vajda Endre. Budapest, 1963. 33.
- ²⁹ *Jacob d’Ancona*: A fény városa. Ford. Szaffkó Péter. Debrecen, 1999. 26.
- ³⁰ *Badjan, V. V.* – *Csipervis, A. M.*: Torgovlja Kaffi v XIII–XV vv. In: Feodalnaja Tavrika. Materiali po isztorii i arheologii Kríma. Szerk. Bibikov, Sz. N. Kijev, 1974. 176.; *Jegorov*: i. m. 90.; *Barthold, V. V.*: Szocsinenija. III. Raboti po isztoricesszkoj geografii. Moskva, 1965. 489.; The Encyclopaedia of Islam. IX. Leiden, 1995. 773–774.
- ³¹ Julianus barát. i. m. 202.; SIN I. 165.
- ³² *Jegorov*: i. m. 89–90.
- ³³ *Jegorov*: i. m. 164.
- ³⁴ Julianus barát. i. m. 201–203.; SIN I. 194.
- ³⁵ Ez a Csagataj nem azonos Dzsingisz hasonnevű, 1242-ben meghalt fiával. Batu rokonai között nem találtam ilyen nevű Dzsocsidát. *Rasid-ad-Din*: Szbornik letopiszej. II. Moskva–Leningrad, 1960. 66–78. Azonban az esetleg rosszul hallott mongol vagy török név hibás átírata miatt ez nem zárható ki. Emellett éppen úgy lehetett nojon, aki beházasodott a dinasztíába.
- ³⁶ *Tizengauzen, V.*: Szbornik materialov odnoszjasihszja k isztorii Zolotoj Ordi. I. Szanktpeterburg, 1884. 63.
- ³⁷ *Tizengauzen*: i. m. I. 192.
- ³⁸ *Fedorov-Davidov, G. A.*: Obsesztvennij sztroj Zolotoj Ordi. Moskva, 1973. 60.
- ³⁹ *Jegorov*: i. m. 164.
- ⁴⁰ *Kramarovszkij, Mark*: Zolotoordinszkij gorod Szolhat-Krim. K probleme formirovanija gorodszkoj kulturi. Novie materialy. In: Tatarszkaia arheologija, 1997/1. 101–106.; *Jegorov*: i. m. 88.; *Fedorov-Davidov, G. A.*: Denezsnoe delo Zolotoj Ordi. Moskva, 2003. 13.
- ⁴¹ Julianus barát. i. m. 230–236.; SIN I. 194–200.
- ⁴² Julianus barát. i. m. 160–161.; SIN I. 107–108.
- ⁴³ Julianus barát. i. m. 204.; SIN I. 168.
- ⁴⁴ *Ibn Battuta*: i. m. 184., 187.
- ⁴⁵ *Jegorov*: i. m. 92.; *Bartold*: i. m. 313.; The Encyclopaedia of Islam. I. Leiden, 1960. 808.
- ⁴⁶ *Karpov*: Pricsernomorje v szrednie veka. i. m. 191.
- ⁴⁷ *Kicsanov, E. I.*: Kocsevie goszudarsztva ot gunnov do mancszsurov. Moskva, 1997. 184–185.; *G. A. Fedorov-Davidov*: Obsesztvennij sztroj Zolotoj Ordi. i. m. 43–69.; *Trepavlov, V. V.*: Goszudarsztvennij

sztroj Mongolszkj Imperii XIII. v. Moszkva, 1993. 96–102.; *Vásáry István*: Az Arany Horda. Budapest, 1986. 178–185.

⁴⁸ Julianus barát. i. m. 160.; SIN I. 107–108.

⁴⁹ Julianus barát. i. m. 160.; SIN I. 107.

⁵⁰ Julianus barát. i. m. 237.; SIN I. 201.

⁵¹ Madzsar a Kuma partján található a mai Sztavropoli oblaszty területén.

⁵² *Jegorov*: i. m. 92.

⁵³ Sarkel romjai ma nem messze Cimljanszk városától egy víztárolóban található. Sarkel eredetileg a Don bal partján helyezkedett el.

⁵⁴ *Pletneva, Sz. A.*: Szarkel i „selkovij” put’. Voronyezs, 1996. 143–156.; *Polgár Szabolcs*: Sarkel. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. Budapest, 2001. 106–126.

⁵⁵ *Artamonov, M. I.*: Isztorija hazar. Leningrád, 1962. 402.

⁵⁶ *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar őshaza. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Uő. Budapest, 1986. 54.

⁵⁷ *Lubo-Leszniczenko, E. I.*: Kitaj na selkovom puti. Moszkva, 1994. 89.; *Bajpakov, K. M.*: Velikij Selkovij Put’ v Centralnoj Azii. In: Selkovij put’ i Kazahsztan. Szerk. Kosanov, A. K. Almati, 1999. 19.

⁵⁸ *Izmajlov, I.*: Baltijszko-volzsszkij put’ v sziszteme torgovih magisztralej i ego rol’ v ranneszrednevekovoj isztorii Vosztocsnoj Evropi. In: Velikij volzsszkij put’. Szerk. Iszhakov, P. C. Kazany, 2001. 69.

⁵⁹ *Pegolotti, F. B.*: A kereskedelem gyakorlata. In: Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest, 465.; *Beradze*: i. m. 41.

⁶⁰ *Tizengauzen*: i. m. I. 236.

⁶¹ *Tizengauzen*: i. m. I. 378.

⁶² *Tizengauzen, V. G.*: Szbornik materialov odnoszjasihszja k isztorii Zolotoj Ordi. II. Moszkva–Leningrad, 1941. 145., 204–205.

⁶³ *Karpov*: Italjanszkie morszkie reszpubliki. i. m. 58.

⁶⁴ *Jegorov*: i. m. 89.

⁶⁵ *Ibn Battuta*: i. m. 184.

⁶⁶ *Beradze*: i. m. 41.

⁶⁷ *Badjan–Csiperisz*: i. m. 175.

⁶⁸ *Emanov, A. G.*: Szever i jug v isztorii kommercii. Na materialah Kafi XIII–XV. vv. Tyumeny, 1995. 66.

⁶⁹ *Badjan–Csiperisz*: i. m. 180.; *Jakobszon, A. L.*: Szrednevekovij Krim. Moszkva–Leningrad, 1964. 108–109.

⁷⁰ *Badjan–Csiperisz*: i. m. 188.

⁷¹ *Badjan–Csiperisz*: i. m. 180.

⁷² Csupán néhány felflító a fegyveres konfliktusokból. Velence és Genova között állandóak voltak az összecsapások (1327, 1348, 1362, 1367, 1403–1404, 1431–1432 stb.). Továbbá számolnunk kell a muzulmán kalózzokkal is. *Karpov*: Putjami. i. m. 34.; Tanából 1343-ban Dzsanibek elűzte az itáliaiakat; a várost Timur Lenk 1395-ben, Pulad kán pedig 1410-ben perzselte fel. *Karpov*: Dokumenti. i. m. 191.; 1307-ben Tokta sereggel vonult Kaffa ellen. *Vásáry*: i. m. 111.

⁷³ *Vásáry*: i. m. 248.; *Fedorov-Davidov*: Zolotoordinszkie goroda. i. m. 214.; *Manandjan*: i. m. 285.

AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ ÉS RÓMA KAPCSOLATA A KÖZÉP-KORBAN

Az örmény apostoli egyházat – a legáltalánosabban elfogadott nézet szerint – keleti egyháznak tekintik az egyháztörténészek. Maga az örmény egyház is apostolinak, ortodoxnak és egyetemesnek, azaz katolikusnak vallotta önmagát. Nem fogadta el a Jézus Krisztus egy, azaz isteni természetét (görögül: *moné physé*) hirdető monofizitizmust. A IV. khalkédóni egyetemes zsinathoz – amelyen szintén elutasították a monofizitizmust – azonban ellentmondásos módon viszonyult, nemzeti zsinatain fenntartásainak adott hangot. A monofizitizmust, s annak követőit – mint például Euthykhés apátot († 454) és Sevéros (512/518–538) antiochiai pátriárkát – igen határozottan elutasította. Az örmény egyház ugyanakkor megosztott volt, mivel a nyugati örmény területek püspökei Konstantinápoly fennhatósága alá tartoztak, és jó néhányan közülük részt vettek a khalkédóni zsinaton, és elfogadták tanításait. Ugyanakkor a nagyobbik, keleti rész – ahol maga az örmény egyházfő, a katholicosz székel, s ahonnan időről időre nagyobb számú örmény csoportok telepedtek át a keleti tartományokból a Bizánci Birodalom területére – püspökei a Szászánidák ellen 449-ben kirobbant szabadságharcban való aktív részvételük miatt nem vehettek részt a zsinaton, s így az egyetemes egyház ügyével érdemben mintegy ötven esztendőn át nem is foglalkoztak. Sőt a khalkédóni zsinatról torz és hamis hírek jutottak el Örményországba, miszerint rehabilitálták az örmények által ellenségesnek titulált nesztorianizmust. (Ezt az irányzatot a perzsa Szászánida-politika az örmények ellenében felkarolta, s követőit igyekezett az örmény egyház ellen uszítani.)

Az örmény krónikairódalomban markáns Róma- vagy Bizánc-ellenesség alakult ki, mivel az örmények szerint Konstantinápoly, mint keresztény szövetséges, több ízben is cserbenhagyta az örménységet a pogány perzsák elleni háborúban.¹ Az örmény történeti irodalomban főleg a 7. században kezdett kikristályosodni ez a markáns Bizánc (Róma)-ellenes attitűd, amely időnként nyílt Khalkédón-ellenességbe csapott át, annak ellenére, hogy az örmény egyház nemzeti zsinatain nyíltan nem fordult szembe a khalkédóni zsinat tanításaival, illetve elítélte a monofizita tanokat.² A kölcsönös ellentét már a 7. századtól kezdve vég nélküli ellenségeskedéssé fajult. A hitviták nyomán toposzok és sztereotípiák keletkeztek, kölcsönösen hitszegőknek, aposztatáknak, eretnekeknek vagy hitetlennek nevezték egymást.

Más keleti egyházzal ellentétben az örmény apostoli egyházhoz erősen kötődött a nyelv és az irodalom, amely jelentős mértékben hozzájárult az örmények etnikai azonosságtudatának megteremtéséhez, valamint túléléséhez.³ Az örmény gyökerű Makedón-dinasztia (866–1056) idején a Bizánci Birodalom területére tömeges örmény bevándorlás zajlott, mindemellett a 11. század közepére a történeti Örményországot Konstantinápoly fokozatosan integrálta, s így az önálló örmény feudális állam megszűnt létezni. Bizánc mindent megtett, hogy az örményeket mind politikailag, mind pedig vallási alapon betagozza a birodalomba. Ez az elképzelés hibásnak bizonyult. Egyrészt Konstantinápoly nem tudta megvédeni az újonnan anektált területeket a terjeszkedő szeldzsukoktól. Az 1071-es manzikerti (manzikerti) csata után a történeti Örményország a szeldzsukok fennhatósága alá került, s ez újabb exoduszerű menekülthullámot idézett elő északi és déli irányba. Az ország megmaradt arisztokráciája és

főpapsága, élén a katolikusszal, Kilikiába telepedett, s ott alapított feudális államot 1085-ben. Másrészt a bizánciak expanzív politikája még inkább elmélyítette a korábbi évszázadok óta tartó vallási és egyházi ellentéteket.

Az anyaországból Kilikiába menekült örmény arisztokrácia és apostoli egyház – felismerve a latin és a görög egyház között szunnyadó konfliktusokat – kapcsolódási pontokat kezdett keresni Rómával, s egy esetleges unió lehetőségét is lebegtette. Ez persze a görögök szemében még inkább felerősítette a birodalomban évszázadok óta meglévő örményellenességet, melyet a görög egyház is tevékenyen támogatott. (A 11. század végétől a görög *armenos*, azaz örmény jelző egyet jelentett a *hairetikos*-szal, azaz az eretnekekkel.)⁴

A kísérletek a kapcsolatfelvételre a római, latin rítusú és az örmény apostoli egyház között a kilikiai örmény állam megalapítása után egyből megkezdődtek. VII. Gergely pápa (1073–1085) 1080-ban II. Hitvalló Szent Gergely katolikoszhoz (1065–1105) (klasszikus örményül: *Grigor Vkayasēr*) írott levelében már felvetette, hogy noha tisztában van a két egyház között fennálló teológiai, krisztológiai és liturgikus különbséggel, mégis érdemes lenne ezeket az eltéréseket valamilyen módon kiegyenlíteni.⁵ A következő évszázad jelentős – mondhatni, pozitív – eredményt mutatott Róma és az örmény egyház közti kapcsolatok fejlődésében, aminek elsősorban politikai okai voltak. A latin források tanúsága szerint Kilikia bizánci uralmának korszaka, valamint a Rubenida-házból származó I. Leó fejedelem (1129–1137) halála a bizánci fogságban (1140) azt eredményezte, hogy az örmény apostoli egyház politikai megfontolásokból elismerte Róma elsőbbségét, valamint hajlandónak mutatkozott a latin liturgikus gyakorlathoz való alkalmazkodásra. Mindebben szerepet játszott az is, hogy az örmény egyház tudatosan „fricskát” mutatott Konstantinápolynak.

A római és az örmény egyház vezetőinek érintkezéseit a késő 12. században mindenképp a kilikiai, kereszties, bizánci és mohamedán konfliktusok összefüggésében kell látni. III. Lucius pápa (1181–1185) például azért tett engedményeket az örmény egyháznak, mert a kilikiai örmény állam komoly katonai és anyagi segítséget nyújtott a kereszties államoknak. A szívélyes diplomáciai és egyházi kapcsolatok 1191-ben érték el csúcspontjukat, amikor Wittelsbach Konrád mainzi érsek megkoronázta I. Nagy Leó (*Lewon*) örmény királyt (1191–1219). A koronázás alkalmával I. Leó király formálisan elismerte a római egyház elsőbbségét.⁶ A kapcsolatok azonban I. Leó uralkodásának második felében mindinkább feszültté váltak, mivel a király az Antiochiai Hercegség kapcsán kiobbant örökösödési viszály miatt konfliktusba kerül a Szentszékkal. A vita végül 1211-ben I. Leó kiátkozásához vezetett, másrészt a két egyház közötti kapcsolatokat beárnyékolta, hogy Róma makacsul, mondhatni, csökönyösen ragaszkodott az örmény rítus latin normák szerinti megreformálásához, amiben az örmények saját „nemzeti” rítusuk megsértését látták.⁷

A Kilikiában székelő örmény egyházfők a királyság bukásáig szerették volna és igyekeztek kezükben tartani a Rómával való kapcsolatokat. Ez különösen igaz volt 1293 után, amikor a egyházfő székhelyét Hromklából az ország fővárosába, Sisbe helyezte át, elsősorban azért, mert ott nagyobb biztonságban volt a mameluk betörések esetén. A királyi udvar a fővárosban azonban könnyebben befolyásolta az örmény egyházat.⁸ Gyakorta előfordult, hogy az egyházfők nem voltak képesek szembeállni a királyi udvar akaratával. A katolikoszok ugyanis majdnem mindig fenntartásokkal fogadták a királyi udvar „Róma-barát” politikáját, amely hajlandóságot mutatott az

egyházi unióra. (Viszonzásul az udvar katonai segítséget várt el a pápától a mohamedán terjeszkedéssel szembeni harcban.)⁹

Ugyanakkor voltak kósza kísérletek a két egyház, ezáltal a két pólus kibékítésére. Ennek volt példája a történetíró Nersēs Lambronac'i († 1218), Tarsos püspökének esete, aki az egységes (ökumenikus) hitben mélységesen hívó keresztyénként megkísérelte összebékíteni az örmény apostoli egyházat mind a khalkedónita görög, mind a khalkedónita latin egyházzal (végül is eredménytelenül). Sőt a püspök kezdeményezésére 1198-ban Tarsosban az örmény egyház formálisan elfogadta az uniót Rómával.¹⁰ Hangsúlyozni kell, hogy a Rómával kötött unió nem örvendett nagy népszerűségnek, s az örmény egyház képviselői ritkán tekintettek úgy rá, mint amely magába foglalná a teljes szentségi közösséget és alávetettséget.

A királyi udvarból érkező úgynevezett romanizációs vagy latinizációs reform, az örmény liturgikus gyakorlat megváltoztatása igen komoly viszályokat okozott a királyi udvar, valamint a kilikiai és az anyaországi örmény klérus között. A klérus ellenállt mindenféle olyan újításnak, amely drasztikus változtatásokat idézett volna elő az örmény egyházban. Sőt az ilyen szándékokban a konzervatív, mindinkább a nemzeti érdekeket előtérbe helyező örmény klérus a nemzeti egyház érdekeinek megnyirbálását látta. Az udvarból jövő Róma-barát nyomás olyan erős volt, hogy hatékony ellenállást csakis az idegen uralom alatt álló Örményország klérusa tudott kifejtteni. A szembehelezkedés egyik kulcsfigurája volt a 13. század második felében a történetíró és teológus Step'anos Örbēlean († 1280 körül), az anyaországi Siwnik' tartomány érseke is.¹¹

A királyi udvaron keresztül nyilvánvalóan Róma akarata mutatkozott meg ebben a korszakban. A római pápák kívánalmai a következők voltak: a római pápa elsőbbségének elismerése, az első négy egyetemes zsinat tanításainak feltételek nélküli, valamint a *Filioque* (klasszikus örményül: *ew yOrdwoyn*) elfogadása. Ezen túlmenően feltétel volt még a nyugati naptár átvétele (például a karácsony ünnepének január 6-ról, december 25-re való áttétele), az örmény liturgiákban a *Trisagion* ének monofiziták által betoldott „*Akit megfeszítettek értünk*” (klasszikus örményül: *or xac'ec'aw vasn mer*) eltörlése és az eukharishtiában a megszentelt bor vízzel való keverése stb.¹²

A romanizáció vagy latinizáció csúcspontját a kilikiai Örményországban a 13. század végétől a 14. század közepéig tartó periódusra tehetjük. Ez volt az az időszak, amikor az országban megjelentek a Ferenc-, valamint a Domonkos-rendi missziók: 1289-ban érkezett II. Hethum (*Het'um*) király (1289–1297) udvarába Giovanni Montecorvino ferences szerzetes, akinek fő feladata a tárgyalások elindítása volt a két egyház között az unióról, beleértve a két egyház közötti liturgikus különbségek Rómának megfelelő kiküszöbölését is. A tárgyalások megkezdését VIII. Bonifác pápa (1294–1303) VII. Gergely (*Grigor Anawarjec'i*) katolikosznak (1293–1307) 1298-ban írt levelében támogatta. A pápa szerint az örmény egyházfőknek el kellene ismerni Róma elsőbbségét.

Az évtizedig nyúló tárgyalások után az 1308-ban Sisben, illetve 1316-ban Adanában összehívott örmény nemzeti zsinatokon a kilikiai és anyaországi örmény főpapság, illetve nemesség formálisan is elfogadta, hogy az örmény egyház aláveti magát a római egyház tanításainak és liturgiájának.¹³ Továbbá sok itáliai örmény közösség a kilikiai unióknak megfelelően elfogadta Róma elsőbbségét, s ezáltal közvetlenül a pápa védelme alá került. Ugyanakkor az anyaországból érkező örmény főpapok és teológusok határozottan elvetették a Rómának tett engedményeket. Róma is tett

lépéseket, hogy tompítsa az erős anyaországi ellenzék unióellenes magatartását. Ezt tükrözi például XXII. János (1316–1334) pápa levele az örményországi egyházmegegyekhez, amelyben kérte a főpapokat, hogy határozottan támogassák a két egyház közötti uniót. A Róma és az örmény egyház közötti tárgyalások folytatását segítette elő ebben a korszakban a Domonkos-rendi szerzetesek által végzett széles körű örményországi missziós tevékenység, valamint az örmény királyi udvar tagjainak adományozott engedmény és kiváltság is (hűbértartások a pápai állam területén).

Az egyházi unió heves reakciókat váltott ki Kilikiában. Még 1222-ben Fülöp IV. Bohemund (1187–1233) antiochiai herceg fia feleségül vette Izabellát (*Zabél*), I. Leó király lányát (1219–1252 között királynő), s nem sokkal később a hercegnővel kötött frige révén megszerezte az örmény trónt is, azaz társuralkodó lett. Részben az örmény egyház közelépése miatt a következő évben Fülöpöt megfosztották királyi hatalmától, s bebörtönözték, mivel határozottan támogatta, hogy a kilikiai Örményország feltétel nélkül fogadjon hűséget Rómának.¹⁴ Még ugyanebben az évben Mamistra és Tarsos városok latinbarát püspökeit kiűzték a királyság területéről.¹⁵ Később a nap-tárhasználatban kapcsolatban robbant ki heves vita az örmény egyházon belül, konkrétan akörül, hogy a húsvét ünnepét a latin szokás szerint, vagy pedig a hagyományos örmény kalendárium szerint kell megünnepelni. Azokat az örmény papokat, akik nem fogadták el a latin szokást, és az örmény tradíciókhoz ragaszkodtak, bebörtönözték, illetve száműzték.¹⁶

A 14. század elején is komoly feszültségek adódtak a két egyház között. A romanizációs vagy latin párt tevékenysége, valamint a Domonkos-rendi szerzetesek befolyása egyre növekvő ellenszenvet váltott ki, és az egyházi ellenzék megerősödött. Az örmény apostoli egyház válasza Róma liturgikus és hitelvi igényeire ugyanakkor nem elégtette ki a pápai udvart. A feszültségeket csak fokozta, hogy XI. Gergely pápa (1370–1378) levélben úgy rendelkezett: azoknak az örményeknek, akik elfogadják az uniót, újra meg kell keresztelkedniük, továbbá az uniált örmény papokat a római egyház szokásai szerint újból fel kell szentelni.¹⁷ 1344-ben az unióellenes párt megölte a francia származású I. (Lusignan, Lusinean) Guy (*II. Konstadin*) királyt (1342–1344), és így gyakorlatilag majdnem a kilikiai királyság (1375) bukásáig irányította az államot. A korszakra vonatkozó örmény források ugyanakkor némi túlzással megállapítják, hogy a kilikiai korszak utolsó hat örmény katolikosa „latinbarát” egyházpolitikát folytatott, s emiatt az ellenzék mindnyájukat megmérgezte. Ez idő alatt Róma továbbra is folytatta uniós politikáját Kilikiában, sőt az uniós politika folytatásáért katonai segítséget ajánlott fel a királyságnak a Mameluk Birodalommal szembeni mindinkább reménytelennek tűnő harcában. 1374-re átmenetileg az uniót támogató örmények, s ezáltal a királyi udvar kerültek ki győztesen, s a Lusignan-dinasztiából származó IV. Leó (*Lewon*) (1374–1375) tették meg királyuknak, aki a kilikiai örmény állam utolsó uralkodója is lett egyben.¹⁸

A kilikiai királyság bukása után Róma számára már kevésbé volt fontos, hogy az örmény egyházat integrálja. Az egyházi unió erőltetése többé már sem praktikus, sem egyházi megfontolásokból nem tűnt szükségesnek. 1439-ben a ferrarai-firenzei zsinaton a római és örmény egyház közötti unió kimondása nem tekinthető a két egyház között végbemenő sorozatos tárgyalások eredményének. A több évszázadon keresztül folyó, körülményes és hosszadalmas tárgyalások nem vezettek semmilyen konkrét eredményre. Az 1439-ben kimondott uniót egyik egyház sem vette komolyan, sőt a megegyezést egyetlen örmény nemzeti zsinat sem hagyta jóvá.¹⁹

Jegyzetek

- ¹ Általában a középkori örmény krónikairóladalom magát a Bizánc kifejezést sohasem használta, mindvégig a rómaiak vagy a görögök országa és királysága (*t'agaworut'wn Hromayec'woy, erkir Hunac'*) kifejezést használta. A császárvárost, illetve a magát birodalmat az egész középkor folyamán csak Rómának (klasszikus örményül: *Hrom*, vagy *Horomk'*) nevezte. Bizánca is csak egy kifejezést találtunk V. „Történész” János katolikosz (*Yovhannēs Patmaban Draxanakertac'i*) történeti munkájában, ahol megemlíti Bizáncot (klasszikus örményül: *Biwzand*), de nem mint császárvárost vagy birodalmat, hanem az ókori görög Megara gyarmatvárosát, Byzantiont. *Emin, M.* (ed.): *Yovhannu kat'olikos Draxanakertac'woy Patmut'iwn Hayoc'* [Yovhannēs Draxanakertac'i kat'olikos: Örményország története]. Tiflis, 1912. 50.
- ² *Girk' T'it'oc'* [Levelek Könyve]. Tiflis, 1901. 177–183.; *Arpee, A.*: *History of the Armenian Christianity*. New York, 1946. 56–75.; *Garitte, G.* (ed.): *La Narratio de rebus Armeniae*. Louvain, 1952. 153–160.; *Mesrop Vardapet: Patmut'iwn Hay Ekelec'ii* [Az örmény egyház története]. Beyrut', 1957. 96–121, 152–156.; *Sarkissian, K.*: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. London, 1965. 7–42., 196–213.; *Garsoian, N.*: *Politique ou orthodoxie? L'Arménie au quatrieme siecle*. In: *Revue des études arméniennes*, 4 (1976) 297–320.; *Zekiyán, L. B.*: *La rupture des Églises géorgienne et arménienne au début du VIIe siècle*. In: *Revue des études arméniennes*, 16 (1982) 155–174.; *Örmanean, M.*: *Hayoc' ekelec'in* [Az örmény egyház]. Erewan, 1993. 59–75.; *Vryonis, S.*: *Byzantine Images of the Armenians*. In: *Hovhannisian, R.* (ed.): *The Armenian Image in History and Literature*. Los Angeles, 1981. 65–81.; *Garsoian, N.*: *Quelques précisions préliminaire sur la schisme entre les églises byzantine et arménienne*. In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. Paris, 1996. 98–112. Nina Garsoian a két egyház közötti teológiai szakadásról beszél, holott a vonatkozó örmény forrásokból ez nem derült ki. Ha szakadásról beszélünk, akkor egyértelműen politikai szakadást kell megállapítani, amely a két egyház között a 10. század második felében alakult ki. Az örmény egyház gyakorlatilag kezdettől fogva autokefáliára törekedett, s nem akarta elismerni sem Alexandria, sem Antiókhia, sem Róma, sem Konstantinápoly joghatóságát.
- ³ *Papadakis, A. – Meyendorff, J.*: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*. Budapest, 2002. 166.
- ⁴ *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 167.
- ⁵ *Galanus, C.*: *Concilionis ecclesiae Armeniae. Romae, 1661. Vol. 1. 438.*; *Ananean, A.*: *Grigorios Vkasasēr ew hay-hromakan yaraberut'inwerē* [Hitvalló Szent Gergely katolikosz és az örmény–római kapcsolatok]. In: *Bazmavēp*, I (1992) 7–30.
- ⁶ *Örmanean, M.*: *Azagatum* [Nemzettörténet]. Vol. 2. Bēyruť', 1960. cols. 1230–1258.
- ⁷ *Tekeyan, P.*: *Controverses christologiques Arméno–Cilicie dans la second moitié du XIIIe siècle (1165–1198)*. In: *Orientalia Christiana Analecta*, 124 (1939) 21–58.
- ⁸ *Č'amč'eanc', M.*: *Patmut'iwn Hayoc'* [Az örmények története]. Venetik, 1786. Vol. 3. 353–354.
- ⁹ *Arpee, A.*: *A History of Armenian Christianity*. New York, 1946. 140–148.; *Atamian, P.*: *Cilician–Roman Church Union*. In: *Strayer, J. R.* (ed.): *Dictionary of the Middle Ages*. New York, 1983. Vol. 3. 394.
- ¹⁰ *Kogean, H.*: *Hamařot patmut'iwn hay-latin yaraberut'eanc' skizbēn minč'ew 1382* [Az örmény–latin kapcsolatok rövid története a kezdetektől 1382-ig]. Antelias–Beyrut', 1981. 26–31.; *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 171–174.; *Atamian*: i. m. 395.
- ¹¹ *Arpee*: i. m. 149–164.; *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 171.
- ¹² *Sargsian, G.*: *A Brief Introduction to the Armenian Christian Literature*. London, 1960. 46–47.; *Atamian*: i. m. 395.
- ¹³ *Van den Oudenrijn, M.*: *Uniteur et Dominicain l'Arménie*. In: *Oriens Christianus*, 40 (1956) 94–112.; *Atamian*: i. m. 395.
- ¹⁴ *Örmanean*: i. m. cols. 1816–1825.
- ¹⁵ *Č'amč'eanc'*: i. m. 290–291.
- ¹⁶ *Örmanean*: i. m. II/2. cols. 1784–1793.
- ¹⁷ *Zek'iyán, L. B.*: *14-dari kronakan večerē: naxak'ayler Hayoc' ekelec'u hetaga bažanumneri ew ekelec'abanakan kargavičakē* [Hitviták a 14. században. Prestíztísviták és egyházi státusz az örmény egyházban]. In: *Ėjmiacin*, I. (2000) 106–127.
- ¹⁸ *Tournbize, F.*: *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*. Paris, 1910. 320–337.
- ¹⁹ *Kogean, H.*: *Hayoc' ekelec'in minč'ew P'lorentean žolovē* [Az örmény egyház a firenzei zsinatig]. Bēyruť', 1961. 468–472.; *Balgy, A.* (ed.): *Historia doctrinae catholicae inter Armenios unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Viennae, 1877. 69–88.

A MAGYAR ÉS A TÖRÖK–TATÁR NÉPEK TURANIZMUSA

A turanizmus lényegét nehéz egyszerűen összefoglalni, hiszen a „keleti orientáció” eszméje rendkívül széles skáláját nyújtotta a különböző, gyakran egymásnak teljesen ellentmondó értelmezési lehetőségeknek. A kiindulási pont azonban a legtöbb esetben a turáni eszme alap gondolata volt, mely szerint a magyarság a turáni népcsaládba tartozik, így feladata a többi turáni eredetűnek tartott nép pontosabb megismerése, kutatása, illetve velük – a kulturális és gazdasági kapcsolatok kiépítésével – bizonyos együttműködés kialakítása, sőt egyes értelmezések szerint a politikai összefogás, a „turáni szövetség” megteremtése. A turanizmusról elmondható, hogy a századfordulótól a második világháborúig terjedő korszakban több fontos ideológiával érintkezett, hatással volt számos közéleti személyiség, művész és politikai gondolkodó eszméire, és a társadalom bizonyos rétegeiben igen népszerű elképzelésnek számított.¹

A turáni gondolatot – eltérő értelmezéssel, s gyakran változó tartalommal – különböző törekvésű csoportok képviselték, más-más okokból és más-más célok érdekében. A felfogásbéli különbségek már a turáni jelző s a turáni népek meghatározás értelmezésében is megmutatkoztak. A turáni elnevezés eredetileg Max Müller 19. századi német származású angol nyelvésztől származott, aki Európa és Ázsia nem indoeurópai és nem sémi nyelveit – a kínai csoport kivételével – jelölte ezzel az összefoglaló névvel.² Max Müller ugyanis megkülönböztette a nomád és a letelepedett kultúrfokú népek nyelvét, s az első csoportba tartozókat jelölte a turáni népcsalád terminológiával. Ezt az elméletet az összehasonlító nyelvtudomány fejlődésével a nyelvészek hamar megcáfolták, s az eredetileg földrajzi megjelölés nyelvészeti használatát elvetették, de a terminus még sokáig az urál-altaji népek összefoglaló neveként élt tovább.

Maga a turáni elnevezés sem volt tehát teljesen egyértelmű, hiszen a legszűkebb értelmezés az urál-altaji népcsaládra gondolt. Eszerint a magyar nép az uráli népek ugor ágához tartozik, s ezáltal vele rokonnak tekinthetők közelebből a finnugor (finn, észt, zürjén, votják, cseremis, mordvin, lapp és elsősorban az osztják és a vogul) és a szamojéd népek, távolabbról pedig az altaji népek (török–tatár, mongol, mandzsu, tunguz, japán, koreai). Ebben a felfogásban mintegy 150 millió turáni népességről beszéltek.³ Ugyanakkor, tovább bővítve ezt a kört a turániak – tehát rokonok – közé soroltattott még a kínai, a tibeti, az indiai nyelvek és népek nagy része is, s ezzel egy közel 600 millió, Európa keleti felét és Ázsia legnagyobb részét elfoglaló népcsaládról lehetett beszélni.⁴

A tudományosság képviselői elhatárolták magukat az efféle elméletektől, és megpróbálták a fogalmat eredeti földrajzi értelmében kezelni, elzárkózván egyúttal a Max Müller-féle rokonsági feltevéstől.⁵ A turáni jelző a keleti szinonimájaként a keletkutatásban azt a területet jelölte, „amely felé őstörténetünk kutatása s a Széchenyi hangoztatta gazdasági, kulturális és politikai irányodásunk szükségégeinek felismerése érdeklődésünket vonzotta és vonzza: a Keleti Balkán, Elő- és Belső-Ázsia, valamint a délorosz síkság”.⁶

A turanizmus megjelenése a századforduló idejére tehető. Kialakulásában több tényező játszott szerepet: a honfoglalás ezredik évfordulója éppúgy a Kelet, a magyarság őstörténete, eredete felé fordította a figyelmet, mint a Monarchia külpoliti-

kája, s az akkor világszerte tapasztalható keletiség-divat is nagy hatással volt az Ázsia iránti érdeklődés megnövekedésére.

A turáni népek összefogását hirdető eszme terjedését segítette elő a századelő külpolitikai eseményeinek hatása is. A Monarchia balkáni szövetségi politikája Törökországgal és Bulgáriával az e két „turáni” ország iránti baráti érzéseket táplálta, s az Oroszországgal vívott háborújából győztesen kikerülő, szintén turáninak tartott Japánt is általános rokonszenv övezte. Törökországban turanizmus néven hódított a törökség felemelését és nemzeti irányú átalakítását hirdető pántörök mozgalom, amely tovább bátorította a turáni népek összefogásának gondolatát. Nagy szerepe volt a turanizmus kialakulásában az éledő pánszláv és pángermán mozgalmaktól való félelemnek is. A turanizmus ideológiája tehát már kezdetől fogva magában hordozta a defenzív változatot alkotó védekező magatartást.

A politikai ideológiában a 19. század terméke volt a pán-ideológiák megjelenése és térhódítása.⁷ Sorra születtek a romantikus nacionalizmusban gyökerező mozgalmak (pániszlámizmus, pántörök mozgalom, skandinávizmus, pánolasz mozgalom). A pángermánizmus és főként a pánszlávizmus komoly veszélynek látszott különösen egy olyan nép számára, mint a magyar, mely nem rendelkezett ilyen pán-eszmébe bevonható jelentős rokonsággal Európában. A kis népek erre a fenyegetettségre „védhatalmi nacionalizmussal” válaszoltak, amely a kisebb közösségekben mindig is meglévő veszélyeztetettség tudata volt a náluknál nagyobb és erősebb szomszédal szemben.⁸ Így született meg még a 19. század második felében a finnugor néprokonsági eszme a finneknél,⁹ a pántürkizmus az oroszországi török népeknél és a magyar turanizmus, amely megfelelt mindkettőnek, és az aktuális értelmezés határozta meg, hogy csak a finnugor népeket, avagy valamennyi turáni származású népet a magyarság rokonának tekintették. Létrejött ily módon egy olyan pán-ideológia alapja, amelybe az Európában rokontalannak tartott magyar nép is beletartozhatott.

A Turáni Társaság megalakulása és működése (1910–1918)

A Turáni Társaság működésének céljával elsősorban a tudományos keletkutatást jelölte meg, valamint a turáni eredetűnek tartott népek gazdasági-kulturális felderítését, illetve a gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítését.¹⁰ Az első világháború előtt megalakult Turáni Társaság akkori valódi, gyakorlati céljairól ad képet a társaság 1912. január 16-i, a kereskedelemügyi miniszterhez címzett, évi segélyt kérő beadványa.¹¹ A beadvány a kereskedelemügyi miniszterhez íródott, így természetesen, hogy a társaság célkitűzései közül leginkább a gyakorlati közgazdasági célokat emelték ki, mégis néhány mondat a társaság 1910-es létrejöttének valós okaira és hátterére világít rá: „... angol és német példák nyomán a Turáni Társaság tudományos célokkal, de valójában közgazdasági hivatással, előfutáraként óhajt szerepelni egy Törökországon át Ázsia felé gravitáló nagyobb közgazdasági akciónak. (...) A Turáni Társaság – mely elsősorban [kihúzza: ugyan egyelőre] tudományos, de végeredményben gyakorlati közgazdasági célokért küzd, azt találta, hogy kelet [kihúzza: úgyszintén a Balkán] felé gravitáló iparunk és kereskedelmünk természetes elhelyezkedési terepuma a nagyrészt fajrokonaink által lakott ázsiai kontinens, mely nemcsak azért volna közgazdaságunk részére alkalmas terjeszkedési terület, mert e népek kereskedelmi és ipari fejletlenségüket érezvén, azok fejlesztésére most jelentékeny akciót indítottak, hanem azért is, mert Ázsia [kihúzza: Turán] az a kontinens, ahol iparunk és kereskedelmünk igen sok

kedvező eséllyel [kihúзва: egyelőre erősebb versenytárs nélkül] jelentékeny elhelyező piacot és erős külkereskedelmi bázist találna."

Természetesen a célok tekintetében már ekkor is többféle elképzelés élt egymás mellett a társaságon belül. Az orientalisták a világszerte sorra alakuló ázsiai társaságok mintájára a tudományos kutatás fellendítését várták el. A turanizmust mint reális gazdasági-politikai programot értelmezők számára Magyarország gazdasági hatalmának alapja lehet a keleti kereskedelem és export-ipar megeremtése és fejlesztése, s a társaság feladata elsősorban a gazdasági előrenyomulás szolgálata a tudományos kutatás segítségével, a szükséges ismeretek megszerzésével.¹² Mindez nem egy elszigetelt, szűk körű csoport elképzelése volt, hiszen a Monarchia gazdasági terjeszkedésének célpontjával a Balkánt, illetve – távolabbi lehetőségként – Kis-Ázsiát és Közép-Ázsiát szemelte ki: a turanizmus tehát jól illeszkedett a kor nagyhatalmi ideológiájába.¹³ Ugyanakkor a már ekkor létező politikai turanizmus hívei szerint ezen ideológia és mozgalom a magyarság Európában elfoglalt helyét volt hivatva megerősíteni, hogy az európai turáni eredetű népekkel való szoros együttműködés – esetleg szövetség – révén, illetve az ázsiai óriási tömegű turáni eredetű népesség „felemelésével”, magyar vezetéssel történő összefogásával a turánság – s vezetőjük, Magyarország – a latin és germán népekkel egyenrangú jelentőségű, politikát alakító tényezővé növekedhessen. Magyarország a turáni népek legnyugatabbra került képviselője, s lévén a legeurópaizáltabb, ő hivatott az európai kultúrát közvetíteni Ázsia felé, így ő a legalkalmasabb arra, hogy a turánság eszmei vezére legyen. S ezzel a szinte kimeríthetetlen erőforrással – Ázsiával – a háta mögött Európa vezető hatalmai közé emelkedhet.¹⁴

A társaság elsődleges, valódi – több helyen is nyíltan hangoztatott – célja a gazdasági terjeszkedés elősegítése volt, melynek több, gyakorlati hasznot hozó módját is említették a beadványban. Itt merült fel először „hivatalos” formában egy turáni internátus létesítésének a gondolata, mely turáni ifjak Magyarországon való képzését szolgálná. (Ez lehetett az alapja a néhány évvel később, az első világháború éveiben megvalósult török diákcsera-akciónak.) A Turáni Társaság akkorra már megszerezte a „törökség és tatárság irányadó férfiainak” szóbeli ígéretét a felállítandó internátus anyagi támogatására. Ugyancsak összeköttetésbe léptek „egynéhány turáni vezető férfival” egy közösen megindítandó, havonként részben törökül, részben magyarul megjelenő folyóirat kiadása ügyében, s a beadvány szerint ez a kezdeményezés is a közeli megvalósulás előtt állt. A Turán című folyóirat valóban megjelent a következő évben.

1916. május 2-án, a társaság évi alakuló ülésén Teleki Pál elnök kifejtette, hogy a társaságnak a világháború folytán nagyobb és erősebb szervezetté való átalakítása vált szükségessé. A világháború alatt a társaság tevékenységét a kormány – elsősorban a török szövetség miatt – jelentősebben kezdte támogatni,¹⁵ s ennek, valamint a társadalmi érdeklődés növekedésének köszönhetően a turáni eszme terjedni látszott.¹⁶ A kultúrközpont megemelt kormánytámogatásban részesült, s elsődleges feladata a szövetséges turáni népekkel (Törökországgal és Bulgáriával) való kapcsolattartás lett. A társaság felügyelte a konstantinápolyi magyar intézetet is. (Ezzel az 1916 óta Konstantinápolyban, egyetemen tanító Mészáros Gyula lett megbízva.) Vidéken is alakultak helyi bizottságok (Debrecen, Temesvár).

Az 1917-es első Turán Pekár Gyula „Turáni munka” című elnöki megnyitójával kezdődött, melyet a kultúrközpont első előadójaként mondott el 1916. november 17-én. Ebben Pekár hangsúlyozta, hogy a háború előtti turanizmus – mely akkor még csak a távoli jövőben megvalósulható álomnak látszott – mára, a háború viharában,

realitássá vált, hiszen a magyar–török–bolgár szövetségben testet öltött a turáni testvérnépek összefogása. Ez azonban csak a kezdet kell, hogy legyen, a magyar nép feladata – most már a törökökkel és a bolgárokkal együtt – a távoli Ázsia még alvó turáni néptömegeit „felébreszteni”, s így megvalósítani a nagy turáni szövetséget. A háborús helyzet igazolta a Turáni Társaságot, eszméit, működését, s ennek tudatában újult erővel láthat legfőbb kötelessége teljesítéséhez, „a turáni összetartozóság tudatának terjesztéséhez”. Pekár előadása a politikai turanizmus céljait fogalmazta meg, mely ekkor bizonyos mértékben kapcsolódott az ország hivatalos külpolitikai célkitűzéséhez, s mint ilyen élvezte a hivatalos politika támogatását, de természetesen csak azokban a kérdésekben, melyek a török–bolgár relációhoz kötődtek (mint például a török diákcsera-akció, a konstantinápolyi magyar intézet stb.). A turanizmust persze nem mint politikai programot értelmezték a kormányzat részéről (a társaságon belül is csak egy csoport), de a turanizmus bizonyos jellemzőit (néptestvériség szólama, nemzeti önértet) és eredményeit (személyes kapcsolatok, intézményi kapcsolatok, kiadványok) a propagandában és a külkapcsolatokban felhasználták.

A török diákok magyarországi taníttatásának akciója

A Magyar Keleti Kultúrközpont (MKKK) szervezte és bonyolította le a török diákcsera-akciót, melynek keretében több mint 200 török, s mellettük még néhány bolgár, bosnyák és albán fiatal tanult magyar középiskolákban (elsősorban mezőgazdasági szakiskolákban). A turáni ifjak magyarországi taníttatásának gondolata is tulajdonképpen visszavezethető a társaság megalakulásának idejére. Több, minisztériumokhoz intézett beadványban vetették fel az ötletet; kérték, hogy a tervek szerint esetleg létesítendő keleti internátus szervezésébe vonják be a társaságot; törökországi kapcsolataikkal tárgyaltak ez ügyben. A turáni ifjak magyarországi taníttatásába végül gyakorlatilag csak a törököket tudták bevonni, illetve néhány bolgár, bosnyák és albán diákot, ezek „beszervezése” azonban nem az adott ország hivatalos csatornáin keresztül történt, mint a török diákok esetében.

A török fiatalok taníttatásának akcióját a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ellenőrizte, de teljességgel az MKKK szervezte és intézte minden apró részletét. Az MKKK átvette a Julián Egyesülettől a bosznia-hercegovinai muszlim ifjak Magyarországon való nevelésére irányuló akció vezetését is. A két akció között lényeges különbség a finanszírozásban volt: míg a török tanulók költségeit – melyet itthon az MKKK-nak kellett adminisztrálni – a török fél fedezte (maguk a diákok szülei fizették a teljes költségért, a török minisztérium csak átutalta az összeget az MKKK-nak), s az MKKK ebből – és még kormánysegélyből – állta a felmerülő kiadásokat.¹⁷ A bosnyák fiatalok taníttatása viszont magyar államköltségen történt, a miniszterelnökség évi 17 ezer korona, a VKM évi 18 ezer korona összeget utalt az MKKK-nak e célra.¹⁸ A tanulók „toborzása” is különbözőképpen történt: a kijelölt török diákok jegyzékét a török minisztérium küldte az MKKK-nak, míg a bosnyák diákokat a magyar hatóságok emelték ki részben a sarajevói magyar gimnáziumból, részben a bosznia-hercegovinai magyar elemi iskolákból, illetve a bosznia-hercegovinai Magyar Egyesület adott javaslatot a kiválasztandó diákok személyére.

A török tanulók felvételének hosszas folyamata volt: az MKKK évente február végén tájékoztatta a török minisztériumot, melyik tanévben melyik tanintézetbe hány tanuló vehető fel. A török minisztérium április végéig kijelölte a diákokat, megküldte jegyzéküket az MKKK-nak. Július–augusztusban a diákok már előkészítő tan-

folyamokon vehettek részt az MKKK szervezésében. Ezek után döntött az MKKK a végleges felvételtől. Így összesen évente mintegy 100–150 török és 30–40 bosnyák diák tanulhatott magyar iskolákban 1916 és 1924 között. Az albán diákok (20 fő körüli számban) a szerbiai és montenegrói katonai főkormányzóságok jóváhagyásával és támogatásával tanulhattak Szabadka földműves-iskolájában, egy részük saját költségén, másik részük a magyar Földművelésügyi Minisztérium támogatásával.¹⁹ A tanulók főként szakiskolákba nyertek felvételt, legnagyobb számban mezőgazdasági szakiskolákba. Sokan tanultak fa- és fémipari szakiskolában, kevesebben felső ipariskolában (Budapest, Győr, Szeged, Újpest, Késmárk, Kassa, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Debrecen iskoláiban).²⁰ Az egyéves képzés után a diákoknak lehetőségük volt vagy felsőbb szakirányú iskolában, vagy középiskolában folytatni tanulmányaikat, illetve aki ezt nem óhajtotta (vagy eredményei nem tették lehetővé), azt szakirányú gyakorlatra irányították. 1918-ban például a mezőgazdasági iskolákat elvégző török diákok közül nagybirtokokra sikerült elhelyezni azokat, akik további magasabb képzésben nem részesültek.²¹

Turanizmus (turkizmus, pánturkizmus) a török–tatár népek körében

A magyarság legközelebbi rokonainak a történeti hagyomány a török népeket tekintette. S bár a 19. század végére a tudomány eldöntöttnek vélte a magyar nyelv (és etnikum) finnugor eredetének tételét, a közvéleményben még sokáig élénken élt a török rokonság hipotézise. A magyar turanizmusban fontos szerep jutott tehát a törökségnek, Törökországnak. Történeti hagyomány, közös történelem, aktuálpolitikai helyzet táplálta a törökség iránti érdeklődést – és rokonszenvet – Magyarországon mind a tudományos kutatók körében (a magyar turkológia komoly, nemzetközileg is jelentős tudományág lett), mind pedig a közvéleményben. Ez utóbbi „törökbarátsága” összefüggött a szabadságharcos „kurucos” hagyománnyal, a Habsburg-ellenességgel, és az oroszellenességgel is. Rákóczi hamvainak hazaszállítása Törökországból, Thaly Kálmán romantikus álkuruc versei a századfordulón mind újabb megjelenési formái voltak a törökök iránti szimpátiának. Igaz, a Monarchia hivatalos külpolitikája nem volt éppen törökbarát, hiszen a tervezett balkáni expanzió éppen a Török Birodalom rovására valósult volna meg. Az első világháborúban azonban szövetségessé vált a Monarchia és Törökország, ami ezt a hivatalos álláspontot is megváltoztatta. (Ekkor, az első világháború éveiben kapta történetében a Turáni Társaság a legnagyobb állami támogatást, éppen a török kapcsolatok miatt, és 1916. november 21-én nyitotta meg kapuit a Konstantinápolyi Magyar Intézet.)²²

A 19. század második felében ért Törökországba a nyugat-európai – nemzetállamokra alapozó, „államnemzeti” – nacionalizmusoktól különböző, így a török viszonyokra jobban alkalmazható nemzeti eszme ideológiája. Az 1848–1849-es európai szabadságharcok leverése után Törökországba menekült magyar és lengyel hazafiak²³ magukkal vitték a közép-európai romantikus nacionalizmust, „kultúrnezmet”-tudatot, melyet sokkal jobban lehetett alkalmazni az etnikailag sokszínű, de gyakorlatilag nagyon bizonytalan belső határokkal rendelkező Oszmán Birodalomra és népeire, mint a nyugati modellt. A közép- és kelet-európai népekhez hasonlóan a török nemzeti érzést is történeti és nyelvészeti művekkel teremtették meg, amelyek bizonyították, hogy az Oszmán Birodalmon belül a törökség önálló, saját történelemmel, hagyományokkal és nyelvvel rendelkező etnikum.

A 19. század második felében megindult török nemzeti ébredés során a törökség az Oszmán Birodalom és az iszlám vallás keretein belül ugyan, de mégis önálló nemzetként próbálta meghatározni önmagát.²⁴ Ez a folyamat az Oszmán Birodalom népei közül utolsóként a törökök körében kezdődött, s akkor is főleg külföldi ösztönzésre: részben az európai turkológia, részben az európai eszmeáramlatok hatására, melyeket a külföldön tanuló török fiatalok vittek hazájukba. A külföldről eredő ösztönzők közül a legnagyobb jelentősége a turanizmus és a török nacionalizmus kialakulásában Vámbéry Árminnak volt. A modern török nacionalizmus formálódásában bizony megtaláljuk a turanizmus hatását.²⁵ Vámbéry törökországi tartózkodása során – amint arról önéletrírásában is beszámolt – kapcsolatba került az akkori török reformgondolkodókkal, politikusokkal, fiatal értelmiségiekkel és tudósokkal, akikkel aztán hosszú évekig összeköttetésben, sőt barátságban maradt.²⁶ Közép-ázsiai utazásairól szóló munkáiban Közép-Ázsia török népek lakta területeinek megjelölésére Vámbéry a Turán kifejezést használta.²⁷ A terminus tulajdonképpen tőle terjedt el a török népek között. A „turáni” kifejezés pedig az itt élő – vagy innen elszármazott – török–tatár (ideértve a finnugorokat is) és mongol népeket, illetve nyelveket jelölte, bár a tudományos világban ezt a terminust lassan az „urál-altaji” elnevezés váltotta fel.

Vámbéry könyveiben azt állította, hogy minden török–tatár népcsoport tulajdonképpen egy fajhoz tartozik, és szót ejtett egy lehetséges nagy pántörök birodalomról,²⁸ amelyet a fajilag rokon és vallásilag azonos népcsoportok alkotnának Törökország vezetésével az Adriától Kínáig. Vámbéry később visszautasította, hogy a turanizmusnak vagy a pánturkizmusnak ő lett volna a kezdeményezője vagy terjesztője, sőt magát a gondolatot is délibábnak bélyegezte,²⁹ de a szellem már kiszabadult a palackból: a pántörök birodalom, illetve a turanizmus víziója már élt, és bárki alkalmazhatta.³⁰ De nem a törökök voltak, akik ezt először megtették.

Újabb lendületet adott a török nemzeti tudat kialakulásának a születő tatár, azerbajdzsán stb. nacionalizmus, főként amikor 1907–1908 folyamán tatár emigránsok kerültek Törökországba, és szervezeteiket ott alakították újjá.³¹ A turanizmus kialakulásában, terjedésében a legnagyobb szerepet gyakorlatilag a közép-ázsiai, oroszországi török–tatár népek játszották, bár a magyar turáni hagyományban erről nem esett szó. A magyar turáni irodalomban az oroszországi török–tatár népek gyakorlatilag csak a turáni népek felsorolásaiban szerepeltek. Vámbéry és még néhány tudós foglalkozott e népekkel, de ez az érdeklődés a közvéleményben megmaradt az egzotikumnak szóló figyelem szintjén, átszínezve a rokonság lehetőségével, és nem alakult ki e népek köré turáni ideológia.³² A rokonság tudata tehát adott e népeknek fontosságot, de politikai jelentéktelenségük miatt a magyar turanizmus ideológiája nem sokat foglalkozott velük.

A 19. század közepén a közép-ázsiai népekről Vámbéry Ármin leírásai számtalan a legjelentősebb forrásanyag. A kazah, türkmén, kirgiz, üzbég történeti hagyomány számon is tartja Vámbéryt. Az ottani lakosság jelentékeny része nomád életformát élt, írott nyelve nem volt, és nem nemzeti, hanem inkább törzsi vagy klán-tudattal rendelkezett. Ráadásul mohamedánok voltak, s számukra az identitás a vallásban jelentkezett, nem az etnikumban. Mégis, a 19. század második felében közöttük is megindult a nemzeti ébredés folyamata.³³

Oroszország vezető, legtekintélyesebb török népei a tatárok voltak, nemcsak létszámuk, hanem főként gazdasági hatalmuk révén. (Különböző ágaik voltak: krími, uráli, volgai tatárok.) Gazdag kereskedők, virágzó városok, külföldön tanuló fiatalok, saját létesítésű tatár iskolák jellemezték a krími tatárok életét. Európa és Oroszország

erősödő nacionalizmusával, a közvetlen közelről fenyegető pánszlávizmus és russzifikáció veszélyével nőtt a tatárok nemzeti öntudata is. Kapcsolatokat építettek ki a többi oroszországi török népekkel és az Oszmán Birodalommal is, melynek igen nagy volt a presztízse Közép-Ázsiában.

A tatár nemzeti ébredés legnagyobb alakja a krími tatár Izmail bej Gaspirali (avagy oroszosan Gaszprinszkij) lett. Orosz iskolázottságú, de Törökországot és Párizst is megjárt tudósként, még Konstantinápolyban megismerkedett az ifjútörökök mozgalmával és a pánszlávizmus eszméjével. Az előbbiből a perzsa hagyományokkal való szakítás és az európaizálódás gondolatát, az utóbbiból pedig a modernizálás, az iszlám földek felszabadítása (persze az orosz uralom alól) és az összes mohamedán egy államban való egyesítésének ideológiáját vette át, és gyúrta egy egységes eszmerendszerbe. A Krímbe visszatérve 1883-ban megalapította Tercüman (Terdzuman) című folyóiratát, mely húsz évig irányt szabott az oroszországi török népek nemzeti fejlődésének. Lapjában az új török nyelvet használta, melyet az ifjútörökök alkottak az arab és perzsa eredetű szavak elhagyásával. Új terminust is bevezetett: „türkcsülük” – azaz „törökség” –, amellyel minden török nép egységét fejezte ki. Ez már nem is pánszláv, hanem pántörök ideológia volt, amit aztán az ifjútatóroknak nevezett hívei és a tatár nacionalisták képviseltek. (Igaz, híveinek egy része aztán túlhaladta mesterét, és 1905 után már nem „türkcsülük”, hanem „tatarzsilik”, azaz „tatárság” lett a jelszavuk, s céljuk nem egy nagy pántörök, hanem egy kisebb, de tisztán tatár nemzeti állam megeremtése lett.) Gaspirali minden török nép egységét hirdette: „Egyek vagyunk nyelvben, lélekben és tettekben.” A gazdag tatár kereskedők támogatásával Gaspirali új, modern ismereteket oktató tatár iskolákat alapított, ahol a török identitás lett az alap. Kazany, a krími tatárok központja, egyetemével, folyóirataival, kultúrájával a mohamedán világ egyik fővárosa lett.

A török népek politikai aktivitása 1905–1907-ben, az orosz forradalmi események idején érte el tetőfokát. A tatárok célja az lett, hogy Oroszország összes török népét egyesítsék, s ebben a törekvésben erősen Törökország felé orientálódtak. 1908–1910 folyamán, az oroszellenes tatár lázongások leverése után, az orosz megtorlás miatt sok tatár nacionalista emigrált Törökországba, s így oda helyeződött át a pántürkizmus központja. A török nacionalizmus alapjait tehát tulajdonképpen Oroszországban rakták le. Az ifjútörökök is átvették a pántürkizmus ideológiáját, és társaságaikkal a török kultúra reneszánszát, az idegen befolyásoktól való megtisztítását próbálták megvalósítani. Beszéltek a turániak – török–tatár, mongol, finnugor népek – közösségéről, és 1908–1912 között több török és turáni társaság létesült Konstantinápolyban. (A magyarországi Turáni Társaságot 1910-ben alapították!) 1911-ben az 1904 óta Törökországban élő tatár Akcsura (Akcsurin) hozta létre a Türk Ocağı (Török Otthon) társaságot és folyóiratát, a Türk Yurdu-t (Török Anyaföld). A társaság és folyóirata a pántürkizmust az iszlám nélkül hirdette, ami gyakorlatilag nem volt más, mint a turanizmus ideológiája. Így is nevezték ezt az eszmét: turanizmus, vagy pánturanizmus, és ugyanazok az elemek jelentek meg ebben is, mint a magyar turanizmusban: a turáni múlt és a turáni mitológia.

A turáni népek térbeli kiterjesztését – a török–tatár népek mellett a finnugor és a mongol népeket is e család tagjaiként kezelték – a terminus időbeli kiterjesztése követte. Kialakult a turáni múlt mitológiája: Atilla és hunjai, Dzsingisz kán és mongoljai nemcsak részesei, hanem dicső ősei lettek a turáni történelemnek. A jövőt illetően pedig egy új, hatalmas turáni állam létesítéséről szöttek terveket a turanizmus hívei, Törökország és Németország katonai erejében bízva. Más folyóiratok is felkapták a

turanizmusnak megfelelő pántürkizmust, amely az első világháború előestéjén érte el tetőpontját.

Bár a Türk Yurdu kulturális folyóiratként határozta meg önmagát, hatása nyilvánvalóan politikai volt, és nemcsak Törökországban érvényesült, hanem Közép-Ázsia török népei, a tatárok, azerbajdzsánok, baskírok, kazahok között is. Hasan Gati tatár történész például az emberiséget két csoportra osztotta: árja és turáni fajokra, és történetüket is ebben a felosztásban tárgyalta. (E csoportosítás szerint a japánok és a törökök is rokonok.) A tatárok azonban – magasabb kulturális színvonaluk, korábbi nemzeti mozgalmuk miatt – hamarosan (a századfordulón, a század első éveiben) túlléptek a pán-eszméken (pániszlám, pántörök), s míg a többi török nép továbbra is ezen ideológiák mellett maradt, ők már kifejezetten nemzeti célokért küzdöttek. 1914 után aztán Közép-Ázsiában a pántörök eszmeiségű mozgalmak helyett mindinkább a nemzeti sajátosságok iránti érdeklődés került előtérbe: a tatárok mellett a baskírok, kazahok is saját kulturális, gazdasági, társadalmi problémáikkal kezdtek foglalkozni. A turanizmus mitológiája helyett a nemzeti kultúra kialakítása és erősítése lett a fő cél.

A turanizmus Törökországban

Törökországban is hasonló hullámvonallal írható le a turanizmus története. Igaz, az ifjútörökök hivatalos „krédója” még 1908-as győzelmük, hatalomátvételük után is az ottománizmus maradt, ami a birodalom – benne a sok különböző vallású nemzetiséggel – egységének megtartását hirdette. A keresztény területek elvesztése után azonban csak mohamedán tartományok maradtak a birodalomban, melynek egységét ekkor ideológiailag a pániszlámizmus szolgálhatta legjobban, de egyre jelentősebb lett a pántörök kulturális és politikai mozgalom is.

1908-ban megalakult a Türk Derneği (Török Társaság), melynek célja az összes török nép múltjának és jelenének, körülményeinek a tanulmányozása lett, s ezzel gyakorlatilag első ízben nyert teret Törökországban a pántörök mozgalom. A társaság tudományos és kulturális tevékenységet szándékozott folytatni: tanulmányozni a török földek ősi és jelenkori geográfiáját, a török népek történetét, nyelvét, irodalmát, néprajzát, társadalmi viszonyait és jelenkori civilizációját. A tudományos kutatás mellett az ismeretterjesztést is legalább olyan fontosnak tartották a társaság vezetői és tagjai – pántörök vezetők, oszmán nem muszlimok, külföldi orientalisták –, mint a megismerést magát, hiszen az egyik fő cél éppen a török nép „török öntudatra való ébresztése” volt. 1911-ben a társaság havi folyóiratot indított, amely azonban csak hét számot ért meg. Az ezután – amint erről már szó esett: tatár emigránsok által – alapított Türk Yurdu (Török Anyaföld) folyóirat viszont a politikai pántörök ideológia orgánuma lett, szoros kapcsolatban a szintén 1912-ben létrehozott Türk Ocağı (Török Otthon) társasággal. E társaság fő célja a török népek nemzeti műveltségének, oktatásának megteremtése és színvonalának emelése volt, valamint tudományos, gazdasági és társadalmi viszonyainak javítása. Tevékenységüket klubok megnyitása, tanfolyamok szervezése, előadások és vitáestek rendezése, könyvkiadás, ismeretterjesztés jellemezte.

A Törökországban élő oroszországi tatár és más török emigránsok számára a turanizmus valóban politikai programot jelentett, amely – legszélesebb értelmében – az összes török nép egyesítését hirdette egyetlen hatalmas turáni államban Törökország, Oroszország, Perzsia, Afganisztán és Kína területéről. Törökország törökjei körében ez az eszme csak korlátozott támogatást élvezett. A törökök sokkal nagyobb érdeklődést mutattak saját irodalmuk, kulturális és társadalmi viszonyaik iránt, és

jobban tudatában voltak saját, török identitásuknak, a török népeken belüli elkülönülésüknek is. S bár ekkor jelent meg a rokonság érzése az újonnan felfedezett közelebbi és távolabbi rokon népekkel kapcsolatban, az igazán nagy érdeklődést a török hagyományok, folklór és nyelv váltotta ki. Az első világháború éveiben azonban a török nacionalizmus eszmeiségében ismét megjelent a turanizmus. A nagyobb reményeket – a Török Birodalom esetleges területi megnövekedése az oroszországi török fajú mohamedán népek lakta területekkel – ideológiailag a pántörök eszme (illetve a turanizmus) támogatta, politikailag és katonailag pedig az a tény, hogy Törökország két erősnek látszó, ráadásul a térségben jelen lévő szövetséggel – Németországgal és a Monarchiával – rendelkezett az örök rivális, Oroszország ellenében. 1914-ben Ziya Gökalp – pántörök szimpátiával rendelkező ifjútörök – Kizil Destan (Vörös eposz) című versében így írt: *„Az ellenség földjét elpusztítjuk, / Törökország nagyobb lesz és megvalósul Turán.”*³⁴

Mindennek természetesen az első világháború befejezése vetett véget. 1917-ben ugyan még fellobbant a remény, hogy Oroszországtól, illetve Szovjet-Oroszországtól meg lehet szerezni a közép-ázsiai területeket, és meg lehet valósítani a turáni birodalmat, de mindez akkor már valójában csak illúzió volt, hiszen Törökország saját birodalmáért küzdött, majd annak elvesztése után etnikai határaiért. 1918. október 30-án Törökország aláírta a világháborúnak véget vető fegyverszünetet, de az 1920-as békeszerződést az időközben Musztafa Kemál vezetésével kibontakozott nemzeti megújulási mozgalom hatására elutasították. A török nemzetgyűlés deklarálta Törökország szuverenitását. S bár a török szultán képviselője 1920 augusztusában aláírta a sèvres-i békét – mely Konstantinápoly kivételével megfosztotta Törökországot európai birtokaitól, az arab tartományokból (francia) mandátumterületeket hozott létre, a tengerszorosokat nemzetközi ellenőrzés alá helyezte –, a Kemál-kormány nem ismerte ezt el. A békediktátum elfogadásának kikényszerítésére indult (angol támogatással érkező görög) csapatok ellen a törökök felvették a harcot. Mindennek eredményeképpen 1923 júliusában az antant hatálytalanította a sèvres-i békét, és Lausanneban új, az addig tervezettnél a törökök számára jóval kedvezőbb béke-megállapodást írt alá Törökországgal.

A kemalista forradalom új ideológiát vezetett be a török nemzettudatba: a szűkebb értelemben vett törökországi törökök etnikai és – ami szintén lényeges – szekularizált nemzetállamának megteremtését. Kemál pasa már fellépésekor, 1920-ban világossá tette, hogy Törökország népéért harcol, nem pedig a nemzeti határokon kívüli, homályosan meghatározható népességért és bizonytalanul körülhatárolható területekért. 1921. december 1-i beszédében a pántörök mozgalmakat határozottan haszontalannak és veszélyesnek minősítette. *„A Nagy Nemzetgyűlés és Törökország kormánya, annak a népnek a nevében, amelyet képvisel, nagyon visszafogott, távol áll a fantazmagóriáktól és teljességgel realista. (...) Uraim, nem olyan emberek vagyunk, akik álomképeket kergetnek, és olyan tetteket sürgetnek, amelyeket nem áll módjukban megtenni. (...) Ahelyett, hogy olyan ideákat kergetnénk, amelyeket nem tudunk és nem is tudhattunk megvalósítani, és amelyek csak ellenségeink számát és így a ránk nehezedő nyomást növelték, forduljunk természetes, legitim határaink felé. És tudjuk határainkat. Uraim, nemzetünk megérdemli az életet és a függetlenséget. Ezért – és csak ezért – adjuk életünket.”*³⁵ Kemál pasa határozott, egyértelmű és megvalósítható politikai irányt szabott: a függetlenség megvédése a nemzeti határokon belül.³⁶ Ez a konkrét program alkalmas volt arra, hogy tömegeket mozgósítson, egy gyakorlatilag új

ország nemzeti ideológiája legyen, és a birodalom elvesztését a nemzeti függetlenség és a török nemzetállam tudatával kompenzálja.

A török turanizmus és pántörök mozgalom sikertelenségének okait áttekintve magyarázatot kaphatunk a hasonló jellegű magyar turanizmus korlátozott befolyására és támogathatóságára is, noha természetesen figyelembe kell vennünk a különbözőségeket is.³⁷ A pántörök ideológiát – az első világháború idejét kivéve – nem támogatta a kormányzat, hiszen az a kemáli forradalomig – amikor a török nacionalizmus került előtérbe – a birodalom egységének megőrzését tekintette fő feladatának, s ehhez ideológiailag a pániszlám és a pánottomán eszmék nyújtottak segítséget. A pántörök mozgalom nem volt képes tömegtámogatást sem szerezni, és csak egy szűk körű értelmiségi csoport szívügye maradt, mivel céljaival a nagyrészt írástudatlan népesség nem tudott azonosulni. A pántörök ideológia programja nem volt eléggé konkrét, és nem foglalkozott Törökország gazdasági és társadalmi viszonyaival, noha nyilvánvalóan a török népességet leginkább ezek a kérdések foglalkoztatták. A turanizmus pedig még a pántörök eszménél is megfoghatatlanabb, bizonytalanabb célú és kimenetelű ideológia volt, ezért Törökországban – a világháború néhány évét kivéve – jelentős szerepet nem játszott, bár természetesen jelen volt és maradt is a török szellemi életben.

Napjainkban, a Szovjetunió felbomlásával függetlenné vált népek nagy része története folyamán először alakíthatott nemzeti államot. Hagyományait, történelmüket az orosz és az azt követő szovjet elnyomás előtti időkben keresik, így szinte törvényszerűen jutnak el Vámbéry Ármin munkáihoz, akinek egyébként emlékét megőrizték. Nemzeti identitásukat a nomád múlt, a török rokonság és az iszlám együttesen határozza meg, s ebbe a képbe néhol Vámbéry s bizony a turanizmus is belekerülhet. A közép-ázsiai térség ásványkincsei révén, úgy tűnik, egyre jelentősebb terület lesz; Törökország is igyekszik jó kapcsolatokat kialakítani ezekkel az országokkal. Ebben a folyamatban pedig esetleg még a valamikori néprokonsági eszme is előkerülhet: nem véletlen talán, hogy Törökországban az utóbbi években két könyv is megjelent a turanizmusról.

Jegyzetek

¹ *Farkas Ildikó*: A turanizmus. In: *Magyar Tudomány*, 1993/7. 860–868.

² *Germanus Gyula*: Turán. Budapest, 1916.; *Kincses Nagy Éva*: A turáni gondolat. In: *Östörténet és nemzet-tudat*. Szeged, 1991. 44–49.

³ *Bán Aladár*: A turáni népek. In: *Turán*, 1940/2. 57–59.

⁴ *Paikert Alajos*: A turáni gondolat politikai vonatkozásai. In: *Turán*, 1925/1–4. 1–8.

⁵ *Teleki Pál*: Táj és faj. In: *Turán*, 1917/1. 17–29.; *Uő*: A Turán földrajzi fogalom. In: *Turán*, 1918/1–2. 44–83.

⁶ *Turán*, 1918/1.

⁷ *Landau, Jacob M.*: Pan-Turkism in Turkey. A Study in Irredentism. Hamden, Connecticut, 1981. 176–186.; *Zenkovsky, S. A.*: Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960.; *Kohn, Hans*: Pan-Movements. In: *Encyclopaedia of Social Sciences*, XI. 1933. 544.

⁸ *Glatz Ferenc*: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987. Budapest, 1988. 412.

⁹ *Szj Enikő*: A finnugor néprokonsági eszme a 20-as, 30-as években. In: *Östörténet és nemzet-tudat 1919–1931*. Szeged, 1991. 72–89.

¹⁰ *Paikert Alajos*: Előszó. In: *Turán*, 1913/1. 1.; *Uő*: Turáni Társaság. A Turáni Társaság alapszabályai. Budapest, 1910.

¹¹ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel 1/1912. A beadvány kézzel frott fogalmazványa található itt, sok javítással, változtatással, melyek Paikert Alajostól származnak.

¹² *Teleki Pál*: Bevezető. In: *Turán*, 1913/1. 3–6.

¹³ *Ormos Mária*: Nácizmus – fasizmus. Budapest, 1987. 149.

¹⁴ *Paikert*: A Turáni Társaság alapszabályai. i. m. 7–14.

¹⁵ A világháború ideje alatt a Turáni Társaság neve Magyar Keleti Kultúrközpont volt. A társaság a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közvetlen irányítása alá tartozott. A minisztériumon belül az irányítást 1917-ig Klebelsberg Kunó államtitkár végezte, aki egyben a társaság társelnöke is volt. Klebelsberg 1917 tavaszától miniszterelnökségi államtitkár lett, a társaság onnan is kapott támogatást.

¹⁶ A sajtóban – nem a tudományos lapokban – a turanizmussal rokonszenvező írások jelentek meg, például a Nyugatban is. *Felvinczi Takács Zoltán*: Turanizmus. In: Nyugat, 1914. december, 629–635.

¹⁷ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel.

¹⁸ MOL P 1384. 3. csomó 1918. május 2., illetve 14. csomó 14. tétel.

¹⁹ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel.

²⁰ MOL P 1384. 14. csomó 14. tétel 1917. Iskolák jegyzéke.

²¹ Turán, 1918. Oktatásügyi 128.

²² Az intézet munkáját igazgatótanács irányította, melynek Klebelsberg Kunó volt az ügyvezető alelnöke és József Ferenc főherceg az elnöke. Konstantinápolyban az intézet igazgatója Hekler Antal lett. Az intézet ösztöndíjasokat fogadott, akik itt helyet és lehetőséget kaptak török tárgyú tanulmányok folytatására. Az ösztöndíjasok nem tudtak törökül, az intézetben tanulták a nyelvet. Az intézet házat bérelt Konstantinápolyban, ahol az ösztöndíjasok laktak, és szakterületüknek megfelelő kutatásokat folytattak. Eredményeiket a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményeiben adták ki. (Henrik Glück: Török művészet; Hekler Antal: Isteneszmény és portrait a görög művészetben; Mordtmann: Adalék Buda 1526-i elfoglalásához; Kós Károly: Sztambul. Várostartó és architektúra.) *Tóth Gábor*: Az első külföldi magyar tudományos intézet. Konstantinápoly 1916–1918. In: Századok, 1995/6. 1380–1394.

²³ *Lewis, Bernard*: The Emergence of Modern Turkey. London, New York, Oxford University Press, 1962. 339–341.; *Karpát, Kemal*: Kossuth Törökországban. A magyar menekültek szerepe az Oszmán Birodalom modernizálásában. In: Keletkutatás, 1989. tavasz, 35–47.

²⁴ A roppant gazdag szakirodalomból lássuk most csak a legjelentősebbeket: *Lewis*: i. m.; *Landau*: i. m.

²⁵ *Námik, Hüszein*: A turanizmus és a faji érzés kialakulása Törökországban. Budapesti Szemle, 205. kötet, 1927. 474–478.; Turanism – An Aspect of Turkish Nationalism. In: Balkan Studies, 1960. Vol. 1. 19.; *Lewis*: i. m. 341–342.

²⁶ *Vámbéry Ármin*: Küzdelmeim. Budapest, 1905. 137–139.; *Hazai György*: Vámbéry Ármin. Budapest, 1976.

²⁷ *Vámbéry Ármin*: Közép-Ázsiai utazás. Pest, 1865. 392–393.; *Uő*: Vándorlásaim és élményeim Perzsiában. Pest, 1867.; *Uő*: Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából. Pest, 1868. 239.

²⁸ *Vámbéry* vázlatai Közép-Ázsiából. i. m. 239.; *Vámbéry*: Közép-Ázsiai utazás. i. m. 392–393.

²⁹ *Vámbéry Ármin*: Nyugat kultúrája keleten. Budapest, 1906. 337., 348.

³⁰ A turanizmus – az eddigiek értelmében – minden turáni nép egyeséről beszélt. A turkizmus (turkizmus) ellenben a nyelvilag és politikailag egységes török népek – az Oszmán Birodalom eszméjétől függetlenül – egy önálló etnikai államban való egyesítését tűzte ki célul. A pánturkizmus ennél szélesebb körben, a török népek körében kívánta ezt megvalósítani, de szintén szigorúan etnikai alapon. A turanizmus – vagy nemzetközi használatban „pánturanizmus” – az összes turáni eredetűnek tartott népet számon tartotta, azaz a török-tatár, mongol, finnugor népeket is. Mindezek összefogásával – nem feltétlenül egy államban való egyesítésével, inkább csak szövetségszerű megszervezésével – tervezte elérni a turáni népek „felemelését”, önállóságuk, függetlenségük kivívását, nemzetközi súlyok erősítését. A törökség körében elterjedt eszme volt még a 19. század végén, a 20. század elején a pániszlámizmus, mely szerint az államot a vallásnak kell egyben tartania, s minden igazhitű egyetlen államba kellene egyesíteni; és a pánottománizmus, mely az akkori birodalom fenntartását tűzte ki célul, az akkori dinasztia uralmával, hiszen a birodalmat a dinasztíának kell összetartania.

³¹ Az 1905-ös oroszországi forradalmi események sodrában az oroszországi mohamedán – ráadásul török etnikumú – közép-ázsiai népesség nyílt törökszimpatiája felkelésekben, lázongásokban is megmutatkozott. Az ezt követő orosz megtorlás elől sok tatár nacionalista vezető menekült Törökországba.

³² A 19. század második felében Vámbéry Ármin foglalkozott a közép-ázsiai török népekkel. „Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából” című művében külön fejezetet szentelt e népek leírására: „XVI. fejezet: A középpázsiai, iráni és turáni fajok ethnographiai vázlata” címmel. „Egy nép sem bírhat az ethnographia terén ránk nézve oly nagy érdeklődéssel, mint a török-tatár, mely annyi különböző név alatt és alakban jelent meg a világ-események színpadán és a mi saját történelmi viszonyainkra is oly hatalmas befolyást gyakorolt” – írta e népek jelentőségét hangsúlyozva. Véleménye szerint a török-tatár népek egy fajhoz tartoztak, amelyet turáninak nevezett. Megkülönböztette a Kína belső területeitől a Kaszpi-tengerig található keleti törököket (kirgiz, kazah, karakalpak, turkoman, özbec) és a Kaszpi-tengertől az Adriáig és a Duna partjáig lakó nyugati törököket, akiket „nem annyira arculati jegyeik miatt, mint inkább a nyelv, jellem és erkölcsök hasonlósága következtében számíthatjuk a családösszességhez”. (Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából. 237–

290.) Vámbéry természetesen ide számította a magyarságot is, ennek bizonyítására külön könyvet is írt. (*Vámbéry Ármin: A magyarok eredete.* Budapest, 1882.)

³³ *Zenkovsky, S. A.: Pan-Turkism and Islam in Russia.* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960.; *Fisher, A: The Crimean Tatars.* Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, '978.; *Vámbéry, Ármin: Das Türkenvolk.* Budapest, 1885.; *Uő: The Awakening of the Tatars.* In: *The Nineteenth Century*, LVII. 1905. 217–227.

³⁴ *Lewis: i. m. 345.*

³⁵ Idézi *Lewis: i. m. 346.*

³⁶ *Landau: i. m. 72.*

³⁷ *Landau: i. m. 186.*

TÖRTÉNETÍRÁS BULGÁRIÁBAN A KONTINUITÁS ÉS A VÁLTOZÁS KÖZÖTT

2004 tavaszán a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársai „*Történészek a történelemről*” címmel kérdőíves kutatást végeztek, amelynek eredményeit az intézet Isztoricceszki pregled (Történelmi Szemle) szakfolyóiratában publikálták.¹ A magyar történészek figyelmébe ajánlom a publikáció rövid összefoglalását, amely az 1980 utáni bulgáriai történetírás fejlődését mutatja be. A tanulmány az eddig megjelent historiográfiai áttekintéseken és a kutatócsoport saját kutatásain, valamint a kérdőív eredményeinek elemzésén alapszik. A historiográfiai szövegek a külső analitikus megközelítést jelentik, a megkérdezett történészek válaszai pedig megmutatják a történész belső felfogását. A két szempont együttes figyelembevételére lehetőséget nyújt, hogy tisztázni lehessen a történettudomány és a történészek viszonyát a mai gazdasági, politikai és társadalmi transzformációkhoz, valamint a kontinuitás és változás arányát.

A többi volt szocialista országhoz hasonlóan a bolgár történettudomány mai fejlődése következménye és egyben megtestesítője a szocialista korszak után végbement társadalmi változásoknak, a demokrácia és a piacgazdaság felé való átmenetnek. Emellett hatással voltak rá az egyetemes történetírásban végbement viták, illetve a 20. században a hagyományos, pozitívista és nemzeti történetírás alternatívájaként jelentkező ún. új történettudomány, valamint a posztmodern elméletek a történeti tudatról, a történelem megismerhetőségéről és végéről. Ezek a viták alapot adnak arra, hogy a hagyományos történettudomány válságáról beszélhessünk.

A jelenlegi tudományos intézményrendszer és a bennük dolgozó történészek, illetve a történeti kutatások már kialakult orientációja megmagyarázza, miért dominál a bolgár történettudományban a hagyomány a megújulással szemben. Az átmeneti korszakban az intézetek és a történeti kutatások további fennmaradása érdekében és az új körülményekhez való alkalmazkodás során a következő folyamatok zajlottak le: a meglévő tudományos intézmények reformja, autonómiájuk kialakítása, új magánintézmények létesítése, megfelelő erőfeszítések megtétele a pénzügyi problémák leküzdése érdekében (miután a tudomány állami finanszírozása drasztikusan lecsökkent), a szakmai paradigmák megváltoztatása a marxista filozófia és módszertan meghaladása révén, a történettudomány közelítése a társadalmi témákhoz, illetve az interdiszciplináris módszerekhez, az egyetemes historiográfiai diskurzusba való bekapcsolódás, valamint új szakmai szempontok kialakítása. Míg a hagyomány és a kontinuitás a „rég”i akadémiai és egyetemi központokra jellemzőbbek, az alternatív eszméket könnyebben fogadják be az új vagy a hagyományos tudomány számára periferikus intézményekben és szakmai körökben.

Érdeklődés és módszer alapján feltételelesen két csoportra oszthatjuk a történészeket. Amíg a „tradicionalisták” tovább építik a nemzeti múlt elbeszélését, nagy hangsúlyt fektetve a politikai eseménytörténetre, az újítók az interdiszciplináris kutatások, a mikro-történet, a társadalom- és kultúrtörténet felé fordulnak. A pozitívista módszerek szellemében a „tradicionalisták” az „igazi múlt objektív valóságát” akarják feltárni a levéltári források kritikai elemzése révén. Az „innovátorok” viszont új (alternatív) forrásokat vagy posztmodern elemzést használnak, amikor a már elfogadott történelmi „igazságot” és a múlt „konstrukcióját” igyekeznek bemutatni. A történelmi

igazság megismerhetőségének viszonylagosságáról és a múlt konstruálásáról beszélnek, végső soron vitatják a megismerhetőségét.

A bolgár történettudomány jelenkori helyzetére vonatkozó elemzésekben olyan szakmai szempontok tükröződnek, amelyeket erősen befolyásolnak szerzőik lakhelye, illetve intézményi hovatartozása. Másként vélekednek a hazai és a külföldi szakértők. A bolgár történettudomány vizes poharát a hazaiak „belülről” félig telinek,² a külső szemlélők pedig félig üresnek látják.³ A folytonosságot leginkább a nemzeti orientáció miatt kritizálják a külső elemzők, valamint a pozitivisták módszer miatt, amelyet az 1989 utáni változás után is alkalmaz. Ez a kritika közvetlenül arra mutat rá, hogy a történetírás gyakorlata „leküzdí” azt az elméletben összeegyeztethetetlen dolgot, ami a pozitívizmus előítélet nélküli tényfeltárása és a történeti kutatások nemzeti elkötelezettsége között húzódik.

Néhány historiográfiai tanulmány a bolgár történetírást a balkáni országok vagy a volt keleti blokk országai nemzeti történettudományainak kontextusába helyezi el. A jelenkori kelet-európai történetírások összehasonlító vizsgálata szerint a bolgár történettudomány a balkáni történetírásokra jellemző vonásokat hordozza, de az aktuálpolitikai problémák és a nacionalizmus kisebb hatással vannak rá a posztjugoszláv államokhoz (Szlovénián kívül), Albániához és Romániához viszonyítva.⁴ Az elemzések szerint szükségesnek látszik leküzdeni az olyan, a kelet-európai historiográfiára jellemző jelenségeket, mint a történettudomány ismételt átpolitizálása és a konjunkturális igényeknek való megfelelés a múlt átértékelésében; illetve a történészek bizalmatlansága az elmélet és főleg a történelemfilozófia iránt.

Tekintettel, hogy a történelem az identitás kialakításának és legitimációjának egyik eszköze, valamint sokoldalú hatással van a modern társadalom történeti tudatára, a múlt tudományos kutatása diverzifikálódott és bonyolultabbá vált. Azért az megjósolható, hogy a történetírásban az igazi változás valószínűleg fokozatosan megy majd végbe, a „tradicionális” és „innovatív” irányzat képviselői közötti aktív együttműködés és vita eredményeként. Nyilvánvaló, hogy a modern, pluralista világban mind a kettőnek van létjogosultsága, tehát egyiknek sem szabad a másikhoz lenézően, előítéletekkel és dogmatikusan közelednie. Tulajdonképpen – ha nem harcolnak egymással kibékíthetetlenül – ezek az alaprendenciák úgy a bolgár, mint az egyetemes történettudományban kölcsönösen kiegészítik és helyesbítik egymást a múlt képének rekonstruálásában. Elengedhetetlen azonban a tudományos és szakmai erkölcs.

A „Történészek a történelemről” elnevezésű kérdőíves kutatás célja az volt, hogy felmérje a bolgár és külföldi történészek viszonyát a történelemhez mint szakmához, tudományhoz és társadalmi gyakorlathoz, valamint az aktuális bolgár történelmi kérdésekhez. A kutatás kérdőíves módszerrel történt, a megkérdezettek névtelenül válaszoltak előre megadott kérdésekre. A kérdőívet 500 példányban küldtük szét, 331 válasz (66,2%) érkezett. Ezek közül 315 Bulgáriában dolgozó történészekről és 16 külföldről (bulgaristáktól, balkanistáktól és külföldön működő bolgár történészekről).

A felmérésben részt vevők mindegyik generációt képviselték: a doktoranduszoktól kezdve a nyugdíjas történészekig. A legnagyobb arányban a 36 és 50 év közötti történészek voltak (46%). Jelen van az összes tudományos fokozat és cím: a professzoroktól és a történettudományok doktoraitól kezdve a tudományos munkatársakig, valamint a tudományos fokozat nélküli kutatókig. Az arányoknak megfelelően képviseltetik magukat a Bolgár Tudományos Akadémia intézeteiben (24%), a múzeumokban, egyetemeken, levéltárakban, iskolákban dolgozó történészek. A válaszadók „földrajzi térképe” 27 várost és 3 falvat foglal magába – Szófiát (41%),

Veliko Tirnovót, Ruszét, Sztara Zagorát, Sument, Plovdivot stb. A megkérdezettek kutatási területei lefedik a történettudomány különböző tematikai, kronológiai és földrajzi területeit. A válaszadók több mint a fele a bolgár történelem iránt érdeklődik, és több mint kétharmad része az új- és legújabb kori történelmet kutatja. További bontásban: a politikatörténettel foglalkozók aránya 14,8%, a kultúrtörténettel foglalkozóké 12%, a társadalomtörténet iránt érdeklődőké 11,6%, a gazdaságtörténetéké 5,9 % stb.

Arra a kérdésre, hogy mi motiválja a kutatókat a történettudománnyal való foglalkozásban, a megadott válaszokból kiderül: elsősorban az új kutatások és az új dolgok feltárásának lehetősége, ezt követi a szélesebb ismeretek megszerzése és a személyes kiteljesedés. Az alkotói-kutatói folyamat jelenti a legnagyobb megelégedettséget a történelemmel való foglalkozás során. A két másik válaszlehetőség, amelyet nagyobb arányban jelöltek meg (a jelen a múlton keresztül ismerhető meg, hozzájárulás a szélesebb kultúrához), bizonyítja a válaszadók körében azt az erős meggyőződést, hogy a történelmi ismeret nem öncélú, hanem aktuális individuális és társadalmi igényeket szolgálhat. A történészek elégedetlenségét szakmájuk gyakorlása során főleg az alacsony fizetés okozza, ezután következik a lassú és elégtelen információs szolgáltatás, a szakma alacsony társadalmi presztízse, a társadalom és a politikusok alacsony tájékozottsága a történelem szférájában.

A történelem mint tudomány, szakma és társadalmi gyakorlat iránti viszonyt 40 előre megadott állítás részletezi; ezeket ötfokú skála szerint kellett értékelni. Az eredmény ismét mutatja, hogy a megkérdezett történészek magasan értékelik a történelem leghagyományosabb funkcióját – miszerint a jelen jobb megértésének az eszköze –, de némileg tartózkodóak a tekintetben, hogy a történelem javíthatja a társadalom erkölcsiségét, valamint mint eszköz segíthet megtalálni az emberiség fejlődésének általános modelljét. Ebben szerepet játszik az is, hogy a múlt tudománya diszkreditálódott mint igazságosító egy ideológia és egy politikai erő nevében, vagy mint egy tényező, amely megalapozza a „fényes jövőt” a szocialista korszakban. A válaszadók többsége szerint a történelem eszköz ahhoz, hogy az emberek megtalálják és fejlesszék saját identitásukat. Másrészt többen egyetértenek azzal az állítással, miszerint a történelemnek segítenie kellene abban, hogy az emberek megismerjék és elfogadják a kulturális különbségeket. A kör bezárul, mert a történelem egyszerre fontos tényező az identitások kialakításában és azoknak konfliktusmentes együttélésében.

Az történelem megismerésére vonatkozó „örök” kérdés – vajon a történészek fel tudják-e tární a múlt „objektív igazságát”? – kettéosztja a történészek közösségét, de némileg többségben van a „valószínűleg igen” válasz. Ezzel együtt a történészek egyetértenek abban, hogy keresni kell, valamint be kell mutatni a múltat érintő különböző szempontokat, új információkat kell feltárniuk, és azoknak új értelmezését adni. Kiderült, hogy a megkérdezettek többségének körében még él a marxista filozófiából – modern és valójában a felvilágosodásból – származó eszme, hogy a tudás hasznot hoz a társadalomnak. Másfelől ezek a nézetek bizonyos új, posztmodern elképzelések hatására láthatólag megintoztak.

Feltűnő a készség a bolgár történelem átértékelésére: a válaszadó bulgáriai történészek több mint kétharmad része egyetért azzal, hogy szükséges „a bolgár történelem bizonyos aspektusainak átértékelése” (az állítással teljesen egyetért 42,8%, inkább egyetért 44,2%). Egyharmad része pedig úgy véli, az egész bolgár történelmet át kell értékelni (az állítással teljesen egyetért 16%, inkább egyetért 21,9%). Ez a vélemény megkérdőjelezi a kontinuitást, amely valamennyi historiográfiai elemzés szerint az 1989 utáni bolgár történetírás legjellemzőbb vonása. Az átértékelés szükséges-

ségével kapcsolatos válaszoknak eltérő motivációi lehetnek, és ezek különböző módon variálódhatnak (például az új módszerek keresésétől a gyakorolt revizionizmuson keresztül az új szakmai identitás kialakítására való demonstratív törekvésig).

Az anyagi lehetőségekkel a megkérdezett történészek több mint a fele elégedetlen (kevesli a fizetését), valamint úgy véli: Bulgáriában nincsenek jó lehetőségek a szükséges tudományos információ megszerzésére és az eredmények publikálására, valamint nincsenek jó nemzetközi kapcsolataik. Nem pozitívak a vélemények a felsőoktatás jelenlegi minőségével, az egyetemisták szakmai motivációjával, az iskolások történelem iránti érdeklődésével és a történelemtankönyvek minőségével kapcsolatban. A megkérdezettek úgy vélik, a múlt hibáit politikailag el kell ismerni, és a politikai korrektség nevében nem hajlandók igazolni bizonyos történelmi tények elhallgatását. Túlsúlyban van az a vélemény, hogy a kormányzati döntések kialakításánál a politikusok nemigen hasznosítják a történelmi ismereteket.

A kérdőíves kutatás utolsó nagy kérdéscsoportja szabadon megválaszolható kérdéseket tartalmazott. A kérdések a bolgár történelem dimenzióit vizsgálták a tudomány, irodalom és filmművészet kontextusában, valamint a perspektívákra és jövődéli változásokra irányultak. A történetírók közül a legnagyobb elismerést Nikolaj Gencsev (20%), Vaszil Zlatarszki (10,2%) és Petar Mutafcsiev (9,4%) kapta. A folyóiratok közül a legnagyobb bizalom az Isztoricseszki pregled (Történelmi Szemle), a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete folyóirata (72,8%), a Minalo (Múlt) című folyóirat (15%) és az Izvesztija na darzsavnite arhivi (Az Országos Levéltár Közleményei) sorozata (13,8%) iránt mutatkozott.

A következő kérdéscsoport arra kereste a választ, mit tekintenek a bolgár történelem „fényes” és „sötét” oldalainak. A válaszokban azok a szempontok (tények és események) emelkednek ki, amelyek az állami függetlenség elvesztésével vagy visszanyerésével, a nemzet megszilárdulásával, egyesülésével vagy szétválasztásával kapcsolatosak. Ezután következnek a kulturális és a demokratikus értékek szempontjai. A bolgár történelem „legfényesebb” szakaszainak a bolgár nemzeti megújodást (18–19. század) és a Nagy Simeon cár uralkodása alatti ún. „arany századot” (9–10. század) tekintik; a bolgár történelem „legfényesebb” eseményeinek pedig az 1878-as felszabadulást és az 1885-ös egyesülést. A bolgár történelem „legsötétebb” oldalai elsősorban az oszmán uralomhoz (15–19. század), másodsorban a szocialista korszakhoz (1944–1989) kapcsolódnak. A bolgár történelem legkiemelkedőbb személyiségei: Vaszil Levszi (22,8%), Sztefan Sztambolov (12,2%), Simeon cár (8,5%), valamint még néhány szereplő a középkorból, a nemzeti megújulás korából és az újkori bolgár történelemből.

A megkérdezett bolgár történészek a legújabb kori bolgár történelmet értékelik a legkevésbé kutatottnak, „fehér foltnak” tartják a kultúrtörténetet, az antropológiát és az etnológiát, az etnikai és vallási közösségek történetét, a szociálpszichológiát és a történelemfilozófiát. Úgy vélik, új értelmezésre főleg azokban a kérdésekben van szükség, amelyeknek eddigi interpretációjára hatással voltak a politikai és geopolitikai tényezők, a párt- és nemzeti szempontok. Kronológiailag ezek leginkább az új- és legújabb kori bolgár történelemre vonatkoznak, tematikailag pedig annak politikai, etnopolitikai és geopolitikai aspektusaira.

A kérdőív szabad, önkéntes és névtelen jellege bizonyos mértékig meghatározta, hogy a válaszok nem voltak egyforma mélységűek. Ennek ellenére a kérdőív eredményei jól körvonalazzák a hagyomány és az innováció jó viszonyát a bolgár történész-társadalomban, egyben kiegészítik és korrigálják a historiográfiai elemzések

következtetéseit. Feltűnő, hogy a történészek nagy arányban vallják: a történeti megismerésnek van intellektuális potenciálja és hasznossága, de emellett nem elhanyagolható a történészek nagy elégedetlensége meglévő munkakörülményeikkel és eredményeik nem megfelelő értékelésével, illetve lebecsülésével kapcsolatban. A történészekben, a különböző kor- és szakmai csoportokban megvan a hajlandóság a döntő változásokra a különböző területeken, így az állami tudománypolitikában, a tudományszervezésében, finanszírozásában, személyzeti és metodológiai kérdésekben. A válaszok változatossága bizonyítja a pluralizmus jelenlétét a történetírásban, és emellett jelzi azt is, hogy az igazi változások megvalósulása a közös szakmai kapocs megtalálásától függ.

Fordította: Penka Pejkovszka.

Jegyzetek

¹ A kutatócsoportban részt vett: Antoaneta Zaprjanova tudományos főmunkatárs (vezető), Blagoveszt Njagulov tudományos főmunkatárs, Ilijana Marcseva tudományos főmunkatárs, Nina Popova, Divna Goceva, Rumjana Prahova. A kutatási tervet jóváhagyta a Történettudományi Intézet tudományos bizottsága; és megvalósítását az Oktatási és Tudományügyi Minisztérium keretein belül működő „Tudományos Kutatások” alap támogatta. A kutatás részletes eredményei: *Zaprjanova, A., Njagulov, Bl., Marcseva, Il.*: Isztoriografita mezdu priemsztvenoszt i promjana. A. Za tekustata isztorija na isztoricesszkata nauka v Balgarija. B. Anketno proucuvane „Isztorici za isztorijata”. In: *Isztoricesszki pregled*, 2005/1–2. 3–97.

² Lásd: *Hadzsiniolov, V.*: Isztoricesszkata nauka v Balgarija pri szocializma. Etapi i naszoki na razvitiie (1944–1987) [Történettudomány Bulgáriában a szocializmus idején. Szakaszok és irányzatok (1944–1987)]. In: *Isztoricesszki pregled*, 1989/9. 3–20.; *Uő*: Osznovni naszoki v razvitiio na humanitarnite nauki kam BAN [Alapvető irányzatok a humántudományok fejlődésében a Bolgár Tudományos Akadémián]. In: *Szpiszanie na BAN*, 1991/3. 58–68.; *Iszuszov, M.*: Isztoricesszkata nauka i nasata szavremennoszt [A történettudomány és jelenkorunk]. In: *Isztoricesszki pregled*, 1991/1. 3–12. *Dimitrov, Il.*: ... Isztorija ima i sztva narod... [...Van története, és nemzetté válik...] In: *Isztorija*, 1994/4–5. 69–80.; *Isztoricite – za isztinata, za naszillijata, za szebe si.* Szbornik sz intervjuta [A történészek – az igazságról, az erőszakról, önmagukról. Interjúkötet]. Szófia, 1994; *Droszneva, E.*: Isztorikat i drugite [A történész és a többiek]. In: *Drugijat v isztorijata.* Kjusztendil, Szófia, 1996. 174–183.; *Zaprjanova, A., Njagulov, Bl., Marcseva, Il.*: i. m.

³ *Todorova, M.*: Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria. In: *American Historical Review*, 94. 1992/4. 1105–1117.; *Lory, B.*: L’Historiografie bulgare face à ses trous noirs. In: *Les Cahiers de la paix*, Paris, 1993/2. 81–87.; *A Global Encyclopedia of History Writing.* Ed. Wolf, D. R. vol. 1. New York, London, 1998. 116–118.; *Preshlenova R.*: Freiheit als Verantwortung. Die Historiographie in Bulgarien nach dem Umbruch. In: *Österreichische Osthefte*, 44. 2002/1–2, 473–486.; *Höpken, W.*: „Kontinuität im Wandel.” Historiographie in Bulgarien seit der Wende. In: *Österreichische Osthefte*, 44. 2002/1–2. 487–498.; *Koleva, D., Elenkov, I.*: Did „the Change” Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria. In: *Brunnbauer U.* (ed.): (Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism. Münster, 2004. 94–127. (Studies on South East Europe, vol. 4.); *Brunnbauer, U.*: Introduction. (Re)Writing History in Southeast Europe. Uo. 9–30.; *Dimitrova, Szn.*: Kogato teorijata na isztorijata sze miszli za izlishna [Amikor úgy gondolják: a történetírás elmélete fölösleges]. In: *Szociologicseszki problemi*, 2005/1–2. 105–130.

⁴ *Ivanišević A., Kappeler, A., Suppan, A.*: Geschichtswissenschaft zwischen Tradition, ideologischen Wandel und nationalstaatlicher Öffentlichkeit. In: *Österreichische Osthefte*, 44. 2002/1–2. 539.

TÖRTÉNETI HUNGAROLÓGIA BULGÁRIÁBAN A POSZTMODERN KORBAN

A történeti hungarológia olyan tudományterület, amely a magyar történelem tanulmányozását tűzi ki célul. Bulgáriában 150 éve fejlődik. A magyar történelem iránti tudományos érdeklődés a modern bolgár történettudománnyal egy időben, a 19. század második felében jelent meg. Feltűnő, hogy a forráskritikai módszer éppen a középkori magyar történelem tárgyalása során hatolt be a bolgár történettudományba.¹ A magyar történelem és az évszázados bolgár–magyar kapcsolatok kutatását a protobolgárok és a magyarok etnikai és kulturális érintkezése az ősi időkben, valamint a két nép közös történelmi sorsa indokolja. A magyar nép és a magyar állam múltjáról szóló történeti munkák létrehozása gazdag iratanyag, valamint a megfelelő szakértők és intézmények meglétét feltételezi. Az intézmények megteremtése még a 20. század harmincas éveiben megkezdődött, a szocialista kormányok kultúrpolitikája nyomán pedig intenzívebbé vált. Ebben az időszakban a „szocialista tábor” országai közti kapcsolatok sokoldalú fejlesztése elsődleges volt. A történeti hungarológia fejlődése az 1970–80-as években érte el a csúcspontját Bulgáriában, amikor eredményesen működött a bolgár–magyar történész vegyes bizottság.

Az 1990-es években a történettudományban radikális változások zajlottak le. A baloldali politikai eszmék diszkreditálódásával elkezdődött a múlt átértékelése jobboldali szempontból.² Mivel a történelem és a múlt nem ugyanaz, és mivel a történetírás a maga szempontjai, értékválasztása szerint rekonstruálja a múltat,³ jelen áttekintésben arra keresem a választ, milyen témákat emelt ki a magyar történelemből a mai bolgár történeti hungarológia. A következőkben megpróbálom összefoglalni megfigyeléseimet, ezek alapvetően a történeti hungarológiai kutatások kvantitatív elemzésén alapulnak.

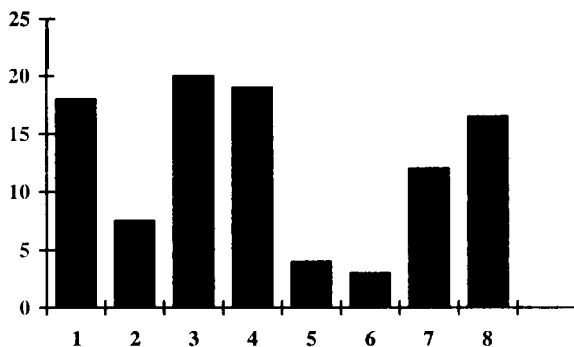
A kvantitatív elemzés adatbázisát a bulgáriai történeti hungarológiai bibliográfia képezi (cikkek, tanulmányok, monográfiák, iratgyűjtemények, tematikus kötetek, recenziók, tudományos közlemények, bibliográfiák).⁴ Ez az adatbázis magában foglalja a bolgár történettudomány képviselőinek tudományos és ismeretterjesztő munkásságát, felöleli a Bolgár Tudományos Akadémia társadalomtudományi intézetében, az egyetemeken, levéltárakban, múzeumokban és egyéb kulturális intézményekben dolgozó történészek, illetve más humán tudományos területeken alkotó szakemberek (szociológusok, irodalomtörténészek, nyelvészek, néprajzkutatók) interdiszciplináris munkásságát, amely érinti a magyar történelem kérdéseit és a bolgár–magyar kapcsolatokat. A bibliográfia tartalmazza a Magyarországon élő bolgárok és a Bulgáriában dolgozó magyarok tudományos eredményeit. Az 1990-es években és napjainkban a történeti hungarológiával foglalkozók száma meghaladja az ötvenet. Többségük esetében a magyar történelem kutatása másodlagos, vagyis ezen szakemberek számára a magyar történelem megismerése a fő kutatási területüket képező problémához kapcsolódik. Sokan véletlenül találkoztak a történeti hungarológiával, azaz csak bizonyos alkalmakkor – például valamelyik fontos történelmi évforduló kapcsán – vállalkoztak magyar témák feldolgozására. Néhányan viszont a magyar történelmet választották szakmájuknak (7%).

Eddig több mint 200 címet dolgoztam fel az 1990–2005 közötti periódusra vonatkozóan.⁵ A tudományos és ismeretterjesztő történeti hungarológiai irodalmat

teljes egészként fogom fel. A kvantitatív elemzés tükrözi a műfaji és tematikai sokféleséget. A bolgár történészek hungarológiai munkásságát nyolc kronologikus-tematikus tárgykörben foglaltam össze: 1) általános összefoglalások, feldolgozások Magyarország és a bolgár–magyar kapcsolatok történetéről, amelyek általában több történelmi korszakot tárgyalnak, 2) a középkori magyar történelem és a kétoldalú kapcsolatok, 3) az oszmánok balkáni és közép-európai hódításai és a nemzeti felszabadító mozgalmak a független magyar állam helyreállításáért a 14. század végétől az 1860-as évekig, 4) az Osztrák–Magyar Monarchia története (1867–1918), 5) Magyarország és Bulgária története az első világháború végétől a második világháború befejezéséig, 6) Magyarország története a szocialista korszakban, 7) magyar történelmi és kulturális személyiségek a bolgár szakirodalomban, 8) a magyarországi bolgár diaszpórák (ezen belül a bánági és erdélyi is azokban a korszakokban, amikor ez a két régió Magyarországhoz tartozott), a bolgárok befogadása, identitása Magyarországon (1. ábra).

1. ábra

A történelmi hungarológiai kutatások kronologikus-tematikus tárgykörök szerint (%)

Az ábrából látható, hogy legnagyobb arányban a közép-európai és balkáni népeknek az oszmán hódítás elleni közös erőfeszítéseit tanulmányozták, valamint a kapcsolatokat a magyar és a bolgár nemzeti felszabadító mozgalmak idején (20%). Az adatbázis címei mutatják, hogy a legkutatottabb történelmi események ezen a tematikai csoporton belül Hunyadi János 1443–1444. évi bulgáriai hadjáratai, a várnai csata (1444) és az 1848–1849-es magyar polgári forradalom és szabadságharc. A publikációk nagy számát az oszmánok elleni hadjáratok 550. (1993) és a magyar forradalom 150. évfordulója (1998) magyarázza. Jelentős figyelmet kapnak a Balkán-félsziget (ezen belül az Oszmán Birodalom bolgárok által lakott földjei) és Közép-Európa (leginkább Ausztria és Magyarország) közötti gazdasági kapcsolatok, valamint a katolicizmus és ortodoxia érintkezései a 17–18. században.⁶ Majdnem ugyanekkorra az Ausztria–Magyarország történetét tárgyaló feldolgozások aránya (19%). Ez természetesen tekinthető, figyelembe véve, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája közvetlenül befolyással volt a harmadik bolgár állam megalapítására, és a Monarchia állandó versenyben volt a Balkán feletti befolyás megszerzéséért Oroszországgal.

Szembetűnő, hogy azok a tudósok, akik munkásságukat a közép-európai birodalomnak szentelik, általában a politikatörténetet vagy a balkáni országokba való gazdasági és kulturális behatolást vizsgálják.⁷ Új nézőpont a magyar törekvések bemutatása a Monarchia közös külpolitikáján belül, ami azért fontos, mert ebben a korszakban éppen Magyarország tart igényt arra, hogy híd legyen a Kelet és a Nyugat között.⁸ Újdonság egy összefoglaló munka megjelenése az Osztrák–Magyar Monarchia történetéről.⁹

A bulgáriai történeti hungarológián belül jelentős helyet foglalnak el a magyarországi bolgárokra vonatkozó kutatások (16%). Ez főleg annak köszönhető, hogy a magyarországi bolgár értelmiség elkezdte vizsgálni saját történelmét, a bolgárkertész emigráció történelmét és a magyarországi bolgár közösségen belül végbemenő folyamatokat.¹⁰ Ezt elősegítette, hogy a bolgár közösséget a magyarországi nemzeti kisebbségek egyikének ismerték el (1993). A magyar állam évente bizonyos összeget biztosít az országos bolgár kisebbségi önkormányzatnak a nemzeti-etnikai kultúra fennmaradása céljából. Ily módon sikerült megalakítani a bolgárokkal foglalkozó kutatóintézetet. Amíg a többi említett tárgykörben a kutatások egy tudományághoz köthetők, a magyarországi bolgárok kutatásán belül megfigyelhető a problémák interdiszciplináris – szociológiai, demográfiai, kultúrantropológiai – megközelítése.¹¹

A bolgár történettudomány a magyar tudományos és kulturális élet személyiségei közül a legnagyobb érdeklődést „A Dunai Bulgária és a Balkán a századfordulón” című háromkötetes útleírás szerzője, Kanitz Félix iránt mutatja. Kanitzot „a Balkán Kolumbusza”-ként ismerik Európában. Az elmúlt évtizedekben mind Bulgáriában, mind Magyarországon újraértékelték Fehér Géza klasszika-filológus és régész, a protobulgarisztika egyik megalapítójának munkásságát, amelyet az 1940-es években a marxizmus–leninizmus ideológiai álláspontjából kiindulva megbélyegeztek és elutasítottak. Fehér Gézát formalizmussal és a protobolgárok történelmi szerepének a szlávok rovására történő túlbecsülésével vádolták.¹²

A bibliográfia készítése során elvégzett mennyiségi felmérés a számok nyelvében mutatja a kevésbé feldolgozott és a fehér foltnak számító területeket a bolgár történeti hungarológiában. Az előbbiekhöz tartoznak a két világháború közötti és a szocialista korszak, illetve a kétoldalú bolgár–magyar kapcsolatok. A meglévő kevés publikáció ebben a tárgykörben néhány tudós erőfeszítésének és tudományos érdeklődésének köszönhető.¹³ A magyarországi szocializmust két másik közép-európai országgal, Csehszlovákiával és Lengyelországgal együtt, összehasonlító módon vizsgálják. Egyelőre még nincs kutatója a 20. századi gazdasági kapcsolatoknak. Emellett hiányzik egy összefoglaló munka Magyarország történetéről is.¹⁴

A történeti hungarológiai munkák között műfaji tekintetben a cikkek és tanulmányok aránya jóval magasabb (68%), mint a könyveké (13%). Ezután következnek az iratküldések (11%), a recenziók (6%) és a bibliográfiák (2%). E tekintetben a történeti hungarológia nem mutat eltérést a megszokott gyakorlattól. Ez természetes is, mivel egy cikk sokkal gyorsabban jelenik meg, és mindenki először általában periodikákban közli eredményeit. Az utóbbi évtized azonban észrevehető csúcspontnak számít a monográfiák kiadását illetően a bulgáriai hungarológiában. Most foglalták először össze könyv alakban a bolgár–magyar kapcsolatok egyes aspektusait.¹⁵ A könyvek témái között először szerepelnek olyanok, mint a magyar jelenlét bolgár földön, a Szász-Coburg bolgár uralkodói dinasztia családtörténetének magyar vonatkozása (ismeretterjesztő kiadványban).¹⁶ Az értékes iratgyűjtemények kiszélesítik a bulgáriai történeti hungarológia forrásbázisát.¹⁷ Műfaji vonatkozásban újak számítanak a tájékoztató kiadványok és bibliográfiák.

Az előbbieken a teljesség igénye nélkül összefoglaltam a történeti hungarológia főbb eredményeit. A tudományos publikációk mennyiségi felmérése lehetőségeket nyújt a tendenciák megfigyelésére, valamint felhívja a figyelmet a hiányokra és a még előttünk álló feladatokra.

Jegyzetek

¹ *Palauzov, Szpiridon*: Janos Hunyadi (Isztoricesszka karakterisztika) [Hunyadi János (Történeti jellemzés)]. In: *Uő: Izbrani trudove*. Szerk. Gjuzeev, V., Kolarov, Hr. Vol. I. Szófia, 1974. 360–499.

² *Markov, Georgi*: Za filozofszkoto oszmiszljane na isztorijata [A történelem filozófiai értelmezéséről]. In: *Isztoricesszka nauka v Balgarija*. Szaszojanie i perszpektivi. Szerk.: Zapranjnova, A., Njagulov, Bl., Marcseva, I. Szófia, 2006. 44.

³ *Brunnbauer, U.* (ed.): (Re)Writing History. Historiography in South-East Europe after Socialism. Münster, 2004. 23. (Studies on South-East Europe, 4.); *Marcseva, I.*: Izszedvanija po socialna isztorija na Balgarija prez XX v. v isztoriografszkata perszpektiva na perioda 1990–2005 [A 20. századi Bulgária társadalomtörténetére vonatkozó kutatások az 1990 és 2005 közötti években]. In: *Isztoricesszka nauka v Balgarija*. i. m. 164.

⁴ Ungarszkata tematika v balgarszkata isztorigrafija. Bibliografija [Magyar tematika a bolgár történetírásban. Bibliográfia]. Szerk. *Pejkovszka, Penka*. In: *Isztoricesszki pregled*, 1996/6. 175–188. Később ezt a bibliográfiát bővítettem, tekintettel annak új kiadására. Az anyaggyűjtés során feldolgoztam a bolgár történelmi szak- és tudományos népszerűsítő folyóiratokat (*Archiven pregled* [Levéltári Szemle], *Bulgarian Historical Review*, *Etudes Balkanique*, *Isztoricesszki pregled* [Történelmi Szemle], *Isztoricesszko badeste* [Történelmi Jövő], *Izvestija na darzavnite archivi* [Az Országos Levéltár Közleményei], *Minalo* [Múlt], *Rodoznanie* [Családtörténet], *Voenna-izstoricesszki szbornik* [Hadtörténeti Gyűjtemény]) és sorozatokat (*Archivite govornjat* [Beszélnek a levéltárak], *Studia Balcanica*), valamint a Bolgár Tudományos Akadémia interneten található adatait, a szófiai Magyar Kulturális Intézet, az akadémiai, az egyetemi kiadó köteteit, illetve a mások által kiadott tematikus gyűjteményes köteteket.

⁵ A bibliográfia elkészítése még mindig folyamatban van. Itt az eddig összegyűjtött anyag előzetes eredményeit közlölöm.

⁶ *Bár Márta*: A katolikus bolgárok szerepéről Havasalföld, Erdély és Bánság gazdasági életében (XVII–XVIII. század). In: *Századok*, 2000/4.: *Uő*:* Katolicizmus a evropejszkité vladenija na Oszmanszkata imperija prez XVII v. [Katolicizmus az Oszmán Birodalom európai tartományában a 17. században]. In: *Izszedvanija v ceszt na csl. kor*. prof. Sztr. Dimitrov. *Studia Balcanica*, 23. (2001) 286–302.; *Uő*: Jugoitocsna i Szredna Evropa prez prizmata na vzaimnata im sztopanszka obvarzanoszt do srednata na XVIII v. [Délkelet- és Közép-Európa kölcsönös gazdasági kapcsolataik fényében a 18. század közepéig]. In: *Proucsvanija v ceszt na prof. V. Mutafesieva*. Szófia, 2001. 57–86.

⁷ *Lalkov, Milcso*: Balgarija v balkanszkata politika na Avsztro–Ungarija, 1878–1903 [Bulgária Ausztria–Magyarország Balkán-politikájában, 1878–1903]. Szófia, 1993. 672 p.; *Misev, Radoszlav*: Balgarija vav vansnata politika na Avsztro–Ungarija, 1898–1912 [Bulgária Ausztria–Magyarország külpolitikájában, 1898–1912]. Veliko Tarnovo, 2004; *Paskaleva, Virzsinija*: Die bulgarische Öffentlichkeit und die österreichisch(–ungarische) Innen- und Aussenpolitik in der Zeit von 1850 bis 1877/78. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. VI. Wien, 1993. 387–405.; *Paruseva, Dobrinka*: The Modern Political Elit in Bulgaria and the Influence of Austria–Hungary. The Case of Grigopr Nachovich (in Bulgaria). In: *Studia Balcanica*, 23. (2001) 604–611.; *Preshlenova, Rumjana*: Bulgarisch–österreichisch–ungarische Wirtschaftsbeziehungen 1878–1914. In: *Bulgarische–österreichische Beziehungen, 1878–1991*. Hg. Choliolchev, Chr., Mack, K., Suppan, A. Wien, 1998. 18–29.

⁸ *Kamenov, Petar*: Graf Andrasi i Balkanite, 1867–1890 [Andrássy gróf és a Balkán, 1867–1890]. Szófia, 2001. 255 p.; *Uő*: Balgarszkijav vaprosz i ungarszkite pravitelstva v kraja na XIX v. [A bolgár kérdés és a magyar kormányok a 19. század végén]. Szófia, 2002. 237 p.

⁹ *Misev, R.*: Isztorija na Avstro–Ungarija, 1867–1918 [Az Osztrák–Magyar Monarchia története, 1867–1918]. Abagar, 2005. 312 p.

¹⁰ Balgarszki portreti. 28 intervju ta sz balgari ot Ungarija [Bolgár arcképek. 28 beszélgetés magyarországi bolgárokkal]. Szerk. Dinolova, D., Petkova, A., Szimeonova, R. Budapest, 1998.; *Csangova, P.*: Balgarszki rodove i rodstveni otosenija v Ungarija [Bolgár családok és rokoni kapcsolatok Magyarországon]. In: *Balgarszki folklor*, 1996/5–6. 101–107.; *Doncsev, T.*: Ot preszelnici-gradinari – balgarszko malcinsztvo [Az áttelepülő kertészekről a bolgár kisebbséggel]. In: *Balgari v Ungarija*. Budapest, 1999. 32–42.; *Gjurav, Al.*: Naszledszto na sztoletijata. Szledite na balgarite v ungarszkite zemi [Századok hagyatéka. A bolgárok nyomai Magyarországon]. Szófia, 2003. 250 p.

- ¹¹ *Balkanski, Todor*: Transzilvianszkité balgari. Etnosz. Ezik. Etonimija. Onomasztika. Proszopografii [Az erdélyi bolgárok]. Veliko Tarnovo, 1996. 136 p.; *Búr Márta*: Targovci ot Balkanite v Buda i Pesta prez XVII i XVIII v. [Balkáni kereskedők Budán és Pesten a 17. és a 18. században]. In: Izzsledvanija v cseszt na prof. V. Trajkov. Studia Balcanica, 24. (2003) 311–327.; *Uő*: Balgari v ungarszkija grad Baja (kraja na XVII – nacsaloto na XVIII v.) [Bolgárok Baja magyar városban a 17. század végén és a 18. század elején]. In: Ungarisztikata v Balgarija. Ezik. Isztorija. Literatura. Szerk. Najdenova, J. Szófia, 2004. 209–232.; *Ganeva-Rajcseva, Valentina*: Balgarite v Ungarija. Problemi na kulturnata identicsnosz [A magyarországi bolgárok. A kulturális identitás problémái]. Szófia, 2004. 157 p.; *Gardev, Kosztadin*: Duhovnata i kulturno-proszvetnata déjnoszt na balgarszkité kolonii v Ungarija mezsdu dvete szvetovni vojni [A magyarországi bolgár közösségek szellemi és kulturális tevékenysége a két világháború között]. In: Balgarite v Szredna i Iztocsna Evropa. Szófia, 1995. 45–55.; *Uő*: Balgarszkité obstnoszti v Ungarija mezsdu dvete szvetovni vojni [A bolgár közösségek Magyarországon a két világháború között]. In: Voenno-isztoricseszki szbornik, 1995/2. 79–89.; *Pejkovszka, Penka*: Ethnic Identity of the Bulgarians in Hungary at the Turn of the Millenium. In: The Minorities at the Turn of Millenium. Changes, Possibilities, Challenges. Lectures of 7th International Conference on Ethnographic Nationality Research. Békéscsaba. 2-3-4. October 2001. Ed. by Ando Gy., Eperjessy E., Grim I., Krupa A. Békéscsaba–Budapest, 2001. [2004] 212–218.; *Uő*: Demografszko sasztovanie na balgarite v Ungarija v kraja na 19 i nacsaloto na 20 v. [A magyarországi bolgárok demográfiai helyzete a 19. század végén és a 20. század elején]. In: Balgari i ungari – 1000 godini zaedno. Bolgárok és magyarok – 1000 éve együtt. Budapest, 2002. 47–64.
- ¹² *Gjurov, Al.*: Fehér Géza helye a bolgár–magyar kulturális és tudományos kapcsolatokban a két világháború között. In: Somogy, 1992/3. 68–73.; *Pejkovszka, P.*: Iz episztolamoto naszledszto na Geza Feher kato ucsen balgarisztt [Fehér Géza tudós-bulgarológus levelezésének hagyatékából]. In: Izvesztija na darzsavnite arhivi, 70. (1998) 74–108.
- ¹³ *Pejkovszka, P.*: Hungarian Universities and the Formation of the Bulgarian Intellectuals between 1918 and 1944. In: Bulg. Hist. Review, 1998/3–4. 215–235.; *Baeva, Iszakra*: Iztocsna Evropa szled Sztalin, 1953–1956 [Kelet-Európa Sztálin után, 1953–1956]. Szófia, 1995. 306 p.; *Uő*: Monarhija-republika v Iztocsna Evropa [Monarchia–köztársaság Kelet-Európában]. In: Isztoricseszki pregled, 2002/1–2. 95–115.
- ¹⁴ Ezt a hiányt bizonyos mértékig pótolja: *Búr M., Markovszki, D.*: Ungarija [Magyarország]. Szófia, 1999. 224 p.
- ¹⁵ *Dimitrov, Hriszto*: Balgaro-ungarszki vzaimootnoszenija prez Szrednovekoviето [Bolgár–magyar kapcsolatok a középkorban]. Szófia, 1998. 424 p.; *Pejkovszka, P.*: Balgaro-ungarszki naucsni vzaimootnoszenija, XIX – szredata na XX v. [Bolgár–magyar tudományos kapcsolatok, 19. század – 20. század közepe]. Szófia, 2005. 288 p.
- ¹⁶ *Gjurov, Al.*: Évszázadok öröksége. A magyarok nyomai bolgár földön. Szófia, 2003. 214 p.; *Uő*: Dve isztini njama. Poszlednata balgarszka carszka dinasztija – ungarszki izvori i rodsztvo [Két igazság nincs. Az utolsó bolgár cári dinasztia – magyar források és rokonság]. Budapest, 2002. 153 p.
- ¹⁷ *Kanitz Felix*: Dunavszka Balgarija i Balkanat [Dunai Bulgária és a Balkán]. Sajtó alá rendezte Paszkaleva, V. Szófia, I–III. köt. 1995–1997; Hronika na balgarszkité franciszkansztvo (XIV–XVIII. v.), szasztavena prez 1775 g. v gr. Alvinc ot Blasius Kleiner. (Archivum tripartitum III) [A bolgár ferencesség krónikája (14–18. század). Összeállította 1775-ben Alvinc városában Blasius Kleiner]. Szerk. Magyar István Lénárd. Ford. Markovszka D., Búr M. Szófia, 1999. 210 p.; Ot Karpatite do Balkana. Dnevnicni i memoari za Balgarija ot ungarszki emigranti 1849–1850 [A Kárpátoktól a Balkánig. Magyar emigránsok naplói és visszaemlékezései Bulgáriáról, 1849–1850]. Szerk. Arató Gy. Szófia, 1999. 680 p.; Ungarszki latinoezicsni izvori za balgarszkata isztorija. I. Narativni izvori [Magyarországi latin nyelvű források a bolgár történelemről. I. Elbeszélő források]. Szerk. Iliev, I., Gagova, K., Dimitrov, Hr. Szófia, 2001. 194 p.; *Király P.*: Isztinna poveszt za Kiril i Metodi [Cirill és Metód igaz története]. Szerk. Pejkovszka, P. Szófia, 2001. 222 p.; Ungarszki uczeni za Balgarija, XIX – szredata na XX v. [Magyar tudósok Bulgáriáról, 19. század – 20. század közepe]. Szerk. Pejkovszka, P. Szófia, 2003. 455 p.

A BULGÁRIAI SZOCIALIZMUS TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI KUTATÁSAI

Témák, problémák és kilátások

A szocializmus korának társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásai Bulgáriában az utolsó 15 évben nem különböznek lényegesen a korszakot érintő kutatások általános trendjeitől és állapotától. Ez a megállapítás nemcsak saját megfigyeléseimen alapul, hanem külföldi és bolgár kutatók historiográfiai összefoglalóin is. A múlt század nyolcvanas éveinek végén és a kilencvenes években megtörtént radikális változások arra biztatták a történészeket, hogy „szabadítsák meg” a történelmet a valóban létező és feltételezett kommunista hamisításoktól. Ezzel együtt mind a politika-, mind a gazdaságtörténet-írásban egyfajta átértékelés kezdődött el, amelyet a nyugati kutatók jobboldali revizionizmusnak neveztek el, mert az átértékelés a jobboldali politikai eszmék szempontjából történik, mivel a szocialista rendszer felbomlása eredményeképpen a baloldali eszmék erősen diszkreditálódtak.¹ Az új tények feltárása, valamint a tematikai bővülés mellett azonban továbbra is jellemző bizonyos tematikai, metodológiai és személyi folytonosság. Most röviden igyekszem bemutatni a fontosabb irányzatokat, megpróbálva körvonalazni a problémákat és a fejlődés lehetséges távlatait.

A gazdaságtörténeti kutatások tovább bővülnek, mivel szélesedik a forrásbázis: a kommunista párt levéltárának összes fontos irata hozzáférhetővé vált a kutatók számára, a kormányzervek levéltárait is megnyitották. Közben az egykori gazdasági szakemberek megkezdték emlékirataik publikálását, a politikailag elkötelezett közgazdászok pedig kiadják a rendszer fejlődését és összeomlását feltáró iratokat.² A jelenkori gazdasági átalakulás – a központilag irányított gazdaságból liberális piacgazdasággá válás – felkelti a közönség érdeklődését aziránt, miből is erednek az átmeneti korszak gazdasági terhei. Törvényszerűnek és természetesnek tartjuk, hogy a „peresztrojka” által provokált gazdaságtörténeti kutatások fejlődése eredményeként és az 1989 utáni társadalmi változások nyomán észrevehető egyfajta visszatérés olyan témák felé, amelyek az előző korszakban – az 1940–1950-es években – végbement radikális gazdasági átalakulás bemutatását célozzák meg. Ez az ipar államosításának időszaka (amelyet a nagyipari tőke megsemmisítésének tekintenek), valamint az agrárreform (amelyet pedig a kis magántulajdon megszüntetésének tartanak), a nagytőke elleni represszív gazdasági törvényhozás, a föld erőszakos kollektivizálásának, a külkereskedelmi kapcsolatok átalakításának és az iparosítás erőltetésének a korszaka. A tények feltárása mellett az újabb kutatások során a folyamatokat a liberalizmus és a szabad kereskedelem szempontjából értékelik. A jelenkorban ezek az eszmék váltak uralkodóvá, eltérően a második világháború utáni korszaktól, amikor nem számítottak aktuálisnak. Ezek a szempontok ahhoz vezettek, hogy a korábban pozitívnak tekintett átalakulást manapság negatív módon ítélik meg, valamint ahhoz a megállapításhoz, miszerint a gazdasági átalakulás alapjául a szovjet modell szolgált, és ez végső soron fél évszázados eltávolodást jelentett a nyugat-európai civilizációtól.³

Itt egy másik, a bolgár és általában a balkáni rendszerváltás kori történetírásra jellemző – és a külföldi kutatók által is észrevett – törekvéshez jutunk: vagyis hogy történeti tanúságokat keresnek a vasfüggönytől keletre került népek nyugat-európai identitására. A bolgár szocializmus társadalmi-gazdasági történetével foglalkozó

kutatások szintén beépülnek abba a trendbe, amely igyekszik a Nyugathoz tartozás érzését bizonyítani, illetve erősíteni, valamint elősegíteni a „visszatérést”. A szovjet gazdasági modellt a nemzeti hagyománytól idegennek értékelik. A bolgár–szovjet gazdasági kapcsolatokat a – neokolonialista jellegű – gazdasági behatolás elméletének fényében tárgyalják. A történettudományban újnak számít a gazdasági vezetők elleni repressziók kutatása. A velük szembeni fellépésben az ország gazdasági függetlenségének és szuverenitásának sztálinista megsértését látják. Kutatásokat végeztek az egykori német, majd később elkobozott, végül az oroszoknak átadott bolgár tulajdon sorsát illetően.⁴

Észrevehető: annak ellenére, hogy az átmeneti korszaknak vége van, a szocialista gazdaság kezdeti átalakulása iránti érdeklődés nem csökkent. Az átmenet első éveiben kutatott és újraértékelt kollektivizálás és kezdeti iparosítás állandóan ébren tartják a kutatók érdeklődését.⁵ Az érdeklődés a már kialakult gazdasági rendszer iránt sokkal kisebb. A kutatók leginkább az 1950-es évekkel, illetve az 1960-as évek elejével foglalkoznak, a politika és a gazdaság közötti kapcsolatot keresve. Míg az 1960-as évekbeli reformpróbálkozások még várják a kutatójukat, az 1980-as évek második felében lezajlott reformkísérletek nagy érdeklődésnek örvendenek. Úgy tűnik: azért van még elég feladat a rendszer csődje okainak tisztázását illetően.⁶ A szocialista Bulgária külső adóssága, valamint a pénzügy és a bankszektor fejlődése a gazdaságtörténeti kutatások új témái közé tartoznak.⁷

Attól függetlenül, hogy hiányzik a szocialista Bulgária gazdaság- és társadalomtörténetét összefoglaló kötet, a bolgár történetírás rendelkezik egy olyan művel, amelyből elég jó képet kaphatunk az ország 1944 és 1989 közötti gazdaságpolitikájáról. Vannak kísérletek a szocialista tervgazdaság bevezetésének történettudományi és elméleti értékelésére. Mi több, annak ellenére, hogy a bolgár történetírás hagyományosan nem foglalkozik a jelenkortörténettel, az átmenet és annak gazdasági dimenziói egyre inkább vonzzák a történészek figyelmét.⁸ Bulgária és az európai gazdasági integráció, valamint az 1990-es évekbeli regionális gazdasági együttműködés témái sincsenek elhanyagolva, az ilyen irányú kutatások szaporodni fognak a jövőben.⁹ Szembetűnő, hogy alig vagy nem kutatják a szocialista társadalomban kialakult nagy társadalmi csoportokban lezajlott változásokat, valamint az egyes rétegeknek az 1989 utáni átmeneti korszakban megfigyelhető felbomlását sem. A gazdaságtörténészek általában nem fordítanak kellő figyelmet a szociálpolitika, illetve olyan témák iránt, mint a nyugdíjügy, az egészségügy, a demográfiai mutatók, a turizmus fejlődése a 20. század második felében. Kutatásokat végeznek különböző iparágak – energetika, távközlés, elektronika – történetének feltárására, nemcsak nemzeti, hanem regionális téren is. Éppen az ilyen kutatásoknál alkalmazzák az *Annales* iskola *longue durée* elvét: az iparágakban végbemenő folyamatokat a kialakulásuktól kezdve egészen a 20. század végéig nyomon követik.¹⁰

Az etnológusok, antropológusok, a történeti szociológiával foglalkozók révén új módszerek kerülnek a gazdaság- és főleg a társadalomtörténetbe. A szocialista korszak ideje alatti urbanizáció és annak társadalmi következményei, valamint az emancipáció, a mindennapi élet története kutatásában felhasználják mind a hagyományos forrásokat, mind az audiovizuális eszközöket, mind pedig az *oral history*-módszereket.¹¹ Az új és modern témák kutatásában a szocialista korszak kutatóinak csak kis hányada alkalmaz modernnek számító módszereket. A történészek csekély része – de annál inkább a szociológusok, az etnológusok és az antropológusok – kapcsolja be a szocializmusban végbement gazdasági és társadalmi folyamatokat a modernizációról szóló nagy historiográfiai narratívába. Ezt a módszert ténylegesen

újnak lehet tekinteni a szocialista korszakra vonatkozó bolgár történetírásban. A nemzeti történelem ily módon beleilleszkedik a világ és a régió történelmébe.¹²

Az eddig elmondottak alapján – úgy vélem – Bulgáriában a szocialista kísérlet idején végbement társadalmi-gazdasági fejlődés kutatásában a következő alapperspektívák körvonalazódnak: szükséges az 1960-as, 1970-es és 1980-as évekbeli reformkísérletek, a szociálpolitika, a társadalmi csoportok és azok mindennapjainak kutatása, valamint a különböző nemzedékeket reprezentáló gazdasági szakemberek életrajzainak feltárása, továbbá az 1990-es évekbeli átmenet részletes kutatása.

Fordította: Penka Pejkovszka.

Jegyzetek

¹ *Brunnbauer, U.* (ed): (Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism. Münster, 2004. 23. (Studies on South East Europe, 4.)

² *Dojnov, O.*: Szpomeni. Dopalneni ot Zoja Dimitrova [Visszaemlékezések. Kiegészítette Zoja Dimitrova]. Szófia, 2000; *Bonev, Szt.*: Vremeto, v koeto zsvijah i horata, sz koito rabotih [A kor, amiben éltem, és az emberek, akikkel dolgoztam]. Szófia, 2001; *Csovekat, koito izprevari szvoeto vreme.* Szpomeni za Georgi Najdenov-GETO [Az ember, aki megelőzte saját korszakát. Visszaemlékezések Georgi Najdenov-GETO-ról]. Szófia, 2001; *Jadkov, D.*: Bulgartabak. Szpomeni [Bulgártabak. Visszaemlékezések]. Szófia, 2003; *Ot Deveti do Deszeti* [A kilencediktől a tizedikig]. Szófia, 2004 stb.

³ *Zlatev, Zl.*: Agrarnata reforma v Balgarija (1946–1948) [Az agrárreform Bulgáriában, 1946–1948]. In: *Isztoricesszki pregled, 1993/1.*; *Milanova, Sz.*: Zakonat za trudovo-pozemlenata szobsztyvenoszt ot 1946 g. – pozicii i alternativni [Az 1946-os földtulajdonról szóló törvény – álláspontok és alternatívák]. In: *Isztoricesszki pregled, 1992/6.*; *Uő*: Zakonat za konfiszkuvane na imustesztva, pridobiti csrez szpekul i po nezakonen pat ot 1946 g. [Az üzérkedés által és törvénytelen úton szerzett tulajdon elkobzásáról szóló 1946. évi törvény]. In: *Isztoricesszki pregled, 1994–1995/4.*; *Uő*: Szocialni funkcii na zasztzahovatelniya monopol ot 1946 g. [Az 1946-os biztosítási monopólium társadalmi funkciói]. In: *Epohi, 1995/1.*; *Migeve, Vl.*: Kolektivizacijata na balgarszkoto szelo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Szófia, 1995; *Uő*: Problemi na agrarnoto razvítie na Balgarija (1944–1960) [A bolgár agrárfejlődés problémái, 1944–1960]. Szófia, 1998; *Bineva, V.*: Nacionalizacijata na ruszenszkite promisleni predprijatija ot 23. XII. 1947 g. [A ruszei ipari vállalatok 1947. december 23-i államosítása]. In: *Minalo, 2004/1.*

⁴ *Iszizov, M.*: Sztalin i Balgarija (sztálini és Bulgária). Szófia, 1991; *Nikova, G.*: Szavetszkoto ikonomicesszko pronikvane v Balgarija szled Vtorata szvetovna voina [Szovjet gazdasági behatolás a második világháború után Bulgáriában]. In: *Isztoricesszki pregled, 1996/2.*; *Uő*: „Golemijaz zagovor” v Balgarija (1949–1953) [„A nagy összeesküvés” Bulgáriában, 1949–1953]. In: *Lica na vremeto, II. köt. 1997. 69–98.*; *Uő*: Balgarszkoto sztopansztvo mezsdu Germanija i Szavetszkija Szjazuz. Likvidirane na germanszkoto tehologicnsno vlijanie v Balgarija [A bolgár gazdaság Németország és a Szovjetunió között. A német technológiai hatás megszüntetése Bulgáriában]. In: *Isztoricesszki pregled, 2000/3–4.*; *Uő*: Balgarszavetszki ikonomicesszki otnoszenija szled Vtorata szvetovna voina 1949–1960 [Bolgár–szovjet gazdasági kapcsolatok a második világháború után]. In: *Balgarija i Ruszija prez XX vek. Szófia, 2000. 247–256.*; *Kalinova, E.*: Pobeditelite vinagi imat pravo (Szadbata na germanszkite imustesztva v Balgarija i szavetszkite pretencii szprjamo Germania szled Vtorata szvetovna voina) [A győzteseknek mindig igazuk van. A német tulajdon sorsa Bulgáriában és a szovjet igények Németországgal szemben a második világháború után]. In: *Kolegium Germanija, 3. köt. 2000. 201–226.*

⁵ *Marcseva, Il.*: Politikata na balgarszkoto pravitselstvtvo za finanszirane na indusztrializacijata (1949–1953) [A bolgár kormány politikája az iparosítás finanszírozása érdekében, 1949–1953]. In: *Isztoricesszki pregled, 1990/4.*; *Uő*: Elektrifikacijata na Balgarija (1949–1953) [Villamosítás Bulgáriában, 1949–1953]. In: *Vekove, 1991/1–2.*; *Uő*: Indusztrialnata politika v Balgarija, 1944–1958 [Iparpolitika Bulgáriában, 1944–1958]. In: *Sztrancii ot balgarszkata isztorija. II. rész, Szófia, 1993. 112–126.*; *Marinova, M.*: Indusztrialnata politika na parvoto pravitselstvtvo na Cservenkov [Az első Cservenkov-kormány iparpolitikája]. In: *Naucsni trudove na Plovdivszkija universztitet „Paiszii Hilendarszki”, 38. 2000/1. 683–692.*; *Migeve, Vl.*: Kolektivizacijata na balgarszkoto szelo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Szófia, 1996; *Joszifov, K.*: Totalitarizmat v balgarszkoto szelo [A totalitarizmus a bolgár faluban]. Szófia, 1999; *Uő*: Totalitarizmatot nasztillie v balgarszkoto szelo (1944–1951) i poszledicite za Balgarija [A totalitárius erőszak a bolgár faluban (1944–1951) és következményei Bulgáriára nézve]. Szófia, 2003.

⁶ *Marcseva, Il.*: Todor Zsivkov – patjat kam vlasta. Ikonomika i politika v Balgarija 1953–1964 [Todor Zsivkov – az út a hatalom felé. Gazdaság és politika Bulgáriában 1953–1964]. Szófia, 2000; *Uő*: Opiteite za ikonomicesszki reformi v Balgarija prez vtorata polovina XX vek [Gazdasági reformkísérletek Bulgáriában

- a 20. század második felében]. In: 120 godini izpalnitelna vlaszt v Balgarija. Szófia, 1999. 283–299.; *Uő*: Balgarszkijat pat kam Evropa prez vtorata polovina na XX vek. Szocialno-ikonomiczeszki strihi [A bolgár út Európába a 20. század második felében. Társadalmi-gazdasági körvonalak]. In: Isztoriceszki pregled, 2000/5–6.; *Uő*: Mazskite momicseta v kragovrata na promenite: balgarkata prez vtorata polovina na XX vek. In: Granici na grazsdansztvoto: evropejszkite zseni mezsdu tradicijata i modernosztva. Szófia, 2001. 318–331.; *Uő*: Peresztrojkata v Balgarija v szvetlinata na modernizacijata [A peresztrojka Bulgáriában a modernizáció fényében]. In: Isztoriceszki pregled, 2003/1–2.; *Uő*: Balgarszkata ikononika prez 80-te godini na XX vek mezsdu Iztoka i Zapada [A bolgár gazdaság az 1980-as években a Kelet és a Nyugat között]. In: Problemat Iztok–Zapad. Isztoriceszka perszpektiva. Szófia, 2003. 685–692.; *Uő*: Nacsaloto na kraja na szocializmat v Balgarija prez parvata polovina na 80-te godini [A szocializmus végének kezdete az 1980-as évek első felében]. In: Isztoriceszki pregled, 2004/3–4.; *Nikova, G.*: Zsivkovata ikonomiczeszka reforma, peresztrojkata i sztartat na szkritata privatizacija v Balgarija [A zsvikovi gazdasági reform, a peresztrojka és a rejtett privatizáció kezdete Bulgáriában]. In: Isztoriceszki pregled, 2003/5–6.
- ⁷ *Vacskov, D.*: Interesen dokument za vansnija dalg na Balgarija prez 70-te godini [Érdekes dokumentum a bolgár külső adósságról az 1970-es években]. In: Izvesztija na darzsavnite arhivi, 77. köt., 63–73.
- ⁸ *Berov, L.*: Ikononikata na Balgarija i bivsite szocialiszticeszki sztrani desztiletie po-kasno 1989–1999 [Bulgária és a volt szocialista országok gazdasága tíz évvel később 1989–1999]. Szófia, 1999; *Kalinova, E., Baeva, I.*: Balgarszkite prehodi 1939–2002 [Bolgár átmenetek 1939–2002]. Szófia, 2002.
- ⁹ *Nikova, E.*: Balkanite i evropejszkata obstnoszt [A Balkán és az Európai Unió]. Szófia, 1992; *Uő*: Regional Cooperation in the Balkans Revisited. In: Études Balkaniques, 2000/1.
- ¹⁰ Razvitie na indusztrijata v Balgarija 1834–1989 [Az ipar fejlődése Bulgáriában 1834–1989]. Sajtó alá rendezte Berov, L., Dimitrov, D. I. Szófia, 1990; *Baeva, I., Kalinova, E., Marcseva, I.*: Isztorija na szaobstenijata v Balgarija [A távközlés története Bulgáriában]. Szófia, 1997; *Georgiev, A., Pankov, G.*: Energetikata i himijata na Balgarija (kratka isztorija) [Energetika és vegyészet Bulgáriában. Rövid történet]. Szófia, 2001; *Ivanova, E., Dimitrova, Sz.*: Isztorija na elektrifikacijata v Sztarozagorszki region [A villamosítás a Sztara Zagora-i régióban]. Sztara Zagora, 2002.
- ¹¹ Például a Szociologiceszki problemi folyóirat A szocializmus történeti szociológiája című tematikus száma (2003/1–2). Lásd még: Szocializmat. Realnoszt i iljuzii. Etnologicsni problemi na vszekidnevna kultura [A szocializmus. Realitás és illúziók. A mindennapi kultúra etnológiai problémái]. Szófia, 2003.
- ¹² *Koleva D., Elenkov, I.*: Did the “Change” Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria. In: Brunnbauer, U. (ed): i. m.

SZEMLE

A BALKÁN ÉS A KELETI KÉRDÉS A NAGYHATALMI POLITIKÁBAN

SZERK.: ÁRVAY VIKTOR – BODNÁR ERZSÉBET – DEMETER GÁBOR

Budapest, Hungarovox Kiadó, 2004. 312 p.

A Balkán mindig is kiemelt érdeklődésre tarthatott számot a magyar kutatók részéről. Korábban működött Debrecenben egy Közép-Kelet-Európával, Balkánnal foglalkozó tanszék és kutatócsoport. 2004-ben Bodnár Erzsébet, a Debreceni Egyetem docense és Demeter Gábor, a Debreceni Egyetem PhD-hallgatója egy konferencia szervezésével célul tűzték ki, hogy bekapcsolódnak a magyarországi Balkán-kutatásba, emellett elő kívánták segíteni az egyetemek közti kapcsolattartást, valamint a fiatal történészek bemutatkozását. A 2004. november 10–11. között rendezett, „A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában” konferencián elhangzott előadások alapjúl szolgáló tanulmányokat egy tanulmánykötetben jelentették meg. A kötetben húsz szerző munkája jelent meg, ezen tanulmányok öt nagyobb témakörbe (nyelv, kultúra, identitás; a történeti keleti kérdés kezdeteitől 1856-ig; a keleti kérdés a 19. század második felétől 1914-ig; a Balkán, a keleti kérdés és a nagyhatalmak a két világháború között; geopolitika és modernitás, a keleti kérdés és a Balkán a nagyhatalmi politikában ma), azon belül kronológiai sorba rendeződtek. A dolgozatok történeti, kulturális és politikai szemszögből vizsgálták a Balkánt és a keleti kérdést a kezdetektől napjainkig.

A Nyelv, kultúra, identitás című fejezetben *Ágoston Magdolna* tanulmánya az első („A kétfejű sas és a Balkán. Multikulturális ikon a keresztény Európában”). A sas ábrázolásának történetét végigköveti az ókori keleti szimbolikától a középkori Európán és Bizánccon keresztül a Balkánig. Nagy hangsúlyt fektet a jelentéstartamának kifejezésére, illetve megváltozására. Érdekes kultúrtörténeti adalékokkal szolgál a freskók és címerek elemzése során, ezek kapcsán bemutatja, miként változott meg és vált az Isten kegyelméből uralkodó jelentéstartam a konstantinápolyi, illetve görög származtatás jelképévé, heraldikai szimbólummá.

Sztefanova Marijana „A Balkán nyelvi térképéről” című, orosz nyelvű tanulmányában a Balkán népeinek kulturális-nyelvi sokszínűségét és azonosságát vizsgálta. Összehasonlította a nyelvi eltéréseket és hasonlóságokat az egyes nyelvcsoportokban, bemutatta a közös szókincs alapjait és azok módosulásait nyelvtani, illetve jelentéstartalmi szinten. Hozzájárult ezáltal ahhoz, hogy könnyebben megérthessük a térség bonyolult viszonyait, kapcsolatrendszeit.

A keleti kérdés 1856-ig ívelő történetéről szóló fejezetet *Sashalmi Endre* tanulmánya nyitja („Az orosz Balkán-politika vallási gyökereinek kérdéséhez: A nyikoni reformoktól a kücsük-kajnardzsi békéig 1774”). Munkájával az oroszországi politika azon törekvését igyekezett bemutatni, amellyel a balkáni ortodoxok védelmét és felszabadítását tűzte ki célul. Megvizsgálta az eszme megfogalmazódásának körülményeit, illetve gyakorlati megvalósulását a Balkánon. Érdekes nézőpontja, mely elsősorban a balkáni népek szempontjából értelmezi és vizsgálja az orosz politika hatását és gyakorlatát, színesen leírva komoly tartalmi adalékokkal szolgál a téma megismeréséhez.

Lévai Csaba egy valóban elfeledett konfliktust ismertetett, amely Magyarországon éppúgy kevésbé ismert esemény, mint külföldön („Egy elfeledett konfliktus? Az Amerikai Egyesült Államok és Tripoli háborúja 1801 és 1805 között”). A tanulmány belehelyezte a háborút a külpolitikai vonatkozásokba, a kor nemzetközi politikájába, feltérképezve a konfliktus okait és az államközi kapcsolatokra kifejtett hatását. Több nézőpontból vizsgálta és mutatta be a szerző a háború eseménytörténetét és okait.

Bodnár Erzsébet „Oroszország keleti törekvése, 1792–1830” címmel írott tanulmányában a keleti kérdést orosz szemszögből mutatta be, rávilágítva az egyes cárok hatalmi törekvéseire és eltérő elképzeléseire az Oszmán Birodalom sorsáról. A tanulmány tulajdonképpen az 1774-es kücsük-kajnardzsi békétől kezdve elemzte az oroszok törekvéseit a Balkánon és az Oszmán Birodalommal kapcsolatban, egészen a görög felkelést lezáró egyezményesorozatig. A szerző egységbe foglalja és rendszerezi mind az érintett nagyhatalmak, mind az orosz kormányok törekvéseit a tárgyalt korszakban az Oszmán Birodalomra vonatkozóan.

Pete László a krími háború egyik magyar vonatkozását tárgyalta tanulmányában („A királynő katonája. Türr István a krími háborúban”). Türr István 1855-ben belépett az angol hadseregbe, és ezáltal az Angliával szövetségben lévő Török Birodalom számára is teljesített szolgálat közben az osztrákok elfogták, és hadbíróság elé állították. A személye körül kialakult nemzetközi diplomáciai vihar osztrák és angol vonatkozásait elemzi a tanulmány. Rámutat az osztrák polgári kormányzat és a katonai vezetés közti ellentétre. Emellett számos adalékkal szolgál a magyarok részvételéhez a krími háborúban.

A harmadik fejezetben, amely a 19. század második fele és az első világháború közti időszakot tárgyalta, elsőként *Bebesi György* ismert kutatási eredményeit az „Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán a 19. század utolsó harmadában” című munkájában. A tanulmány a pánszláv gondolat formáit mutatja be a balkáni szlávok körében, ez az összegzés szolgál alapul az 1877–1878-as orosz-török háború

okainak vizsgálatához és az azt lezáró békékhez. A szerző munkája azt a korszakot íveli át, amelyben Oroszország a krími háborúban elvesztett presztízsét visszaszerezte a balkáni népek körében. A tanulmány emellett kitér a San Stefanó-i és berlini béke körülményeinek vizsgálatára és hatására a korabeli szláv oroszbarát tudatra.

Hornák Árpád „A berlini kongresszus és Szerbia” című munkájában a kongresszus és Szerbia kapcsolatát vizsgálta az érdekelt nagyhatalmak vonatkozásait is figyelembe véve. A nagyhatalmi érdekek mellett a tanulmány Szerbia Török Birodalom ellen vívott háborúját is elemezte az események, okok és az orosz politika vonatkozásában. A részletezett szerb nemzeti célok konklúziója világos formába öntve jelenik meg a tanulmányban, ezzel is segítve a kongresszus szerb vonatkozásának megértését mind az osztrák, mind az orosz politika törekvései mellett.

Demeter Gábor „A Balkán felosztására vonatkozó elképzelések a XIX. század második felétől 1913-ig” című munkájában számos szemléletes térkép segítségével mutatta be a Balkánra vonatkozó különböző felosztási terveket. A tervezetek bemutatásával rávilágít az egyes készítők politikai hovatartozására és nemzeti érzelmeire is. E térképek segítségével világosan látható az ellentétes érdekek megnyilvánulása, amely az egyes államok közti ellentétek alapjául is szolgált sok esetben.

Seres Attila egy, a mai Macedónia területén létrejött 1903-as államalakulatot mutat be tanulmányában („A »Krusevói Köztársaság« megalakulásának és hatalmi szervezetének főbb történeti problémái”). A Magyarországon kevésbé ismert köztársaság történetének vizsgálata mellett a szerző nagy hangsúlyt fektetett az államberendezkedés leírására, illetve a köztársaság alkotmánytervezetének részletes elemzésére, amely a maga demokratikus szervezetével sokáig egyedülálló volt a vallási és etnikai feszültségekől terhes Balkánon.

Csaplár Krisztián tanulmánya az 1913–1914-ben Albániában szolgáló holland tisztekről szól („Holland tisztek az albán zsandárság élén – az osztrák–magyar levéltári források tükrében”). A tanulmány elsősorban levéltári forrásokra és visszaemlékezésekre támaszkodva rekonstruálta a holland szerepvállalást a Nemzetközi Ellenőrző Bizottságban. Az események ismertetése mellett az osztrák levéltári források alapján rekonstruálja nemzetközi jogi helyzetüket, a zsandárság megszervezése során fellépő nehézségeket és az osztrák diplomácia kapcsolatát a holland misszióval.

A negyedik fejezetben a két világháború közti Balkán helyzetének tárgyalását *Bíró László* „A királyi Jugoszlávia: a délszláv népek első közös állama” című tanulmánya kezdte. A szerző bemutatta a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság mai megítélését a délszláv népek körében. Létrejöttétől 1939-ig elemezte a délszláv állam gazdaságát, társadalmát, a népességet, az ipar és a mezőgazdaság fejlesztését, az alkotmány szerepét, valamint a nemzetek egymáshoz való viszonyát a belpolitikában. A komplex ábrázolás aktuális kérdésekhez adhat támpontot, valamint a második világháború utáni Jugoszlávia történetéhez előzményt, viszonyítási alapot.

Majros István „Párizs balkáni politikája a XX. század első évtizedeiben” című tanulmánya Franciaország balkáni politikáját és a francia külpolitika Balkán-orientációját elemezte az 1910–1930-as években. Az itt kialakított szövetségeket és a kisantant Franciaországhoz fűződő kapcsolatát, a szövetségi rendszer működésének problematikáját, lehetőségeit járta körbe, és végül a szövetség felbomlásának okait és menetét mutatja be.

Barta Róbert Nagy-Britannia 20. század eleji Balkán-politikáját foglalta össze („Brit külpolitikai elképzelések a Balkánról 1914 és 1945 között”). Az első világháborús stratégiák ismertetése után a két világháború közti erő-erőtlenség politikájának okaira világított rá. Az események leírását a szerző korabeli források felhasználásával, idézetekkel, véleményekkel színezte, és így meglehetősen pontos képet adott a nagyhatalmak és a Balkán, elsősorban Jugoszlávia és Görögország kapcsolatáról.

Az ötödik, a geopolitika és a Balkán mai helyzetét tárgyaló témakör *Katona Péter* dolgozatával kezdődik („A koszovói konfliktus történeti háttere. Adalékok egy etnikai konfliktus okainak megértéséhez”). A közelmúltban lezajlott délszláv háború, majd a szerb–albán összecsapás adta a tanulmány aktualitását. A szerző statisztikai adatok felhasználásával, valamint a gazdaság és társadalom bemutatásának segítségével azt vizsgálta meg, hogy a koszovói albánok és szerbek kapcsolata miként befolyásolta a térség történetét a titói Jugoszlávia idején.

Rácz András „Az Európai Unió szerepvállalása a balkáni válságok kezelésében” című tanulmánya az Európai Unió, valamint a NATO Balkánnal kapcsolatos válságkezelő, illetve békefenntartó stratégiáit foglalta össze. A katonai és gazdasági vonatkozásokat vette figyelembe, valamint azok leképeződését az európai védelmi politikára. Az EU által nyújtott segélyprogramok kiemelt jelentőséggel bírnak a Balkán mai helyzetének vizsgálatában.

Radics Zoltán a regionalizmus és a globalizáció tizenhét balkáni és közel-keleti állam kül gazdaságára gyakorolt hatását vizsgálta („Adalékok Európa keleti peremtérségének gazdasági kötődéséhez a XXI. század küszöbén”). Részletezte a befektetett tőke és a kereskedelem viszonyát, szemléletes térképekkel és grafikonokkal egészítette ki az elemzést. A gazdasági-statisztikai mutatókat alapul véve utalt a nagyhatalmak várható politikájára is.

Juhász József „A Nyugat-Balkán a mai nagyhatalmi politikában” című tanulmányában a mai Szerbia, Horvátország, Montenegró és Albánia, valamint a nagyhatalmak kapcsolatát, korunkbeli problémáit vizsgálja. Az egykori keleti kérdéshez hasonlóan Jugoszlávia felbomlása után ismét szükség volt a nagyhatalmak beavatkozására a térség válságainak rendezéséhez. Az 1990-es évek eseményeit analizálja a szerző, kitérve a nagyhatalmak érdektelenségének okaira és hatásaira, valamint a kezelendő problémákra, stabilizációs és modernizációs programokra.

Réti György az albán rendszerváltás tapasztalatait, Albánia rendszerváltás utáni helyzetét és reményeit elemzte az 1991-es és az 1992-es választásokon keresztül, valamint a pártrendszer körüljárásával („Az albán rendszerváltás története és tapasztalatai”).

Szilágyi Imre „A SECI-től a Nyugat-Balkánig” című tanulmánya Jugoszlávia felbomlását, Horvátország és Szlovénia elszakadásának nemzetközi körülményeit ismerteti. A nagyhatalmak által elindított Délkelet-európai Együttműködési Kezdeményezés létrejöttét, céljait mutatja be programjának és eredményeinek kifejtésével, valamint ráirányítja a figyelmet a mai balkáni együttműködés formáira, lehetőségeire és korlátaira.

A tanulmánykötet tárgya és sokrétű szemléletmódja felkelti az érdeklődést a ma is bizonytalan Délkelet-Európa iránt. Nem csupán az aktuális, de történeti kérdések terén is számos új ismeretet hozott. A kötet – amely nemcsak a téma iránt kiemelten érdeklődő történészek, de a hallgatók és laikusok számára is érthető – értékes gyűjteménye a hazai kutatók munkáinak.

Kránicz Mónika Emese

CHRISTOPHER BREWARD – EDWINA EHRMAN – CAROLINE EVANS
THE LONDON LOOK. FASHION FROM STREET TO CATWALK
(A „London look”. Divat az utcától a kifutóig)
New Haven & London, Yale University Press, 2004. 174 p.

Beszélhetünk-e egyáltalán londoni divatról, s ha létezik egy karakterisztikus „London look”, miben különbözik más nagyvárosok: Párizs, New York, Milánó, vagy Tokió mindenkor divatjától? Erre a kérdésre keresik a választ a könyv szerzői.

A kötet egy nagyszabású vállalkozás részeként jött létre: széles körű kutatómunka előzte meg, átfogó kiállítás és nemzetközi konferencia kísérte. A kutatások az Arts and Humanities Research Board of Great Britain által támogatott „Divat és modernség” program keretén belül folytak, 2001 és 2004 között a Central Saint Martins College of Art and Designban és a London College of Fashionben. Ez utóbbiban Christopher Beward, a Victoria and Alberts Museum kutatási igazgatóhelyettese, az előbbiben Caroline Evans, a divattörténeti tanulmányok docense vezette a szemináriumokat. Beward a fogyasztási kultúra tanulmányozása felől merült bele a 19–20. századi londoni divat vizsgálatába, mely több kurzusának, illetve tanulmányának volt központi témája. Munkáiban a divat, az öltözködés főleg kultúrtörténeti és társadalomtörténeti vonatkozásokban szerepel. Caroline Evanst elsősorban a 20. századi és a kortárs divat foglalkoztatja. A Yale University Pressnél a „Divat és modernség” kurzusának eredményeként 2003-ban megjelent könyvének címe is mutatja („Fashion at the Edge: Spectacle, Modernity and Deathliness”), hogy elsősorban a divattervezők munkásságával, a divattervezéssel mint művészeti ággal foglalkozik. Evans Bewardhoz képest inkább a hagyományos művészettörténeti kurzust követi, a viseletet a maga társadalmi, kulturális környezetében, a mindenkor divat meghatározó tényezőjeként vizsgálja. A szerzői kollektíva harmadik tagja, Edwina Ehrman a Museum of London Viselet és Iparművészeti Gyűjteményének kurátora. A főváros történetét kutató és az azt reprezentáló tárgyakat gyűjtő Museum of London muzeológusát elsősorban a 18–19. századi viseletek és London története érdekli. Fejezeteinek felépítésében, a téma tudományos feldolgozásában Beward hatása érződik. A szerzők egyúttal a kurátorai is voltak a kötet megjelenésével párhuzamosan, ugyanezen címmel, 2004. október 29. és 2005. május 8. között, a Museum of Londonban megrendezett nagyszabású kiállításnak. A könyvet elsősorban a múzeum anyagát képező, a kiállításban is szereplő tárgyak fotói illusztrálják. Ez magyarázza a ruhák – egyes kritikusok által nehezményezett – statikus ábrázolásmódját. Ugyanezen kiállítás keretén belül került sor a London College of Fashionben a „Világvárosok divatja” címmel megrendezett nemzetközi szakmai konferenciára 2005. április 29–30. között.

A divat kulturális jelenség. A Berg-sorozatok és a Yale University Press kiadásában az elmúlt években megjelent könyvek az elemzendő kötéthez hasonlóan a divat és a kultúra, a test és a ruha viszonyát, az öltözködést mint a gondolatok, vágyak és hiedelmek kifejezésének esztétikai médiumát vizsgálják. Christopher Beward korábbi tanulmányai, könyvei is ehhez a vonulathoz igazodtak. A kötet bár három független szerző együttes munkája, mégis Beward tudományos elkötelezettsége, a divat kulturális, összetett jelenségként való kezelése határozza meg a szellemiségét. Az egyes fejezetek tematikai elrendezése a szerzők eltérő szakmai megközelítése miatt azonban mégsem egységes.

Ami a női divatnak Párizs, az London a férfidivat szerelmeseinek. A könyv mind időbeli, mind térbeli keresztmetszetét adja London társadalmának, gazdasági, urbanizációs fejlődésének, ruhaiparának és -kereskedelmének az elmúlt kétszáz évben, a Savile Row-tól a Carnaby Streetig. Bepillantást nyújt a romantika dendi-jének, Oscar Wilde korának esztétikumfüggő, bohém divatfiainak, a West End-beli „new edwardian” fiatalok és az ellentáborot alkotó, Dél- és Kelet-London munkásnegyedeinek ifjúságából lett „teddyboys”, az 1960-as évek „mods”-ainak és Chelsea dendi-jének, a város internacionális szubkultúrájából kinövő punkok és más, a zenéhez, művészethez, önkifejezéshez kötődő, antidivatot teremtő csoportok világába és öltözködésébe.

A könyv nyolc, egymást kronologikusan követő fejezetre tagolódik. Sajnos nem sikerült megfejtenem, milyen koncepció alapján vonták meg az egyes korszakok határait. Mivel a kötet nem csak szűk, szakmai közönség számára készült, a korszakok meghatározásait szerintem két dolog is indokolta volna. Egyrészt a laikusok számára ezek a dátumok nem evidenciák (a hozzáértők számára sem), másrészt a tudományos értekezésekben eleve fontos szerepet kellene kapnia a historiográfiai bemutatásnak, valamint a kérdésfelvetések – s ha kronológiára épülő munkáról van szó –, a korszaktagolás indoklásának is. Itt említeném meg, a könyv egy másik hiányosságát is. A fejezetenként tagolt jegyzetek és az alaposan kidolgozott index mellől érthetetlen okok miatt hiányzik az átfogó bibliográfia.

Christopher Beward a könyv előszavában a divatvárosok rövid történeti áttekintését követően a hagyomány és újítás, az alternatív stílus és fúzió fogalmak köré csoportosítva határozta meg a londoni divat jellegzetességeit, alátámasztva a könyv és a kiállítás tematikáját, címének hitelességét. A hagyomány az eredeti vevőkör, a 19. századi arisztokrácia életmódjából fakadt, mely hosszú távra berendezkedő iparosokat teremtett a West Enden, a Savile Row, Oxford Street és Regent Street körzetében. Az itt kiépült manufakturális, főként a férfi vásárlókat szolgáló családi cégek máig a vevőkör lojalitására, a brit társadalmi rendszer konzervatív értékeire támaszkodnak. A tradíció mellett Londont számtalan technikai és szellemi újítás jellemzi a divat területén is. A készruhaipártás és -kereskedelem elterjedése, a vízhatlan öltözékek, a mesterséges színezékek, valamint az államilag támogatott iparisokai, majd a magas színvonalú, kreatív divattervező képzés bevezetése nagyban hozzájárult az angol főváros népszerűségéhez és hírnevéhez. Az alternatív stílusok a 20. század második felére jellemzőek. Az egymást követő szubkulturális csoportok („teddyboys”, „mods”, punkok, „new romantic”) nemcsak az akkori utca képet határozták meg, de jelentős befolyással voltak az elkövetkező designer nemzedékek ízlésvilágára. London arculatának másik fő jellegzetessége a különböző etnikai közösségek jelenléte. Az óriási gyarmatbirodalmat igazgató főváros rengeteg bevándorlót vonzott, a 18. századtól egészen máig, s ezen népcsoportok kulturális sokszínűsége, fúziója nagymértékben hozzájárult a londoni divat egyéni ikonográfiájának megteremtéséhez.

A könyv fejezetei a korabeli források – utazók, kortársak és közszereplők leírásai, irodalmi szövegek, fényképek, fennmaradt ruhák és kiegészítők – elemzésére, a témával foglalkozó, eddig meglejt tudományos munkákra, valamint a szerzők saját kutatásaira épülnek. Az első fejezet az „*Uri népelet a városban 1800–30*” címet viseli. Christopher Beward a 18. és 19. század fordulóján megéledő modern metropolisz életének változásain, urbanisztikai, építészeti fejlődésén keresztül mutatja be a kor divatos dendi-jének világát, öltözködését, az új arisztokrácia szórákózási szokásait. Az 1810–20-as évek dendi-je a városi esztétika profétája, ő a korizelés megtestesítő figurája, a West End-i divatszínház főszereplője, az Old Bond Street, a St. James Street, a Regent Street, a Savile Row világhírű, fogalommmá vált „angolszabászatának”, divatüzleteinek és klubjainak fenntartója. Beward utcánként közli az összes ismert szabóság nevét és annak klientúráját, illetve a ruha készítésének a korra jellemző kulisszaitkait. A női módinak csak egy rövidke alfejezet hódol. A 19. század folyamán Párizs női divatban betöltött vezető szerepe nemigen engedett teret az angol női divatszabóknak. A napóleoni háborúk miatti embargók azonban időről időre fellendítették az angol textil- és női ruhaipart, valamint növelték a királyi udvar szolgálatában álló, nagy presztízsű, tradicionális udvari szállítók jelentőségét.

Edwina Ehrman „*Világvárost öltözteni 1830–60*” című fejezetének központi témája a készruhaipártás, a konfekció, mind a férfi, mind a női ruhaiparban. A férfiruházat konfekcionálása sokkal korábban kezdődött, mint női megfelelőjéé. A fejlődés hátterében a textilárak csökkenése, a technológiai újítások, a kifinomultabb szabásminta-szabászat állt. Az egyre jobb minőségű, a legfelsőbb körök által diktált divatot követő, olcsóbb konfekciókat hivatalnokok, kormány és kereskedelmi irodák tisztviselői, középosztálybeli fiatalok vásárolták. London vezető konfekciógyárjai a Hyam & Company, az Elias Moses & Son, a Samuel Brothers és a H. J. & D. Nicoll. Ezek a hatalmas vállalkozások magukba foglalták a nagy- és kiskereskedelmet, a konfekcióosztályt, a kész és mérték utáni cikkek árúsítását, valamint a szerteágazó vidéki fiókhálózatot és a postai megrendelést is. A gyárak rendszeresen hirdettek a társasági lapokban, többek között a saját copyrighttal védett termékeiket. A női konfekció először főleg köpenyekre, sálakra, lovaglóöltözetre, bő ruhákra korlátozódott, s csak az 1870-es évektől vált igazi piacformáló tényezővé. A fejezeten belül külön rész foglalkozik a divatot, ízlést és öltözködést meghatározó szabászati, divat- és társasági lapokkal. Ehrman kevésbé hangsúlyos részt szentel az elit divatnak és textiliparnak. Egyszerű felsorolást közöl a félvilági dámák és királynők által kegyben részesített textilüzletekről, szabóságokról,

divatcikkárosokról. Az 1851-ben, a Hyde parki Kristálypalotában megrendezett Nemzeti Iparkiállítás újra piederstálra emelte az angol designt és textilipart.

A „*Divat az imperializmus idején 1860–1890*” című fejezetben Christopher Breward a londoni divatipar szélsőséges viszonyait írja le, az előkelő vevők csillogásától a szép ruhákat előállító, éhbéréret dolgozó, nyomorgó asszonyokig és gyermekekig. A viktoriánus London a világ legnagyobb birodalmának központja volt, hihetetlen méretre és gazdagságra tett szert. Ipara, így a textilipar is hatalmas munkástömegeket foglalkoztatott. A társadalmilag és földrajzilag is polarizált ruhaipar, az East End-i rongyosok és a West End-i kézműves, minőségi szabóipar széles körű vásárlóközöniséget öltöztetett. London demográfiai növekedésével új kereskedelmi központok születtek a lakónegyedek háttérében és egyre fejlettebb infrastruktúrájú belvárosban. A Második Császárság bukását követően, a francia–porosz háború hatására Párizs divatdiktatóri szerepe meggyöngült. A londoni szabók végre sikert arathattak a nők öltöztetésében is, nemcsak otthon, de Párizsban is. A divatdámák körében nagy népszerűségnek örvendtek a férfiszabású női kosztümök, sportöltözetek. A női ruhák férfiasabbá válásának háttérében a mind szélesebb körben ható női egyenjogúsági törekvések, a szüfraszett mozgalom és az egyre többek által kedvelt szabadidős tevékenységek álltak. Ezzel párhuzamosan burjánzott a keleti egzotikum, egyszerre volt érezhető a történeti stílusok jelenléte, a William Morris-i Arts & Crafts mozgalom és az általuk hirdettet esztétikus életvitel hatása, valamint a Gustave Jaeger által is képviselt egészséges, modern ruha mozgalom. A korszak sajátosan angol, divatos öltözködésének fellegvára és egyben szimbóluma a Liberty nagyáruház lett.

A „*Populáris öltözködés 1890–1914*” című fejezetben London nem az ipar nagyvárosa többé. Az amerikanizálódó, modern város a modern vásárlás és fogyasztás központja lett. A Breward által bemutatott új nagy áruházak, a Selfridge és a Reed a modern amerikai marketingbizsitzéma brit letéteményeseiként jelennek meg, amelyekben a vásárlást nem rutinszerű munkaként, hanem csillogó, luxuskörnyezetben zajló szórakozásnak tüntették fel. Az öltözködés demokratizálódását megelőző modern nagy áruházak mellett tovább virágoztak a kiváltságos arisztokrata vevők által preferált és fenntartott West-End-i méretes szalonok. A háttérben ugyanakkor folytak az „izzadságos munka” megkönnyítéséért, a munkakörülmények javításáért vívott harcok. Jelentős előrelépés volt e téren, hogy 1914-ben megalakult az ipar és az állam által is támogatott The Barret Street Trade School, ahonnan az elismert szakiskolai képzéssel távozó fiatalokat már nem kényszeríthették rabszolgamunkára. A korszak társadalmi életét a színház uralta. A színpad csillagai és az őket öltöztető cégek és tervezők (Lucile) népszerűsége elhomályosította a tradicionális, konzervatív angol arisztokrácia tündöklését. A századforduló városképét ezzel egy időben egy új, adminisztratív osztály határozta meg. A készruhába bújít, keménygalléros, csokornyakkendős hivatalnok, illetve az emancipáció győzteseként kikerült karrierépítő nőttípus, a gyors- és gépróként vagy tanámóként dolgozó, sötét szoknyát és világos blúzt viselő hölgy, biciklivel és Girardi kalapban.

A „*Modern csillogás 1914–30*” fejezetet az öltözködés demokratizálódása jegyében a női ruha uralja. Míg Párizs hegemoniája a női divat területén töretlen, Londont az alternatív, artisztikus öltözködés (Liberty, Dove) és a kézműves textilek („modern textile”) fémjelzik. A párizsi nagy divatházak versenytársaiként új angol designerek jelentek meg a londoni, majd a nemzetközi piacon: a szörméiről, sportruházatáról híres, a divatlapokban ingyenes szabásmintákat közlő Isobel, a színházi dívákat és a szórakozni vágyó, ifjú arisztokrata hölgyeket öltöztető Norman Hartnell, valamint a londoni társasági élet elismert arca, a saját ruháinak modelljeként is tisztelt Lady Victor Paget. Edwina Ehrman különálló alfejezetben tárgyalja az orosz üzletek és az amerikai áruházak hatása a londoni divatpiacon. Az orosz balett, illetve az 1917-es forradalmat követő orosz emigráció hatása a nyugat-európai, így az angol kulturális és társadalmi életben is közismert. Az 1920-as évek az amerikai mintát követő Oxford Street-i és Regent Street-i nagy áruházak – a Marshall & Shelgrove, a Harrod's, a Harvey Nichols – virágkora. A „bolondos évek” kényelmes ruházata, a geometrikus formák, az egyszerű szabásvonalak, a bő, egyenes ruhák divata ideális volt a tömegtermelésre. Virágozott az otthoni ruhakészítés és a szabásmintalapok kiadása. Az utóiratként szereplő férfiruházat továbbra is fontos iparág maradt. A Savile Row és a St. James Street méretes szabóságai az angol arisztokrácia kiszolgálása mellett exportra is dolgoztak. A lezserebb, kényelmesebb és praktikusabb öltözködést népszerűsítő walesi herceg mellett egyre inkább az amerikai szórakoztató ipar, a mozi csillagai diktálták a divatot (Rudolf Valentino).

„*Hagyomány rombolók 1930–55*”. „Buy british” – ez volt az 1929-es nagy tözsdekrachot követő évek szlogenje. A divatot a készruha uralta. A méretes szabóságoknak újítaniuk kellett, hogy felvegyék a harcot az egyre jobb minőségű, elérhető árú és ügyes marketingfogásokkal operáló konkúciával. Austin Reed neve, modern, egészséges munkakörülményeket biztosító gyára és óriás áruháza fogalomná vált, de még őt is túlszárnyalta az 1936-ban nyílt Simpson Picadilly nagy áruházat megalmodó Alec Simpson. London elit negyedének központjában épült, letisztult, funkcionális tételrendezésű áruházának megalkotásához a korszak legmodernebb felfogású szakembereit hívta meg (építésznek Joseph Emberton, belsőépítésznek Moholy Nagy Lászlót, művészeti vezetőként Ashley Havinden, marketing menedzsernek W. S. Crawfordot). A középosztályt öltöztető áruházak bemutatása után Edwina Ehrman rövid kitérőt tesz az alsóbb rétegek által frekvenciált East End-i piacokra és a szintén az East Enden meghonosodó kis

szabóságokhoz, ahol a republikánus és szabadkőműves feleségek vásároltak. A női divat színpadán új csillagok jelentek meg: Digby Morton, Hardy Amies, Peter Russel és Victor Stiebel. A második világháború szigorú ruharendeleiteit, nélkülözéseit, a „rational dress”-t felváltó, anyagtékozló, nőies New Look 1948-tól már Londonban is divatos volt. A brit divatipar számára a háború nagy vívmánya, hogy 1942-ben megalakult a Chambre Syndicale de la Couture Francaise angol megfelelője, a 12 tagú Incorporated Society of London Fashion Designers. Az 1920–30-as években a férfiak öltözködésében bekövetkezett változásokat, a sportosabb, lezserebb viseleteket az 1950-es években a formalitásukhoz való visszatérés, a Savile Row tradicionális, elitista férfi angolszabászata váltotta fel. A konzervatív öltözködési tendenciával párhuzamosan, az 1940-es évek végétől számolni kell az amerikai populáris kultúra hatásaként jelentkező, a galerieszellem által meghatározott, kifejezetten fiataloknak szóló, alternatív szubkultúrákkal, valamint azok jellegzetes öltözékeivel („teddyboys”, „new edwardian”).

Caroline Evans *„Irányzatok a háború után 1955–75”* című fejezete az 1960-as évek „Swinging London”-ját mutatja be. Ha „Swinging London”, akkor Mary Quant és Biba. Az 1955-ben Bazaar néven a King’s Roadon butikot nyitó Quant, a „Chelsea girl”-ök öltöztetője, az 1960-as évek egyik legmeghatározóbb tervezője. A Jean Shrimpton és Twiggy által fémjelzett nőideál Quant-féle miniszoknyában korzózott a King’s Road környékén. Barbara Hulanicki postai megrendelésekre alapozott cége, a Biba, a „Ready, Steady, Go” élő televíziós adás műsorvezetőjének öltöztetésével futott be. A korszakot a fiatalság, egy új generáció uralta, lett légyen tervező, modell, fotós, divatújságíró vagy vásárló. Gomba módra szaporodtak a beatnikekkel teli kávézók, tejbárok, lemezboltok és kis butikok, ahol a vevőkön kívül rengeteg popsztár, művész, fotós, színész és szocialista felforgató elem fordult meg. Ez a „London look” virágkora, mikor a popkultúrával és művészettel átitatott divat az egész világon híressé lett. A szubkultúrák fiataljai győzedelmeskedtek a hagyományörző, „jólshabzó” gentleman fölött. Evans korabeli leírásokkal jellemzi a hatvanas évek meghatározó divatfiatit és lányait, például a robogókon furikázó „mods”-okat. 1965-ben a megváltozott társadalmi igényeknek megfelelő, új divatlap született, a NOVA. Míg sikeres üzleti vállalkozása révén Quant befutott, a Chelsea-beli butikok közül sokak kaotikus üzlethezetésük, ún. „cool management”-jük révén bezární kényserültek. A hatvanas évek második felében a korszak androgén stílusát meghatározó, a pop- és médiaszárokat öltöztető tervezők (Michael Rainey, Michael Fish, Nigel Waynouth) mellé egy új, a Royal College of Artot végzett nemzedék (pl. Ossie Clark, Zandra Rhodes) nőtt fel. A „pávaforradalom”-ként is nevezett hippimozgalom öltöztetője Tommy Nutter pszichedelikus üzletében a Savile Row hagyományát keresztelte a Carnaby Street pezsgő, színes utcavidatával. Divat–zene–művészet, utcadivat, márkák együttélése, fúziója jellemezte a korszakot.

A *„Kulturális főváros 1976–2000”* című fejezet tervezőkről, boltokról, zenészekről, együttesekről, etnikai és alternatív kulturális csoportokról, valamint ezek egymásra gyakorolt hatásáról szól. Az olvasó csak kapkodja a fejét a rengeteg együttes, művészeti irányzat, tervező és énekes, divatlap és üzlet nevének olvasása közben. Ez a korszak egy intellektuális, kulturális, történeti kotyvalék, melyben Vivienne Westwood és Malcolm McLaren legendás S-E-X boltja ugyanolyan adalék, mint a filofaxinak élő, yuppiekat öltöztető Paul Smith, az i-D, vagy a The Face című lapok, a párdüctestű Naomi Campbell, a Body Map márka, David Bowie, Boy George, a Dior jelenlegi vezető tervezője, John Galiano, vagy a narratív esztétikai tartalommal túlfűtött bemutatóiról híres Alexander McQueen, illetve a konceptuális divatot csináló Hussein Chalayan. Rajtuk kívül még vagy száz tervezőt, stylistot, fotóst és általuk megformált művészeket mutat be Caroline Evans. Boltokat, melyek sokkal inkább találkozóhelyek, mint üzleti vállalkozások, alkotókat, egyszerű embereket, kik saját testük, identitásuk megformálásával csináltak divatot. A punkok, skinheadek öltözködésbeli csinálád magad mozgalma, a különböző etnikai, vagy kulturális alapon szerveződő csoportok önazonosságát erősítő, szimbolikus öltözetei mind ezen korszak jellegzetességei. A tervezők képbankként használják a múltat, a tradíciót és a különböző kultúrákat. Ezt jelenti a London look a hetvenes, nyolcvanas, kilencvenes években és a ma.

S habár a brit divatnak – ellentétben a franciával, olasszal és amerikaival – nincsen meg a megfelelő hazai támogatottsága, a nemzetközi hírű londoni divatiskolák (Central Saint Martins College of Art and Design, Royale College of Art stb.) adják a legtöbb tanult tervezőt a világnak. Az alternatív, kreatív szellemiségükről híres londoni magazinokat a világ minden táján forgatják a művészettel, divattal, kultúrával foglalkozó szakemberek. A londoni divatot a hagyomány és újítás, a nagy design márkákkal szemben a kis butikok, a kulturális sokszínűség és a művészeti ágak keveredése jellemzi.

Caroline Evans utóiratában fogalmazza meg a londoni divat lényegét. A London look kulturális és szimbolikus töke, konceptuális divat, mely valóságos anyagmozgás nélkül exportálható. A londoni divat mítosz, ami megteremtí ön maga valóságát.

VÁRDY BÉLA – VÁRDY HUSZÁR ÁGNES
ÚJVILÁGI KÜZDELMEK. AZ AMERIKAI MAGYAROK ÉLETE ÉS AZ
ÓHAZA

Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2005. 370 p.

Várdy Béla történész és Várdy Huszár Ágnes irodalomtörténész magyar származású amerikai kutatók ismert és elismert képviselői szakmájuknak. Az 1951 óta az Amerikai Egyesült Államokban élő Várdy Béla több egyetem oktatója. Pályája 1964-től a Pittsburghi Egyetemhez kötődik, ahol 1971-től kiemelt professzor, kutatási területe a magyar és a kelet-európai történetírás, a 19. századi magyar művelődés, az amerikai magyarság története. Várdy Huszár Ágnes szintén 1951-től él az Egyesült Államokban. Több híres egyetemen folytatott tanulmányok után 1966-tól a Pittsburghi Egyetem oktatója, 1993-tól professzor. Az összehasonlító irodalomtudomány mellett az 1970-es évek második felétől magyar nyelvet és kultúrát is tanít. Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnessel közösen írt számtalan cikke, tanulmánya mellett – 16 angol, illetve magyar nyelvű könyvet írt. Várdy Huszár Ágnes – tanulmányai mellett Várdy Bélával, illetve más szerzőkkel közösen – kilenc angol és magyar nyelvű kötet szerzője. Huszár Ágnes és Várdy Béla újabb közös kötete az „Újvilági küzdelmek” című könyv.

A kötet 23 tanulmányt tartalmaz az amerikai magyarságról, az amerikai magyarságnak az óházához fűződő viszonyáról. A tanulmányok 1995 után keletkeztek és jelentek meg közismert folyóiratokban. A dolgozatok olyan témákkal foglalkoztak, mint az amerikai magyarság útja, Kossuth szerepe Amerikában, az amerikai magyarság kultúrája, vallási és társadalmi élete, Trianon és a világháborúk hatása az amerikai magyarságra, a rendszerváltás, valamint az amerikai magyarság képének alakulása. A könyv hat főfejezetre osztható.

Az első fejezet az amerikai magyarság múltjával és jelenével foglalkozik. Megtudjuk, hogy az 1990-es népszámlás szerint 1,6 millió amerikai polgár vallotta magát magyar származásúnak, illetve volt magyar identitása. Az első nagyobb tömegű magyar emigráció tagjai az 1848–49-es forradalom és szabadságharc menekültjei voltak, közülük később sokan fontos szerepet játszottak a polgárháborúban. Hét tábornok és tizenkét ezredes szolgált az északi hadseregben. Újabb magyar menekülthullám a századforduló érkezett. A 650–700 ezer főnyi gazdasági menekült rakta le az amerikai magyar élet alapjait. A két világháború között mindössze 28–29 ezer magyar kivándorló volt, ugyanakkor soraiban sok nemzetközi hírű szellemi kiválóság volt található. A második világháborút követően 26 400-an érkeztek az USA-ba, az 1956-os forradalom után pedig 47 600-an. Az 1945 utáni fél évszázadban összesen 109 ezer magyar telepedett le az Egyesült Államokban. Az 1945-ös menekültek a Horty-rendszer közép- és felsőbb rétegeiből jöttek, többségük az új hazában nem csinált karriert. Az 1947-es menekültek a városi kispolgári és paraszti létből kiemelkedett értelmiséget képviselték. Ők a Nyugat szemében már a demokráciát testesítették meg. A legjobb fogadattásban az 1956-osok részesültek, számukra volt a legkönnyebb a beilleszkedés. Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes az emigrációval kapcsolatosan megállapította, hogy a különböző hullámokban érkezettek csak igen lassan keveredtek a korábban bevándorolt magyarokkal. Közéledés először az 1945-ös és az 1946-os menekültek között volt.

A kutatásból azt is megtudjuk, hogy a folyamatos, de lassú magyar kivándorlás ellenére az amerikai magyarok száma állandóan fogy. Magyar negyedek tűnnek el, magyar intézmények szűnnek meg, a magukat magyarnak vallók létszáma az 1980-as 1 776 000-ről tíz év alatt 1 582 000-re csökkent. Jellemző, hogy az új kivándorló magyarok identitása hiányos. Az amerikai magyarok politikai működésére viszont jellemző, hogy az első világháború óta megnyilvánultak Magyarorszáért, kiálltak a magyar érdekek mellett.

A kötet részletesen foglalkozik az amerikai magyar irodalommal. Megtudjuk, hogy az irodalom igazodott a kivándorolt tömegek életstílusához, illetve másodvonalbeli színvonalat képviselt, és nem volt kapcsolat az angol nyelvű amerikai irodalommal. Ezt az irodalmat az 1950-es években egy más jellegű irodalom váltotta fel, képviselői közül többen nemzetközi szinten álltak. Közéjük tartozott Molnár Ferenc, Zilahy Lajos, Márai Sándor, Wass Albert és Faludy György. A társadalomtudósok között is számos kiválóság volt: Kovács Imre, Alföldi András, Gabriel Asztrik, Borsody István. A humántudomány képviselőinek többsége megtalálta a helyét az amerikai egyetemeken. Az irodalom területén az elmúlt két-három évtizedben a költészet helyét a próza vette át. A magyar emigráció olvasási szokásaival is foglalkozik a könyv, megállapítva, hogy szépirodalmat nem, hanem politikai írókat olvastak. A fiatal generáció már szépirókat is olvasott angol nyelven, egyesek az avantgárdhoz is eljutottak. A könyvből megtudjuk, hogy az amerikai magyarság kultúrájával több, Magyarországon végzett kutató foglalkozott (Király Béla, Lotz János), és képet kapunk azokról a társadalomtudósokról is, akik már az Egyesült Államok egyetemlein tanultak (Nagy Károly, Ladányi András, Szendrey Tamás, Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes).

A kötet nagy teret szentel Kossuth 1851–1852-es útjának. Összegzésként megállapítható: annak ellenére, hogy a nagyközönség szempontjából diadalként értékelhető az amerikai körút, Kossuth valójában dolgavégezetlenül távozott. A szerzőpáros bemutatja a Világos utáni politikai emigráció megszületését,

belső ellentmondását, az USA és a magyar szabadságharc viszonyát. Elemzik Kossuth hatását az amerikai társadalomra. Végkövetkeztetésük, hogy az elmúlt 150 évben nem volt egyetlen magyar sem, aki versenyezhetett volna Kossuthal az Egyesült Államokban. Kossuth hatása az amerikai polgárháború idején is jelen volt. Neve összefonódott az amerikai társadalommal és demokráciával. Kossuth – mint minden szabadelvű államférfi – elítélte a rabszolgaságot, de úgy érezte, hogy Magyarország érdekében kénytelen átnézni e komoly társadalmi problémán.

A könyv egy nagy fejezete a kultúrával és tudománnyal foglalkozik. Az egyik alfejezet az első magyar újság és újságszerkesztő amerikai tevékenységét mutatja be. Nem véletlen, hogy a könyv egyik leghosszabb alfejezete „Az írásbeliség és a magyar kivándorlók Amerikában a 19–20. században”. Részletes elemzés tárgya az 1880 után érkezett magyar bevándorlók élete, valamint az, miként segítették az egyházak az amerikai életbe való beilleszkedését. Fontos szerepet játszottak még a beilleszkedésben az újságok, jelentős összekötő kapcsot jelentettek a nagy területen szétszórott bevándorlók között. A kőtetőből az is világossá válik, hogy a magyar kivándorlók élete lényegében a burdásházak keretein belül zajlott. E kis magyar világ teremtette közösség helyettesítette az otthon és a hazai közösséget. Természetes volt, hogy ennek a milliók is kialakult az irodalma.

A könyv viszonylag hosszan foglalkozik az angol nyelvű magyar történetírás helyzetével az 1990-es években. Ennek azért is nagy a jelentősége, mert a második világháborút követő időszakig az amerikai történetírás alig-alig foglalkozott Magyarországgal és a magyarsággal. A háborút követő időkben is csak lassan, különböző stratégiai és társadalmi tényezők összjátéka következtében indult meg a kutatás egyes nagyobb központokban (Indiana University, Bloomington), illetve a háborút követően felállított Kelet-Európa tanulmányi központokban és több jeles egyetemen (Columbia, Harvard). Ezeknek a kutatásoknak azért is volt nagy jelentősége, mert hozzájárultak a Watson és Steed által kialakított hamis és rosszindulatú magyarsággép megváltoztatásához. A magyarság amerikai és nemzetközi megítélése szempontjából fontos állomás volt az, hogy az Amerikai Történelmi Társulat megjelentette harmadik bibliográfiái kézikönyvét (Guide).

A könyv sokoldalú és komplex képet ad az amerikai magyar tudományosság állapotáról az 1990-es években. Beszámol arról a pesszimista helyzetről, ami napjainkra kialakult, miszerint napjainkban Észak-Amerikában magyarságtudományra nincs szükség. Várdy professzor a jövőt illetően sem optimista, negatívan ítéli meg a helyzetet. A magyarságtudományi kutatás és oktatás a recenzioíró egykori kedves professzorának, Ránki Györgynek bloomingtoni tevékenysége idején érte el a tetőfokát. Az utóbbi időben a tudományos élet intenzitása azonban Bloomington is visszaesett, ennek ellenére a legfontosabb magyarságtudományi központ maradt.

Jól működik a Várdy házaspár által mintegy három évtizede beindított pittsburghi program, amely elsősorban történelmi orientációjú. Ez a program számos Magyarországot is érintő történelmi kurzusból áll. A pittsburghi magyarságtudományi program jelentős részét képezte a Várdy Béla által igazgatott Duquesne University History Forum (1967-től), illetve a Várdy házaspár által alapított és irányított Nyugat-pennsylvaniai Magyar Kulturális Társaság működése. Sajnos a pittsburghi program jövője is bizonytalan. Ennek oka, hogy a rendszerváltás után a tudománypártolás visszaesett, Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes 2006-ban nyugdíjba vonulnak.

A Várdy házaspár által írt könyv egyik fejezete sokoldalúan foglalkozik a vallás és a társadalom viszonyával. Itt képet kapunk az első misszionáriusokról, az első magyar egyházközösségről. Az amerikai magyar vallási élet területén az úttörő szerepet Ács Gedeon töltötte be. 1852-ben ő alapította az első amerikai magyar egyházközösséget, amely ökumenikus gyülekezet, „magyar egyház” volt. A könyvből azt is megtudjuk, hogy az egyházak, a templomok funkciója itt sokkal komplexebb, nemcsak vallási intézmények voltak, hanem a társadalmi élet színterei is, és egyfajta nemzeti intézményekké váltak. A magyarság őrzése legalább olyan hangsúlyt kapott, mint a vallásosság.

A könyv révén képet kapunk a szlovákok és a magyarok 19–20 századi helyzetéről Amerikában. Várdy Béla a kérdés megítélése érdekében bemutatja a magyar–szlovák viszonyt a történelmi Magyarországon, illetve a nacionalizmus gyökereit. A szerző megismertet a magyar–szlovák közös múlt átértékelésének okaival, a szlovák nemzeti vezetők manipulációjával. Egy igen kényes kérdéssel is foglalkozik, az 1889-es johnstowi árvíz idején létrejött korai „Hunky”-kép kialakulásával. Az árvíz idején fosztogató, rabló, primitív „Hunkyk”, akiket magyaroknak állítottak be, nem is magyarok voltak, hanem Magyarországról elszármazott szlovákok és ruszinok. Ez a primitív szlovák szerzők által a sajtóban kialakított kép sokat rontott a magyarság amerikai megítélésén.

A szerzőpárostól képet kapunk Trianonnak az amerikai magyarságra gyakorolt hatásáról, illetve azt is megtudjuk, hogy az első világháború kitöréséig a magyar kormány szinte semmit sem törődött a kivándorolt magyar százazrekkel. A következő korszakban a magyar politikai élet felismerte az emigráció erős nemzeti érzését, amit sikeresen lehet hasznosítani. A második világháború kitörése teljesen lehetetlen helyzetben találta az amerikai magyarságot. A magyarok többsége lelkesedéssel támogatta a revíziót, ugyanakkor elvetette a Hitlerrel kötendő szövetséget. A magyarság amerikai vezetői a háború végén arra az álláspontra jutottak, hogy – a magyar kormány szabad cselekvésképtelensége következtében – ők óhajtják

képviselni Magyarországot. A párizsi békeszerződés aláírása előtt az Amerikai Magyar Szövetség „Igazságos békét Magyarországnak!” címmel 30 oldalas memorandumot juttatott el az amerikai külügyminisztériumnak, hogy Trianon igazságtalansága ne ismétlődhessen meg. Memorandumaiknak a korabeli nemzetközi helyzetben azonban semmi gyakorlati hatása nem volt.

A könyv egyik tanulmánya részletesen ír arról, hogy az amerikai magyarságnak a második világháború kitérése utáni politikai viharokban mit kellett megélnie. Megtudjuk, hogy 1941. december 12-ig, amikor Magyarország megdöglő állapotban üzent az USA-nak, a nemzeti érzésű amerikai magyarság viszonylag türelmes körülmények között evezgetett az amerikai politikai élet vizein. A különböző politikai irányzatok elértéren látták és ítélték meg Magyarországot, és eszerint alakították ki álláspontjukat. A kötet részletesen elemzi az egyes irányzatokat: Eckhard Tibortól Vámbéry Rusztemen át Habsburg Ottóig. Hosszabb elemzést kapott Habsburg Ottó amerikai emigrációjának története. Habsburg Ottó Magyarországról tett erőfeszítései bemutatása mellett a könyv feltárja Habsburg Ottó és az amerikai magyarság viszonyát, az amerikai magyarság viszonyát a legitimizmushoz, a legitimisták sajátos helyzetét.

A munka foglalkozik a száműzött Horthy és az amerikai magyarság kapcsolatával, és a magyar–magyar viszony aspektusából részletesen bemutatja a rendszerváltozást – az emigráns magyarok illúzióival és csalódásaival. A könyv végül a magyarság változó képét tárja fel az elmúlt tizenöt évben, teszi ezt úgy, hogy a magyar imázs történeti alakulását végigvezeti az első emigránsoktól napjainkig. Igen érdekes annak a bemutatása, miként igyekeztek a kivándorlók saját presztízsüket felnagyítani. Fontos annak bemutatása, hogy az 1930-as években kivándorolt kisszámú szellemi elit milyen szerepet kapott a magyar nemzeti imázs megerősítésében.

Összegzésként megállapítható, hogy a könyv többről szól, mint az amerikai magyarság küzdelme. A kérdés komplex megközelítése nyomán olyan – a politikai életet, a történelmet érintő – eseményekről és azok összefüggéseiről is tudomást szerezhettünk, amit csak a két kiváló kutató elemző tevékenysége révén ismerhetünk meg. A kötet szaktörténeti munka, de olyan kérdésekkel foglalkozik, amely a legszélesebb rétegek érdeklődését is felkelthetik. Aki kezébe veszi a kötetet, garantáltan végigolvassa.

N. Szabó József

EDMUND MAKOWSKI
POZNAŃSKI CZERWIEC 1956. PIERWSZY BUNT
SPOŁECZEŃSTWA W PRL
(Poznańi június 1956. A társadalom első felkelése a Lengyel
Népköztársaságban)

Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2006. 395 p.

Poznań munkásainak felkelése a rossz életkörülmények miatt és az azért felelős hatalom ellen – 1956. június 28. és 30. között – volt az első tömeges társadalmi megmozdulás a „népi” Lengyelországban, amely ellen a hadsereget kellett bevetnie a hatalomnak. A felkelés katalizátorként szolgált az SZKP XX. kongresszusa és Boleslaw Bierut, a LEMP első titkárnak halála után kialakult politikai helyzet megváltozásának folyamatában, amely a nemzetközi tényezők együhtíthatásával vezetett el 1956 októberéig, Władysław Gomułka visszatéréseiéig.

Edmund Makowski, a hat éve elhunyt poznańi történész professzor az egyik legjobb ismerője volt a felkelés történéseinek. Először huszonöt évvel az események után, a Szolidaritás teremtette kedvező légkörben szervezhetett konferenciát a történetek feldolgozására. Ezt követően csak a rendszerváltás bekövetkeztével, a különböző levéltárak megnyitása, illetve számos memoár megjelenése után folytathatta a megkezdett munkát. A belügyi és állambiztonsági levéltárak anyagaiból először dokumentumkötetet állított össze, majd megírta az eseményeket alaposan feldolgozó monográfiáját is. A „*Poznańi június 1956. A társadalom első felkelése a Lengyel Népköztársaságban*” című művét az események 50. évfordulójára másodsor is megjelentették.

A mű a felkelés előzményeit vizsgálva párhuzamosan arra is választ keres, miért éppen Poznańban került sor a munkások ilyen radikális lépésére. Poznań ugyanis nem tartozott a legprotestálóbbs városok közé. Az 1945 és 1948 közötti országos sztrájkhullám idején a Poznańi vajdaságban „csupán” 39 sztrájk volt, az összes lengyelországi sztrájk 4,8%-a. A körülbelül fele akkora területű Lódzi vajdaságban négy év alatt 306, a Katowiceiben 167 esetben sztrájkoltak a munkások. (Kamiński, Łukasz: *Strajki robotnicze w Polsce 1945–1948. Próba bilansu*. In: *Dzieje Najnowsze*, 1997/4. 47–56.) A vizsgált dokumentumok is arra utalnak, hogy sem a helyi, sem a központi pártvezetés nem tartott attól, hogy a poznańiak ilyen lépésekre szánják el magukat. Bár kétségtelen, hogy volt már bizonyos „hagyomány” a

városban is a munkástüntetéseknek, mint ahogy a véres megtorlásnak is. 1920. április 26-án, Poznań főterén a vasutasok békés demonstrációját fegyverrel oszlatták szét (9 halott, 13 sebesült).

Makowski úgy véli, hogy az elégedetlenség a lakosok körében a hatéves terv (1950–1955) második felétől erősödött fel, amely egybeesett egyébként Sztálin halálával is. 1953-tól érezhetően fékeződött a növekedés üteme, sőt az életszínvonal is csökkent. A normaemelések és a prémiumcsökkentések az üzemekben nem lengyel jelenség. Hasonló esetekben, Csehszlovákiában a pilzeni Skoda-gyárban, illetve Berlinben sztrájkok törtek ki. A berlini események a hadsereg bevetésével és összesen 434 halottal jártak.

A hatéves terv legnagyobb befektetési elkerülték a Poznańi vajdaságot, hiszen azokat inkább az ország elmaradottabb régióiba terveztek. Ez a terület azonban még a porosz időknek köszönhetően jóval fejlettebb és iparosítottabb volt Lengyelország keletebbre eső vidékeinél. A gyárakban viszonylag fejlett szakszervezeti mozgalom működött, amelynek még a két világháború közti kapitalista környezetben is sikerült bizonyos „kiváltságokat” elérni. Ilyen volt például a munkaruha és cipő biztosítása, a veszélyes vagy nehéz munka után járó pótlék, illetve a szénkiutalás a téli időszakokban. Ezeknek az előnyöknek a fokozatos megszűnése, illetve az említett norma...elések nem álltak összhangban a mindennapos propagandával, de a józan ész szerint sem volt helyénvaló, hogy tíz évvel a világháború után a gazdaság egyes adatai a harmincas évek elejének a szintjén álltak. Makowski felveti, esetleg büntető szándék is szerepet játszott abban, hogy a fejlesztések elkerülték a vidéket. Tudni kell, hogy e térség a nemzeti demokraták és a katolicizmus legerősebb bázisa volt, 1918-ban annyi is elég volt, hogy Paderewski megjelent a városban, mire azonnal kitört a felkelés, melynek következményeként a terület Lengyelországhoz került.

A falvak elhanyagolása következtében a városba áramló tömegek miatt erősen növekedett Poznań lakossága, ipara azonban nem tudta felszívni a megnövekedett számú munkaerőt. A foglalkoztatás 1955-ben 1931-hez képest csak 3%-kal nőtt. Az öt legnépesebb város közül a városi infrastruktúra fejlesztésére és fenntartására Poznań kapta a legkevesebbet, egy főre számítva Krakóhoz vagy Varsóhoz viszonyítva negyedréshányit. Bár a szerző nem teszi hozzá, érdemes megjegyezni, hogy Varsót a porból kellett újjáépíteni, Krakóban pedig éppen egy óriás ipari beruházás és egy új városrész, Nowa Huta építése zajlott. Az már mindenképpen hátrányosabb volt, hogy az átlagfizetés 8%-kal volt kevesebb az országosnál, illetve az 1953 elején megszüntetett hűségjegy-rendszer következtében 10%-kal kevesebb hús érkezett a város piacaira. Összességében a hatéves terv az összlengyelországi beruházásoknak csak a 4,9%-át írta elő a Poznańi vajdaságra, miközben az ország területének és lakosságának több mint 8%-át adta.

A munkások elégedetlenségét csak fokozta, hogy 1955 első negyedévében a poznańi Cegielski-gyár – vagy az akkori nevén „Sztálin nevet viselő gyár” (ZISPO) – megkapta ugyan az ország legjobb üzemének járó vándorújszóló a Szakszervezetek Országos Tanácsától, ám a vele járó jutalmat visszatartották. Majd a munkások tudomására jutott, hogy hat év alatt 11 millió zlotyt tartott vissza jogtalanul az állam az üzemtől, ami több mint 5000 munkást érintett. (Ekkor átlagosan 1236 zlotyt keresett egy munkás.)

Ebben a helyzetben hangzott el 1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusán Hruscsov titkos beszéde, amelyet Lengyelországban hamarosan kinyomtatnak, és széles körben terjesztettek. Ettől kezdve Sztálin és a „sztálinisták” nyakába lehetett varni a „torzulásokat és túlkapasokat”, ahogy akkor nevezeték a problémák okait. Lengyelországban megkönnyítette a desztalinizáció híveinek a dolgát az is, hogy Bierut a kongresszus után Moszkvában meghalt. Ahhoz még nem voltak elég erősek, hogy a saját embereikből toljanak valakit az első titkári székbe, de egy közepén álló személyben sikerült megállapodni. Edward Ochab lett Bierut utóda. Másrészt Hruscsov beszéde az elégedetlenkedő munkásoknak is adott bizonyos választ a nehézségekre és reményt a változásra. Így válhatott Władysław Gomułka a legnépszerűbb emberré Poznańban a felkelés ideje alatt, megelőzve talán Mikolajczykot is, a nemzeti demokraták emigrációban élő vezérét.

Talán érdemes elgondolkodni azon, milyen szerepet játszott a lengyel politikában az a tény, hogy volt egy olyan kommunista vezető, aki teljesen „tisztá” volt, azaz semmilyen módon nem kompromittálódott az 1948 óta létrejött rendszerben. Gomułka emellett a hazai kommunisták közé tartozott, a háborút Lvovban vészelte át, és elvei mellett végig kitartott. Ő lett volna a „lengyel Tito” a tisztogatásokban, de sem megtörni nem tudták, sem kivégezni nem merték. Magyarországon ezzel szemben teljes mértékben hiányzott egy ehhez hasonló politikus. (Más kérdés, hogy természetesen Gomułka is oroszánrészt vállalt a „kommunista” rendszer kiépítésében Lengyelországban.) Magyarországon Nagy Imre ezt a szerepet nem tölthette be, hiszen gyökeresen ellentétes előléttel rendelkezett. Kádár pedig, bár hazai volt, teljes mértékben kompromittálódott a Rákosi-korszakban. Rajk meg már nem élt.

A poznańi ZISPO 3-as részlege (W3), a vagongyár munkásai már 1954-ben önálló üzemi tanácsot választottak. Vezetőjük Edmund Taszer volt. 1956-ban az SZKP XX. kongresszusa után Varsóba küldték delegációjukat, de helyzetükre nézve pozitív válasz nélkül érkeztek haza. A munkások követeléseit nem lépték túl az életszínvonal és a munkakörülmények javításának követelésein (a visszatartott 11 millió zloty kifizetése, a munkanorma visszaállítása, a nyolcórás munkaidő betartása, a szabad szombat, nőknek

csökkentett munkaidő bevezetése, az élelmiszerárak csökkentése, illetve a lakáshoz jutás megkönnyítése). Június 25-én éjjel utazott Varsóba az üzemi tanács újabb delegációja, ahol a minisztertől kaptak némi ígéretet a követeléseik teljesítésére. Két nappal később érkeztek vissza Pöznańba, ahol már az volt az általános meggyőződés, hogy a sztrájk az egyetlen megoldás a követeléseik érvényesítésére.

Június 28-án reggel a műszakváltáskor megkezdődött a sztrájk. Két nyomós oka volt annak, hogy a sztrájkból utcai demonstráció lett. Egyrészt a már említett hagyomány, hogy a két világháború között is felvonultak a szakszervezetek a város központjába a követeléseikkel. Másrészt pedig éppen ekkor rendezték a Poznańi Nemzetközi Vásárt, amelyre több mint kétezer külföldi vendég és újságíró érkezett. A munkások úgy gondolták, hogy ennyi külföldi jelenlétében könnyebb lesz a követeléseket realizálni.

A szerző részletesen bemutatja az egyre duzzadó munkástömeg útját a külvárosi ipartelepekről a város központja felé. Ekkor a korábbi követelések jelszavakká formázása („Kenyeret akarunk, éhesek vagyunk!”) mellett már megjelennek politikai, vallási, illetve szovjetellenes szólamok is. A könyv írója nem részletezi a szovjetellenesség okait, talán éppen azért, mert a lengyel olvasónak ezek magától értetődnek. Az ilyen megnyilvánulások indokait a lengyel történelemben kereshetjük. A lengyel lakosság viszonyát a Szovjetunióhoz egyrészt negatívan befolyásolta a cári birodalommal szembeni ellenérzések átörökítése az új rendszerre, másrészt alapvetően meghatározta a második világháborús szovjet magatartás (Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń, varsói felkelés). A mérleget nem tudta kiegyenlíteni az sem, hogy végső soron a Szovjetunió szabadította fel Lengyelországot a fasizmus alól. A lengyel történetírók – köztük Makowski is – kisebb hangsúlyt fektetnek arra, hogy a második világháború utáni új világrend kialakulásában, főleg Lengyelország szovjet érdekszférába kerülésében a nyugati államok is jelentős szerepet játszottak.

A vallási jelszavak, énekek (Boże, coś Polskę) feltűnése az ilyen megmozdulásokon szintén nem érthető a lengyel történelem ismerete nélkül. Már a 16. századtól kialakul a lengyel tudatban, hogy a kereszténység a nemzet összetartó ereje. Ez természetesnek tetszett abban a korban, amikor protestáns, ortodox vagy éppen iszlám országokkal vívtak háborút. Az egyház szerepe tovább erősödött a felosztások utáni korszakban, hiszen állami intézmény hiányában ez volt az egyetlen biztos támasz az emberek számára. A lengyel katolicizmus 1945 után is megtartotta óriási tekintélyét, amelyben nem kis szerepe volt Wyszynski primásnak, aki 1950 áprilisában Kelet-Európában egyedülálló szerződést írt alá az állammal, és sikerült elérnie a vallásgyakorlás, hitoktatás szabadságát, a katolikus egyetem működését, a szerzetesrendek, karitatív akciók engedélyezését stb. Bár a megállapodást a hatalom igyekezett kijátszani, Wyszynskit letartóztatták, de sem a többségében katolikus társadalom, sem az egyházat nem tudta megtörni. Ennek legkézzelvezhető példája volt: 1956. augusztus 26-án Czesztochovában egymillió ember gyűlt össze a börtönben ülő primás üres széke előtt imádkozni. Egyértelműen leszögezhetjük, hogy a vallási jelszavak a poznańi tüntetésen nem valamiféle kapitalista restauráció iránti vágyból, vagy az emigráció hazatérésének óhajából született. (Mint említettük: Gomułka ekkoriban népszerűbb volt Mikołajczykknál.) Az emberek tudatába mélyen beivódott történelmi múlt ősztonszerűen tört elő az ilyen, felszabadult szituációkban.

Százezres tömeg gyűlt össze Poznań főterén (akkoriban: Sztálin tér, ma: Mickiewicz tér), ahol a kormány érkezését várták. Miután sem Cyraniewicz miniszterelnök, sem Ochab nem érkezett a városba, a tömeg elfoglalta és feldúlta a városi tanács, illetve a párt vajdasági bizottságának épületét. A zűrzavarra jellemző a szerző által is idézett eset, amikor a párt épületének feldúlásakor a „Le a párttal!” jelszót kiabáló munkások megmentik Lenin mellszobrát a megsemmisítéstől. Valójában nem a közigazgatási hivatalok, vagy a párt volt a leggyűlöltebb intézmény a munkások körében. Az elnyomás, a kizsákmányolás jelképe az állambiztonsági hivatal (UB) volt. A fordulópont az események menetében akkor következett be, amikor a tüntetők egy csoportja leszakadt, és a börtön felszabadítására, illetve az UB épületének az ostromára indult. A szerző ennél az esetenél felveti a provokáció lehetőségét is, bár azt kevésbé tárgyalja, hogy kik és milyen indítékból követték volna el.

Az SZKP XX. kongresszusa után a lengyel vezetés két táborra szakadt. A „reformátorok” csoportja (pulawiai) minden felelősséget a szovjet tanácsadókra és követőikre hárítottak. A desztalinizáláson a cenzúra enyhítését, gazdasági reformot és a pártdemokrácia erősítését értették. A „konzervatívok” (natolincsiakiak) elégségesnek tartották a kompromittálódott személyek távozását a hatalomból. Úgy vélték, egy esetleges határozott fellépéssel a hatalmi harcot akár Poznańban is el lehet dönteni. A határozott fellépéshez azonban nyilvánvalóan ürügy kellett. Mindkét félnek érdekében állhatott a provokáció, ezt azonban egyelőre nem világították meg az eddig ismert források. Ennek ellenére vannak olyan tények, amelyek mégis a hatalmi szervek provokációjára utalnak. A felkelés leverése után lefolytatott bírósági perekben nem állítottak mindenkit a vádlottak padjára, akiket fényképről azonosítani lehetett azok közül, akik a hangszórával felszerelt teherautókon a tömeget az UB épületének ostromára biztatták. Szintén a provokációra utalhat az a tény, hogy a Varsóban, délelőtt 10 órakor üléselőtt politikai bizottság Ochab javaslatára már döntött a hadsereg bevetéséről, miközben a poznańi tömeg csak 11 óra után érkezett az UB épületéhez. A későbbi indoklásokban mégis előfordul az, hogy a börtön és az állambiztonsági hivatal megtámadása miatt vetették be a hadsereget! A korábbi események ugyanis nem indokolták volna a hadsereg bevetését, a tüntetőknél ekkor még fegyvereik sem voltak. Csak délutánra szereztek pisztolyokat néhány tucat rendőrök lefegyverzésével, illetve a benzinkutakról benzint a Molotov-koktélokhoz.

Lincselésre és egyéb atrocitásokra is csak ezután került sor. Fontos tény, hogy ekkorra már jócskán megfogyatkozott a tömeg, sokan nem is vonultak az UB épületéhez. Voltak, akik hazamentek, de sokan a gyárakba húzódtak vissza.

A rendőrség alkalmatlan volt ekkor még a tömeg feloszlatására, nem rendelkeztek sem kellő felszereltséggel, sem megfelelő kiképzéssel. (E tekintetben hasonló volt a helyzet a Magyarországihoz.) A felkelés leverésére mindenestre óriási erőket vetettek be, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a harcok néhány utcára és útkereszteződésre korlátozódtak. Összesen több mint 12 ezer katonát, 359 tankot, 31 páncélost, 30 BTR-t küldtek a lakosság ellen! A számítások szerint minden civil kézben lévő fegyverre 91 jutott az ellenkező oldalon. Máiig nem egyértelmű az áldozatok száma, Makowskinak 73 nevet sikerült lakcímmel, foglalkozással együtt összegyűjtenie, akik biztos, hogy az életüket vesztették. Többségük munkás volt. A sebesültek számát 573-tól 900-ig lehet becsülni.

Az, hogy a „reformátorok” győzelmét hozta volna a poznańi megmozdulás leverése, még sokáig nem volt egyértelmű. Moszkvában 29-én tárgyalta az SZKP KB Elnöksége az eseményeket, egy nappal később a Pravda cikket közölte „Imperialista ügynökök ellenséges provokációja Poznańban” címmel, illetve az SZKP KB ugyanezen a napon a cikkhez hasonló szövegben nyilatkozott a lengyel eseményekről.

A történetek lengyel értékelése legalább olyan agresszív volt, mint a gyakorlat. Cyrankiewicz miniszterelnök azzal fenyegetett, hogy azt a kezét, amelyet a népi hatalomra emelnek, a hatalom le fogja vágni. Később, elsősorban a perek bizonyítási eljárásaiban merült fel az a probléma, hogy munkásokat kell elítélni. A hamis „kettős hullám” elmélettel – amely egyébként a nyolcvanas évek elején újra előkerült – próbálta igazolni a hatalom, hogy a becsületes, a téren békésen tiltakozó munkások közé imperialista ügynökök férkőztek, akik kihasználták a helyzetet és fegyveres felkelést robbantottak ki. Az érvelés leggyengébb pontja éppen ez volt, hiszen egyetlen külföldi „ügynököt” sem tartóztattak le, a felkelők többsége munkás volt.

A maga által is előidézett új helyzet éppen Hruscsovot hozta nehéz döntési helyzetbe. Miközben a nemzetközi helyzet azt kívánta volna, hogy a „szocialista tábor” szorosabbra zárja a sorait, az „olvasás” politikája okozta centripetális erők éppen ellenkezőleg hatottak. Alig egy éve hozták létre a Varsói Szerződést válaszul az NSZK NATO-hoz való csatlakozására. Az NSZK-ban július és augusztus folyamán bevezették az általános hadkötelezettséget, és betiltották Németország Kommunista Pártját. A poznańi események után egy hónappal Nasszer államosította a Szeui-csatornát, amely Anglia és Franciaország katonai fenyegetését vonta maga után. Megindult Nyugat-Európa gazdasági és politikai integrációja, miközben keleten éppen feloszlatták a Kominformot. Emellett óriási visszhangot váltott ki Tito rehabilitálása. Egy évvel Hruscsov és Bulganyin jugoszláviai látogatása után, 1956 júniusában Tito háromhetes moszkvai látogatásra érkezett. Molotov szovjet külügyminisztert menesztették, éppen a jugoszlávokkal kapcsolatos hibás politikájáért. Ennek fényében nem meglepő, hogy Gomułka helyzete látványosan javult. Ő volt a „lengyel Tito”, aki továbbra is kitartóan képviselte a Szovjetuniótól külön utas politikát a szocializmushoz vezető úton. Tehette ezt szabadon, hiszen Hruscsov hivatalosan is elismerte ennek jogosságát.

A poznańi hírek Magyarországra is elértek. Két nappal később az MDP Központi Vezetősége elítélte a Petőfi Kör tevékenységét, a szovjet vezetők javasolták Nagy Imre „visszavezetését” a pártba. Óriási különbség volt azonban Gomułka és Nagy Imre között. A lengyel vezető népszerűsége kiterjedt a munkásosztály jelentős részére, ő volt a „lengyel út” rendíthetetlen képviselője, már a Kominform 1947-es alapító ülésén is ezt képviselte. Nagy Imre nem rendelkezett ilyen, tekintélyét megalapozó múlttal. Hú magatartása a párthoz, ha kellett elvbaráti megtagadása árán, de mégis ellenzéki jellegű tevékenysége ingadozónak tűnhetett Moszkva szemében. Éppen ezért számítottak arra, hogy meggyőzhetik és a maguk oldalára állíthatják. (Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. I. kötet. Főszerk.: A. A. Furszenko. Moszkva, Roszszen, 2004.) Ez a politika azonban nem teremthetett széles társadalmi bázist Nagy számára. Végül is ez megmutatkozott a forradalom napjaiban is.

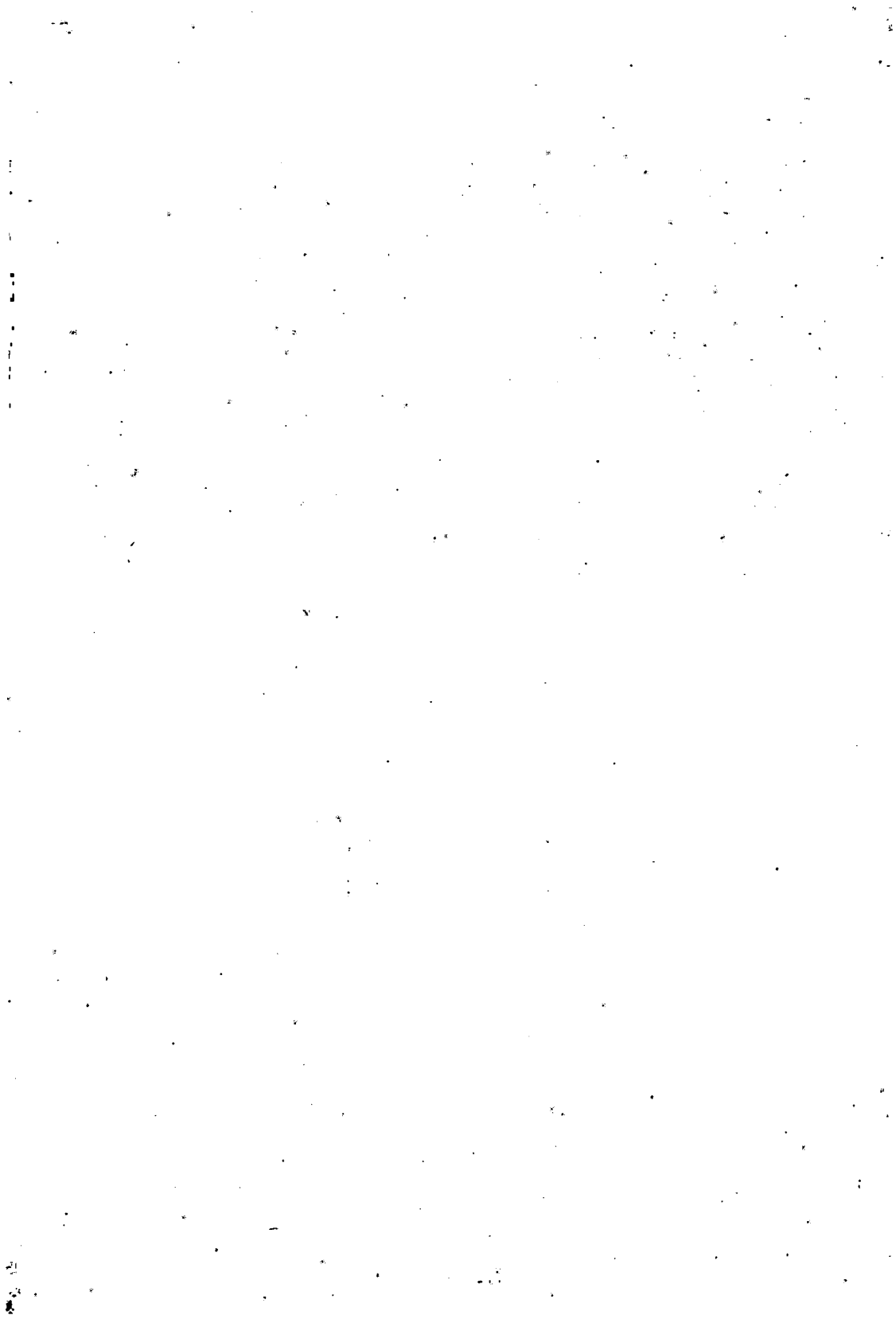
A poznańi felkelés utáni perek október felé közeledve fokozatosan elhaltak. Makowski a perek nyilvánosságát és törvényes lefolytatását vételesen a nagyszámú nyugati újságíró jelenlétének tulajdonítja. Valójában ők éppen azért lehettek jelen a tárgyalóteremben, mert a hatalom beengedte őket. A nyugati sajtó perekkel kapcsolatos cikkeiből egyértelművé válik, hogy a nyugat-európai kormányok az eseményeket főképp a kommunizmus-ellenesség erősítésére használták fel a saját társadalmukban. Eközben pedig ünneplik a lefolytatott perek demokratikusságát, amelyekben többen 10–12 év börtönbüntetést is kaptak! A szerző azonban nem látja a nyugati államok kormányainak cinikusságát, azaz miképp lehet és hogy a felkelés véres leverését a kommunizmus bűneként aposztrofálva felhasználják kapitalista rendszerek erősítésére, majd ugyanannak a „kommunista” hatalomnak a bírósági eljárását, ahol ártatlan emberek is börtönbe juthatnak, a demokrácia győzelmének mondják csak azért, mert szabadon lehet beszélni a tárgyalóteremben! A könyv írója minden jó szándéka ellenére is fogalmi ellentmondásba kerül, amikor nem képes kimondani a nyugati média álnokságát, ugyanis ezzel egyidejűleg ki kellene mondania, hogy a „létező államszocializmusnak” nem sok köze volt a „kommunizmus”.

Gomułka hatalomba való októberi visszatéréssel az utolsó perek azonnali felmentéssel végződtek. Hruscsov és a szovjet vezetés mintha megjédt volna Gomułkától, egy delegáció azonnal Varsóba repült. Miután Gomułka – reálisan értékelve a helyzetet – ígéretet tett arra, hogy Lengyelország nem fog kiszakadni a Varsói Szerződésből, Hruscsov távozott. A dokumentumokból úgy tűnik, Moszkvát megnyugtatta, hogy Lengyelország továbbra is biztosítja az NDK-val való összeköttetést. Rádásul Gomułka tényleg rendelkezett a válságkezeléshez szükséges erővel és társadalmi támogatottsággal. Az új lengyel első titkár később azt is bizonyította, hogy egyáltalán nem szándékozik a reformok irányába haladni, sőt 1968-ban a csehszlovákiai események egyik legharcosabb bírálója lett. Cyrankiewicz miniszterelnök maradhatott egészen Gomułka bukásáig. Gomułka utóda az az Edward Gierek lett, aki a felkelés alatt végig Poznańban tartózkodott, és Cyrankiewiczhez hasonló szellemű beszédet mondott a harcokban elesett államvédelmisket temetésén a poznańi citadellán.

Megállapíthatjuk, hogy Poznańban egyetlen nap alatt majdnem minden lejátszódott, ami Budapesten októberben két hét alatt, ennek ellenére úgy a magyar vezetés, mint az ellenzék mintha semmit sem tanult volna belőle. Nem a lengyel példát követték, pedig valószínűleg a Kremlben annak örültek volna a legjobban, ha lengyel mintára oldódik meg a magyar ügy is.

Makowski könyve kisebb hibái ellenére kiváló mű, az egyik legjobb összefoglaló munka a témáról. Óriási levéltári anyag feldolgozása nyomán ismerhetjük meg az események pontos menetét, a résztvevőket, majd részletesen a harcokat és az utána lefolytatott pereket. A kötet sok térképpel, táblázattal szolgál, a végén pedig az aktívan résztvevők és a letartóztatottak óriási kutatómunkával összegyűjtött névsorát. Továbbgondolásra érdemes, illetve nem lenne érdektelen egy összehasonlító vizsgálat elvégzése a magyar és a lengyel ötvenhatos eseményekről, amely kiterjedhetne a két ország társadalmának, illetve vezető személyiségeinek összehasonlítására is. Talán segítené jobban megérteni múltunknak egy igen bonyolult és bizonyos értelemben a mára is kiható szakaszát.

Mitrovits Miklós

Számunk szerzői

Demeter Gábor, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem

Farkas Ildikó, PhD, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem

Kráncz Mónika Emese, doktorandusz Debreceni Egyetem

Marcseva, Iliana, PhD, tudományos főmunkatárs, Bolgár Tudományos Akadémia

Történettudományi Intézete

Mitrovits Miklós, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Nagy Kornél, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Njagulov, Blagoveszt, PhD, tudományos főmunkatárs, Bolgár Tudományos Akadémia

Történettudományi Intézete

Pejkovszka, Penka, PhD, tudományos főmunkatárs, Bolgár Tudományos Akadémia

Történettudományi Intézete

Pintér János Zsolt, doktorandusz, Debreceni Egyetem

Radó Bálint, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem

Simonovics Ildikó, történész-muzeológus, Budapesti Történeti Múzeum

N. Szabó József, kandidátus, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

